

ISSN 2312-475X

9 772312 475166

0 3

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

2016

3

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

научный журнал
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 3 (45)

20

қыркүйек

2016

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
КЕНЖЕБАЕВ К.К.
БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ.ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
БЕКБАУОВА А.У.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ
АБДУЛЛАЕВ Н.А.
АЙТАЛЫ А.А.
АЙПЕЙСОВА С.А.
БОТАГАРИЕВ Т.А.
ЕСЕНЖАНОВ С.З.
САДИРОВА К.К.
МУСАЕВ А.М.
САРТАБАНОВ Ж.А.
ТУРЕБАЕВА Қ.Ж.
КУСАИНОВ Х.Х.
ШУНКЕЕВ К.Ш.
ИСМЕТ БИНЕР(Турция)
КОРЧЕНКО А.В. (Украина)
ПОПИВАНОВ НЕДЮ (Болгария)
СТАНЖИЦКИЙ А.Н. (Украина)
РОМАНЧЕНКО В.Я. (Россия)
МАКАРОВ А.Н. (Россия)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР
ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР
КАРАША Г.Д.

МЕНШІК ИЕСІ СОБСТВЕННИК
РГП на ПХВ «Актюбинский
региональный государственный
университет им. К.Жубанова» МОН
РК

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

List of Content

физика-математика ғылымдары

физико-математические науки

Сартабанов Ж.А., Дурегеева А.Ж.
Интегрирование системы D–уравнений Гамильтона 3
Исмоилов Д.
Одно применение теории определителей к вопросу контроля ресурсов на производстве 7
Абилмажинова Б.С.
Қазіргі таңдағы қаржы ұйымдарының ақпараттық мәселелері 13

жаратылыстану ғылымдары
науки

естественные

Когисов С.М., Ахметова А.Ж.
Электрохимиялық процестерді оқытудың әдістемесі 17

техника ғылымдары
технические науки

Мосаков Б.С., Кафтаева М.В., Курбатов В.Л.
К вопросу активизации силикатных вяжущих 30
Құлнияз С.С., Қуантай А.С.
Кен қазбаларды бекітуге арналған заманауи технологиялар 33
Kaftayeva M.V., Rakhimbayev I. Sh.
Thermodynamic Analysis of tobermorite forming reaction in the lime-sand materials of autoclaved solidification 33

филология ғылымдары
науки

филологические

Евтюгина А.А.
Развитие языка и межкультурной коммуникации в поликультурном пространстве .. 41
Балтымова М.Р.
Тарихи шындық – уақыт пен кеңістік аясында 49

тарих, философия және әлеуметтану

история, философия и социология

Ескалнев С.А., Тойшыманова М.К.

Қазақ мемлекеттігін нығайтудағы Әбілхайыр ханның рөлі		56
Мәден А.Т., Аманалы Г.А.		
Ақтөбе губерниясындағы 1921-1922 жж. аштық және оның әлеуметтік-демографиялық зардабы		63
Ысқақ Қ.		
XX ғасыр басындағы Түркістан өлкесіндегі тарихи-мәдени ескерткіштер зерттеушілер еңбектерінде		72
Abbaszade Galib		
Ethics in Politics: Using Weapon Mass Destruction (WMD) card to invade Iraq		78
Гасанов Э.Л.		
Об исследовании некоторых социо-политических проблем в Азербайджане в начале XX века		82
Ескалиев С.А., Сегізбаева А.Б.		
Телжан Шонанұлының өмірі мен мұрасы		89
экономика және құқық	экономика	
и право		
Байбақтина А.Т., Шәтенова Г.Т.		
Кәсіпорындарды басқару жұмысын автоматтандыруда программалық жүйелерді қолдану мүмкіндіктері туралы		95
Турганбаев М.А., Жұмабаева Ж.Ж.		
Аграрлық өндіріс дамуын мемлекеттік реттеу мәселелері		99
Кусаннов Х.Х., Хусаннов Б.М.		
Влияния мирового кризиса на стратегию развития зернового рынка в Евразийском экономическом союзе		103
Маргынұлы Л.М., Мынжасаров Р.И.		
Особенности менеджмента в виртуальной бизнес-среде с использованием информационно-коммуникационных технологий		110
педагогика және психология	педагогика и психология	
Айталы А.Ә.		117
Мұғалімдер өз тауқыметі мен мәртебесі туралы		128
Султамуратова З.Б., Умбетқұлова А.К., Агишева А.А., Алданаева З.		
Ценностные ориентации как фактор адекватного выбора профессии		136
Тайпақова Н.Б.		
Болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру қажеттілігі		139
Умбетқұлова А.К., Султамуратова З.Б., Жарболғанова С., Агишева А.А.		
Формирование системы ценностей в старшем школьном возрасте		151
Бекниязова А.Е.		
Оқу үдерісіне жана ақпараттық-оқыту технологияларын енгізу әдіснамасы		
өнер, мәдениет және спорт	искусство, культура и спорт	
Юсупов И.Ф.		155
Проблемы этнической идентичности в системе этнокультурных потребностей на примере национального искусства		160
Умирзаков Н.А., Жангереев З.А., Умаров М.К.		
Допингті қолдану және оның адам ағзасына әсері		165
Авторлар туралы мәлімет		169
Сведения об авторах		
«Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі		170
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова»		

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
Physical and Mathematical Sciences

УДК 35В10

ИНТЕГРИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ D-УРАВНЕНИЙ ГАМИЛЬТОНА

Ж.А. САРТАБАНОВ, А.Ж. ДУРЕГЕЕВА

*Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова
г. Ақтөбе, Қазақстан*

Жұмыста Гамильтон функциясымен және D-операторымен берілген Якоби типті бірінші ретті дербес туындылы дифференциалдық теңдеуді интегралдау мәселесі зерттеледі. Оның характеристикалық теңдеулері D-теңдеулердің гамильтондық жүйесі болатындығы негізделген. Осы жүйе бастапқы берілген теңдеудің толық интегралы негізінде интегралданатындығы дәлелденген.

The paper investigates the issue of integrating partial differential equations of the first order of Jacobi-type set by Hamilton function and D-operator. It is proved that the characteristic equation is a Hamiltonian system with D-equations. It is proved that the latter integrates with the full integral of the original equation.

Кілт сөздер: *канондық жүйе, Гамильтон функциясы, D-теңдеу, характеристика, толық интеграл.*

Key words: *canonical system, the Hamilton function, D-equation, description, complete integral.*

1. Интегрирование канонического D-уравнения типа Якоби

Рассмотрим уравнение

$$Dz + H(\tau, t, x, \frac{\partial z}{\partial x}) = 0, \quad (1)$$

несодержащее искомую функцию $z = z(\tau, t, x)$ переменных $\tau \in (-\infty; \infty) = R, t \in R,$

$$x \in \overline{R_\Delta} = \{x \in R : |x| \leq \Delta\}, \Delta = const > 0,$$

где D – дифференциальный оператор вида

$$D = \frac{\partial}{\partial \tau} + \frac{\partial}{\partial t}, \quad (2)$$

$H = H(\tau, t, x, p)$ - заданная функция своих аргументов $(\tau, t) \in R \times R, x \in \overline{R_\Delta}, p \in \overline{R_\Delta},$

$$p = \frac{\partial z}{\partial x}.$$

Уравнения характеристик системы (1) имеет вид

$$\frac{\partial \tau}{1} = \frac{\partial t}{1} = \frac{dx}{\frac{\partial H}{\partial p}} = \frac{dz}{p \frac{\partial H}{\partial p} + p_1 + p_2} = -\frac{dp}{\frac{\partial H}{\partial x}} = -\frac{dp_1}{\frac{\partial H}{\partial \tau}} = \frac{dp_2}{\frac{\partial H}{\partial t}} \quad (3)$$

где $p_1 = \frac{\partial z}{\partial \tau}, p_2 = \frac{\partial z}{\partial t}, p_1 + p_2 = Dz$

Так как в соотношении (3) дифференциалы $d\tau$ и dt равны, то их общее значение

$$dx = \frac{\partial x}{\partial \tau} d\tau + \frac{\partial x}{\partial t} dt = \left(\frac{\partial x}{\partial \tau} + \frac{\partial x}{\partial t} \right) ds = Dx^* ds$$

обозначив через ds , имеем

и аналогично

получим $dp = Dp^* ds$. Следовательно, из этой же системы (3) получим каноническую систему уравнений

$$\begin{cases} Dx = \frac{\partial H}{\partial p} \\ Dp = -\frac{\partial H}{\partial x} \end{cases} \quad (4)$$

с функцией Гамильтона H , которую можно интегрировать независимо от исходного уравнения (1).

Пусть

$$x = \varphi(\tau, t, \tau_0, t - \tau + \tau_0, u(t - \tau + \tau_0), v(t - \tau + \tau_0)),$$

$$p = \Psi(\tau, t, \tau_0, t - \tau + \tau_0, u(t - \tau + \tau_0), v(t - \tau + \tau_0)) \quad (5)$$

- общее решение системы (4) с непрерывно дифференцируемыми начальными фикциями

$$u(t) = x|_{\tau=\tau_0}, \quad v(t) = p|_{\tau=\tau_0} \quad \text{при } t \in R, \tau_0 \in R.$$

Чтобы найти значение z вдоль характеристик $\tau = s, t = t_0 + s - \tau_0$, заменим

$p_1 + p_2 = Dz$ на $-H$ в системе (3) и получим уравнение

$$\frac{dz}{ds} = p \frac{\partial H}{\partial p} - H,$$

зависящее от параметра $s = \tau$, где в правой части x, p заменены выражениями (5), $t_0 \in R$.

Тогда z определяется соотношением

$$z = \int_{\tau_0}^{\tau} \left(p \frac{\partial H}{\partial p} - H \right) ds + W = \phi(\tau, \tau_0, t_0, u(t_0), v(t_0)) + W \quad (6)$$

Для всякого перемещение по интегральной поверхности имеет место соотношение

$$dz = p_1 d\tau + p_2 dt + p dx. \quad \text{В частности, для начальных данных } (u, \mathcal{G}, W) \text{ при } \tau = \tau_0 \text{ имеем}$$

$$dW = v du \quad (7)$$

где $dt_0 = d\tau_0$ отсутствуют, так как $\tau = s$ принято за независимую переменную, а t отличается от τ на постоянное слагаемое.

В силу произвольность в начальных данных примем следующую зависимость:

$$W = au + b \quad (8)$$

с произвольный постоянными на диагонали $t = \tau$ функциями $a = a(t - \tau + \tau_0)$ и

$$b = b(t - \tau + \tau_0)$$

Тогда из соотношения (7) и имеем

$$\frac{\partial W}{\partial u} = a = v$$

В силу свойства единственности решения (x, p) разрешив систему (5) относительно начальной функции и при $v = a$ имеем

$$u = \varphi(\tau_0, t - \tau + \tau_0, \tau, t, x, a). \quad (9)$$

Подставив выражения (9) в соотношение (6) получим решение

$$z = \phi(\tau, \tau_0, t_0, \varphi(\tau_0, t - \tau + \tau_0, \tau, t, x, a), a) + a\varphi(\tau_0, t - \tau + \tau_0, \tau, t, x, a) + b \quad (10)$$

уравнение (1), зависящее от двух произвольных постоянных a, b на диагонали $t = \tau$ плоскости переменных (τ, t) .

Таким образом, мы показали, рассматриваемое уравнение возможно интегрировать на основе канонической системы D-уравнений пользуясь методом характеристик.

2. Интегрирование канонической системы D-уравнений Гамильтона.

Рассмотрим вопрос об интегрировании канонической D-системы (4) на основе полного интеграла уравнения (1).

Очевидно, что полный интеграл $\tilde{\Phi}$ уравнения (1) содержит два параметра a и b , зависящие от $t - \tau + \tau_0 = \delta$, базового интеграла уравнения D $\delta = 0$.

Так как уравнение (1) разрешено относительно Dz и оно не содержит искомую функцию z , то один из параметров a, b в интеграл $\tilde{\Phi}$ входит аддитивно:

$$\tilde{\Phi} = \Phi(\tau, t, x, a) + b \quad (11)$$

Положим

$$\frac{\partial \phi}{\partial x} = p, \frac{\partial \phi}{\partial a} = \alpha, \quad (12)$$

Где α – произвольная постоянная.

Теорема: Если известен интеграл (11) уравнения (1), то интегралы канонической системы (4) определяются системой равенств (12).

Доказательство. Уравнение (1) можно получить из уравнения (11) путем исключения из следующих двух уравнений

$$D\Phi = \Phi_1(\tau, t, x, a), \quad (11_1)$$

$$\frac{\partial \Phi}{\partial x} = \Phi_2(\tau, t, x, a) \quad (11_2)$$

параметра a . Для этого из уравнения (11₂) определим $\frac{\partial^2 \Phi}{\partial x \partial a}$ и положим выполненным условие

$$\frac{\partial^2 \Phi}{\partial x \partial a} \neq 0 \quad (13)$$

При условии (13) из второго уравнения (12) выразим x через τ, t и a, α .

Затем подставим эти значения в выражения $\frac{\partial \Phi}{\partial x}$ и определим по первому уравнению системы (12) p через τ, t и a, α .

Докажем, что найденные значения x, p удовлетворяют как функции τ, t канонической системе D-уравнений (4).

По постановке найденное значение x в уравнение $\frac{\partial \Phi}{\partial a} = \alpha$ оно обратится в тождество. Применяем оператор D этому тождеству. Тогда имеем

$$D \frac{\partial \Phi}{\partial a} + \frac{\partial^2 \Phi}{\partial x \partial a} Dx$$

Дифференцируя по параметру a уравнение (1), в которое на место z поставлено его значение (11), находим

$$0 = D \frac{\partial \Phi}{\partial a} + \frac{\partial H}{\partial a} \frac{\partial^2 \Phi}{\partial x \partial a}$$

Вычитая почленно последние равенства, находим, принимая во внимание первое уравнение системы (12):

$$\frac{\partial^2 \Phi}{\partial x \partial a} \left(Dx - \frac{\partial H}{\partial p} \right) = 0$$

В силу (13) отсюда получим первое уравнение канонической системы (4).

Аналогично, полученное после подстановки значения x равенство $p = \frac{\partial \Phi}{\partial x}$ применяем оператор D и имеем

$$Dp = D \frac{\partial \Phi}{\partial x} + \frac{\partial^2 \Phi}{\partial x^2} Dx$$

Из уравнения (1) дифференцируя по x при $z = \Phi$ находим

$$0 = D \frac{\partial \Phi}{\partial x} + \frac{\partial H}{\partial p} \frac{\partial^2 \Phi}{\partial x^2} + \frac{\partial H}{\partial x}$$

Вычитая оба равенства почленно, с учетом $Dx = \frac{\partial H}{\partial p}$, находим второе уравнение

$$Dp = - \frac{\partial H}{\partial x}$$

системы (4).

Таким образом, нами показана возможность интегрирования канонической системы D – уравнений, если известен общий интеграл соответствующего уравнения в частных производных типа Якоби с оператором D .

Литература

1. Степанов В.В. Курс дифференциальных уравнений. - М.: Физматгиз, 1958,-462с.
2. Тер-Хаар Д. Основы гамильтоновой механики.- М.: Наука, 1974, - 224 с.
3. Мухамбетова А.А., Сартабанов Ж.А. Устойчивость решений систем дифференциальных уравнений с многомерным временем. - Актобе: ПринтА, 2007. - 168 с.
4. Кульжумиева А.А., Сартабанов Ж.А. Периодические решения систем дифференциальных уравнений с многомерным временем. - Уральск: РИЦ ЗКГУ, 2013,- 167 с.

УДК 631.1

ОДНО ПРИМЕНЕНИЕ теории определителей к вопросу контроля ресурсов НА ПРОИЗВОДСТВЕ

Д. Исмоилов

*Инновационный Евразийский Университет
г. Павлодар, Казахстан*

Мақалада ресурстар бақылауына қатысты өндірістік есептерде анықтауыштар теориясын қолдану қарастырылған.

The article deals with one application of the theory of determinants in the production task relative to the control of resources

Кілт сөздер: *анықтауыш, минор, алгебралық толықтауыш, матрица, желілік теңдеу жүйесі.*

Key words: *continuant, minor, cofactor, matrix, linear equation system.*

Линейная алгебра, в том числе теория систем линейных уравнений (СЛУ), занимает особое место в составлении математических моделей. К ним относятся производственные, технические, экономические и др. задачи и их решения. К числу таких задач относятся технологические процессы производства, социологические исследования, управленческие процессы, задачи экономики (особенно задача целенаправленного расхода и контроля ресурсов лицами, осуществляющими руководство в государственных производственных учреждениях и в частном секторе). Общеизвестно, что почти 80% экономических задач решается с помощью СЛУ, а также многие экстремальные производственные задачи. В линейной алгебре существует три основных метода исследования СЛУ: на базе применения теории определителей (теорема Крамера – квадратичные системы), метод последовательного исключения Гаусса – на базе элементарных преобразований над системой, теорема Кронекера – Капели (о существовании решения СЛУ) на базе теории ранга матрицы.

Здесь, рассмотрим экономический смысл числовых характеристик СЛУ (элементы и соответствующие алгебраические дополнения данного элемента производственной матрицы), возникший в конкретной задаче. Для наглядности рассмотрим следующую производственную задачу.

Постановка задачи. Пусть на производстве для изготовления трёх видов готовой продукции: M_1, M_2, M_3 используются три вида сырья A_1, A_2, A_3 . Объём расхода сырья, используемый для изготовления одной единицы готовой продукции (в уч. ед.) в определённый период времени (например, за один день), задаётся следующей таблицей

Резерв сырья по каждому виду продукции	Объём расхода сырья для изготовления одной единицы готовой продукции			Общий объём расхода сырья за один день (в у.е.)
	M_1	M_2	M_3	
A_1	5	3	4	$N_1 = 2700$
A_2	2	1	1	$N_2 = 900$
A_3	3	2	2	$N_3 = 1600$

Найти объём ежедневной выпускаемой готовой продукции по каждому виду (объёмы затрат задаются в какой-то учётной единице стоимости).

Для решения задачи, прежде всего, составим СЛУ. Обозначим через x_1, x_2, x_3 соответственно количество ежедневно выпускаемой готовой продукции по каждому виду. Тогда в соответствии с таблицей получим:

$$(1) \quad \begin{cases} 5x_1 + 3x_2 + 4x_3 = 2700 \\ 2x_1 + x_2 + x_3 = 900 \\ 3x_1 + 2x_2 + 2x_3 = 1600 \end{cases} \Leftrightarrow AX = b$$

где A - так называемая производственная (технологическая) матрица и

$$(2) \quad A = \begin{pmatrix} 5 & 3 & 4 \\ 2 & 1 & 1 \\ 3 & 2 & 2 \end{pmatrix}; \quad X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix}; \quad b = \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ b_3 \end{pmatrix}.$$

X – неизвестная матрица готовой продукции, b – матрица ресурсов.

Каждый элемент матрицы A характеризует объём расхода сырья для получения одной единицы готовой продукции по каждому виду, которую назовём мерой расхода сырья.

Например, элемент $a_{11} = 5$ выражает затраты необходимого объема сырья первого вида для изготовления одной единицы готового продукта первого вида, и т.д. Вычислим определитель нашей матрицы $\Delta = \det A = |A|$.

$$\Delta = |A| = \begin{vmatrix} 5 & 3 & 4 \\ 2 & 1 & 1 \\ 2 & 1 & 1 \end{vmatrix} = 1 \neq 0$$

Согласно теореме Крамера наша система имеет единственное решение:

$x_1 = 200, x_2 = 300, x_3 = 200$ (это решение получено после вычисления трёх дополнительных определителей: $\Delta_1 = 200, \Delta_2 = 300, \Delta_3 = 200$ и $\Delta = 1$).

Управленец по данному принципу технологического процесса к концу дня должен принять выпущенное количество готовой продукции по каждому виду. Здесь возникает для управленца следующая **проблема**. Он должен убедиться в правильности расхода выделенного ресурса (сырья) по целевому назначению. С этой целью, рекомендуем составить **контрольную систему** линейных уравнений вида:

$$(3) \quad \begin{cases} N_1 A_{11} + N_2 A_{21} + N_3 A_{31} = x_1 = 200 \\ N_1 A_{12} + N_2 A_{22} + N_3 A_{32} = x_2 = 300 \\ N_1 A_{13} + N_2 A_{23} + N_3 A_{33} = x_3 = 200 \end{cases} \Leftrightarrow A^* N = X$$

где, N_1, N_2, N_3 – являются соответствующими заданными объёмами сырья за один день, $A_{ji}; (j, i = 1, 2, 3)$ – алгебраические дополнения элементов a_{ji} матрицы A СЛУ (1).

Величины A_{ji} назовём **мерой контроля расхода сырья**, N – матрица - столбец, составленный из величин N_1, N_2, N_3 .

Матрица $A^* = (A_{ji})$ – называется взаимной матрицей (матрица контроля расходов), и она также является невырожденной. Поэтому согласно теореме Крамера СЛУ контроля (3) должна иметь единственное решение $\{2700, 900, 1600\}$. Следует заметить, что наша

система «**контроля**» СЛУ (3) имеет девять неизвестных $A_{ji} = (-1)^{j+i} \cdot M_{ji}$, где M_{ji} –

минор элемента a_{ji} и являются определителями второго порядка, составленные из

матрицы $A = (a_{ij})$. Тем самым они находятся однозначно по элементам матрицы A .

Таким образом, управленец по СЛУ контроля ресурсов (3) всегда имеет возможность контролировать своё производство в целом. Такую систему естественно следует назвать **балансовой производственной** СЛУ.

В общем случае точно также формулируется и исследуется общая производственная задача, когда количество наименований готовой продукции равно любому натуральному числу n и соответственно число видов используемого сырья также равно натуральному числу n .

Постановка общей задачи. Пусть на производстве для изготовления n видов готовой продукции: $M_1, M_2, M_3, \dots, M_n$ используются n видов сырья $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$. Объем расхода сырья, расходуемый для изготовления одной единицы готовой продукции (необязательно использование всех видов сырья) в определённый период времени (например, за один день), задаётся следующей таблицей

Резерв сырья	Объём расхода сырья для изготовления	Общий объём
--------------	--------------------------------------	-------------

по каждому виду продукции	одной единицы готовой продукции				расхода сырья за один день (в у.е.)
	M_1	M_2	...	M_n	
A_1	a_{11}	a_{12}	...	a_{1n}	N_1
A_2	a_{21}	a_{22}	...	a_{2n}	N_2
...
A_n	a_{n1}	a_{n2}	...	a_{nn}	N_n

Найти объём ежедневной выпускаемой готовой продукции по каждому виду (объёмы затрат сырья задаются в какой-то уч. ед.).

Для решения такой задачи составим СЛУ (для краткости в дальнейшем воспользуемся матричными обозначениями). Пусть x_1, x_2, \dots, x_n соответственно количество ежедневной выпускаемой готовой продукции по каждому виду в соответствие с таблицей. Получим основную СЛУ.

$$(4) \quad AX = N$$

где A - так называемая производственная (технологическая) матрица и

$$(5) \quad A = (a_{ij})_{n \times n}, \quad X = (x_1, x_2, x_3)', \quad N = (N_1, N_2, N_3)'$$

X - неизвестная матрица - столбец готовой продукции, N - матрица ресурсов (базовая матрица). Каждый элемент a_{ij} матрицы A характеризует объём расхода сырья для получения одной единицы итоговой продукции по каждому виду. Величину a_{ij} назовём **мерой расхода сырья**. Например, элемент a_{ij} - выражает необходимый объём сырья i -го вида для изготовления одной единицы j -го готового продукта. Сначала вычислим определитель нашей матрицы $\Delta = \det A = |A|$.

$$\Delta = |A| = \det(a_{ij}),$$

а затем при условии $\Delta = |A| = \det(a_{ij}) \neq 0$, наша система согласно теореме Крамера будет иметь единственное решение:

$$(6) \quad \Delta \cdot x_j = \Delta_j, \quad j = 1, 2, \dots, n.$$

При этом, дополнительные определители Δ_j по известному правилу путём замены элементов j -го столбца на столбец матрицы N . Разложим Δ_j по элементам j -го столбца по известному правилу (см. например [1, 2]). Получим систему равенств:

$$(7) \quad \Delta_j = \sum_{k=1}^n N_k \cdot A_{jk}; \quad j = 1, 2, \dots, n$$

В соответствии с равенствами (6) будем иметь **взаимную балансовую СЛУ** к системе (4) следующего вида

$$(8) \quad \Delta \cdot x_j = \sum_{k=1}^n N_k \cdot A_{jk}; \quad j = 1, 2, \dots, n$$

Таким образом, по указанному способу организации технологического процесса на предприятиях к концу дня каждый **управленец** должен принять итоговое выпущенное количество готовой продукции в соответствии с равенствами (8). Здесь возникает основная **проблема** для любого производителя.

Управленец должен убедиться в правильности использования выделенных ресурсов (сырья) по целевому назначению.

Итак, мы рекомендуем пользоваться **контрольной (балансовой) системой** линейных уравнений вида: $A^*N = X$, где

$$(9) \quad A^* = (A_{ji})_{n \times n}; \quad X = (x_1, x_2, x_3)', \quad N = (N_1, N_2, N_3)'$$

N – являются соответствующими заданными (предусмотренными) объёмами сырья, для выпуска готовой продукции за один конкретный период времени (например, за день),

$A_{ji}; (j, i = 1, 2, 3)$ – алгебраические дополнения элементов a_{ji} матрицы A СЛУ (4).

Величины A_{ji} – назовём **мерой контроля расхода сырья**, X – матрица – столбец,

составленный из величин x_1, x_2, \dots, x_n .

К сожалению, можно констатировать **негативные примеры** во многих отраслях человеческой деятельности, в которых из-за отсутствия должного контроля и отсутствия профессионализма или игнорирования балансовых расчётов, происходят провалы достаточно обоснованных планов в сфере экономики, разрушительные экономически невыгодные процессы, банкротство крупных корпораций, центров, производственных и финансовых учреждений, приводящие к большим непредвиденным проблемам. Не зря говорят в народе: **Цифры правят Миром! Семь раз отмерь, а затем отрежь!**

В заключение отметим, что проблема решения СЛУ с большим числом неизвестных хорошо разработана, созданы соответствующие программы решения СЛУ с помощью быстродействующих ЭВМ.

Естественно, мы здесь не затронули проблемы решения практических задач, связанных с оптимизационными вопросами. Как правило, в задачах где, изначально отсутствует единственное решение, специалисты довольно эффективно применяют известные методы решения оптимизационных задач с помощью науки **Линейного и нелинейного программирования** [2]. При исследовании многих производственных задач для нахождения оптимальных решений применяются различные методы линейного программирования: симплексный метод, построение двойственных задач, графический метод построения оптимального решения, а также дискретные методы математического программирования.

Следует отметить, что при решении линейных оптимизационных задач также широко применяется теория системы линейных неравенств.

Литература

1. Курош А. Г. Курс высшей алгебры. - Москва., 1974г.
2. Бокаева М.С., Исмоилов Д., Сарбасова Н.Д. Основы линейной алгебры и линейного программирования. - Павлодар., 2011г.

ӘОЖ 336.01

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ҚАРЖЫ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Б.С. Абилмажинова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В статье рассматриваются текущие секторы финансов, обсуждается информационная система финансовых организаций.

The article deals with the current sectors of finance, discusses the information system of financial institutions.

Ключевые слова: *секторы финансов, информационная система.*

Key words: *sectors of finances, informative system.*

Жаһандық қаржы-экономикалық дағдарыс жалпы әлемдік ауқымдағы және ұлттық деңгейдегі қаржылық қатынастардың қолданыстағы модельдерінің кемшіліктерін көрсетті. Мемлекеттік реттеу құрылымында және қаржы институттарының өздерінің қызметінде әлсіз жақтары анықталды. Қаржы институттарының әлсіз жақтарына келесілерін жатқызуға болады:

- тәуекелдерді басқару жүйелерінің жетілмеуі
- қазіргі заманғы үрдістерге және қабылданатын тәуекелдер деңгейіне (дәрежесі бойынша, сол сияқты және тәуекел сапасы бойынша) сәйкес келмеуі
- корпоративтік басқару деңгейінің төмен болуы
- айқындылықтың жеткіліксіздігінде және осының салдарынан теріс үрдістерге сезімтал болып отырған бизнес-модельдердің тиімсіздігі

Дағдарыстан кейінгі кезеңнің айрықша белгілерінің бірі қаржы секторының жоғарыда анықталған проблемаларын жою, жіберілген қателерді түзету және тұрақты әртараптандырылған өсуді қамтамасыз ету болып табылады. Елімізде тұрақты және бәсекеге қабілетті қаржы жүйесін құру жөніндегі жұмысты жалғастыру қажет. Ол үшін қаржы секторында басқару мен реттеудің сапалы жаңа деңгейіне көше отырып, оны дағдарыстан кейінгі кезеңде дамытудың төмендегі шараларын ұсынуға болады:

- 1) қаржы секторының тұрақтылығын арттыру;
- 2) ағымдағы қаржы-экономикалық дағдарыс барысында анықталған кемшіліктерге, тұрақсыздық факторларына және құбылыстарына жол бермеу бойынша жағдайлар жасау;
- 3) дағдарыстан кейінгі кезеңде макроэкономикалық шешімдерді іске асыру құралы ретінде инвестициялық белсенділікті ынталандыру;
- 4) инвесторлар тарапынан, сол сияқты қаржылық қызмет көрсетулерді тұтынушылар тарапынан елдің қаржы секторына сенімді нығайту.

Мемлекеттің қаржы ресурстарын жұмылдырудағы күш-жігері бірінші кезекте ішкі инвесторларға бағдарланады. Экономиканың ішкі ресурстары өзінің әлеуетін сақтайды және ішкі, оның ішінде көлеңкелі секторда айналыстағы жинақ ақшаны тез және ауқымды тарту жөніндегі құралдарды жедел енгізу қажет. Сонымен қатар Қазақстанның шағын экономикасына қатысты жағдайларда ресурстардың шектеулілігі шетелдік инвесторлардың қаражаттары мен ресурстарын индустриализациялау бағдарламасының жоғары маңыздылығын айқындайды.

Қазақстанның қаржы секторын дағдарыстан кейін дамытудың бірінші кезектегі міндеттері ел экономикасын дамытуды қаржыландырудың негізгі тетігі ретінде мемлекеттік-жеке әріптестік институтын пайдалану.

Жинақ ақшаны тартудың балама көздерін дамыту. Жинақ ақшаны тартудың жылжымайтын мүлік қорлары (REIT), хеджерлік қорлар сияқты жеке институттар арқылы балама көздерін дамыту бойынша жұмыс жандандырылады. Жылжымайтын мүлік қорларын дамыту мақсатында бағалы қағаздар шығару үшін объектілердің жеткілікті пулын қалыптастырған және осы жылжымайтын мүлікті жалға беру арқылы тұрақты кірісті қамтамасыз ететін, коммерциялық жылжымайтын мүлікті кәсіби басқаратын компаниялардың ауқымды тобын құруға ықпал жасау қажет.

Қаржы ұйымдарының қызметін және қаржы нарықтарының жұмыс істеуін реттеу мен қадағалауды одан әрі жетілдіру - реттеу мен қадағалаудың халықаралық стандарттарын өзгертуді, қаржы нарығының әрбір бөлігінің жұмыс істеу және даму ерекшеліктерін ескере отырып жүзеге асырылатын болады.

Қазақстанда бүгінгі күні қаржылық қызмет көрсетулерге қажеттілікті толық дәрежеде қанағаттандыруға мүмкіндік беретін қаржы институттарының көп деңгейлі жүйесі қалыптасты. Көптеген елдердің халықаралық тәжірибесі мамандандырылған салалық

банктерді құрудың тиімсіздігін, осы институттардың толыққанды бәсекеге қабілетті ортада жұмыс істеуіне қабілетсіздігін, мемлекет тарапынан тұрақты қолдау қажеттілігін дәлелдеп отыр. Соған байланысты, Қазақстанда мамандандырылған салалық банктер құру болжанып отырған жоқ.[1]

Жалпы әлемдік ұсынымдарды ескере отырып қаржы ұйымдарында ішкі бақылау мен тәуекел менеджментінің тиімді жүйесін жасаудағы тұжырымдама мен тәсілдер барынша қайта қаралады. Сонымен қатар осы тәуекелдерді басқару мен корпоративтік басқару жүйелерінің сапасын және тиімділігін бағалау тәсілдері мен рәсімдері, оның ішінде тәуекелдерді басқару және ішкі бақылау жүйелерін өзін өзі бағалау бойынша, қосымша талаптар белгілеу арқылы жетілдіріледі.

Қаржы ұйымдарында тәуекел менеджментті және корпоративтік басқаруды күшейту мақсатында мынадай мәселелер қайта қаралады:

- 1) қаржы ұйымдары менеджментінің міндеттерін, өкілеттіктерін және жауапкершілігін нақты бөлу;
- 2) қаржы ұйымының бөлімшелері арасында жедел өзара іс-әрекет тетігін реттеу;
- 3) қызметті жүзеге асыру кезінде шешімдер қабылдаудың барынша тиімді тәртібін қамтамасыз ету;
- 4) қаржы нарығында қызметті жүзеге асыруға байланысты тәуекелдерге рұқсат етілген лимиттерді айқындау бөлігінде барынша «қолданбалы» талаптарды белгілеу;
- 5) қаржы ұйымының стресс-тестингті қолдану және экономикалық капиталды жоспарлау рәсімдерін жетілдіру.

Қаржы ұйымдары қызметкерлерінің кәсіби этикасының үлгі кодексін жетілдіру, оны әрбір қаржы ұйымының қабылдауы қажет. Бұл кодекс қаржы ұйымы, оның тұтынушылары мен акционерлері арасында мүдделер қақтығысы болған кезде туындайтын проблемалық мәселелерді реттеуі тиіс.

Жоғарыдағы аталған мәселелерді қаржы ұйымдарында (банк жүйесінде) толыққанды шешіп, корпоративтік басқару жүйелерінің сапасымен тиімділігін арттыру үшін автоматтандырылған банк жүйесін (АБЖ) қолдану қажет. АБЖ – жоспарланған және біріккен элементтер (ақпарат, экономика-математикалық әдістер мен модельдер, техника, программа, технология және ақпараттық жүйені қолданатын мамандардың) жиынтығы. Мамандар ақпаратты өңдеп, банкті басқаруға қатысты шешімдер қабылдайды. Сонымен, АБЖ - банкті басқаруға бағытталған, ақпаратпен жұмыс жасау түрлері.

АБЖ-нің ұтымды жақтарын атап айтсақ – олар келесілер: аз уақыт аралығында үлкен көлемді ақпараттарды өңдейді, банк бөлімшелерінің жұмысын бағыттайды, банк аралық қатынастарды кеңейтеді, банк қызметіндегі күрделі мәселелердің шешімін айқындайды. Сонымен қатар, тұтынушыларға қызмет ету жүйесін оңтайландырады.

АБЖ құру идеологиясын жасау кезінде, банк жұмысының моделі құрылады. Ол бірнеше деңгей мен бөлімдерден тұрады: банк қызметі мен операциясының әртүрлілігі, заңды және жеке тұлғаларға қызмет көрсету, сыртқы және ішкі ақпараттық қажеттілікпен қамтамасыз ету[2]. АБЖ құрудағы жалпы талаптар: құжатталмасу жұмыстарын қысқарту, көптеген есептеулерді дәл жүргізу және оларды тіркеуді автоматтандыру, жүйені кеңейту мүмкіндігінің болуы, ортақ ақпараттық базаның болуы, мобильділігі, жүйе архивін жүргізу, мәліметтер қорының архивтік көшірмесін қалпына келтіру мүмкіндігінің болуы. Ақпараттың негізгі көлемінің өңделуін жүзеге асыра отырып, біріктірілген автоматтандырылған банктік жүйе (АБЖ) бүгінгі күнгі банктердің технологиялық базасы болып табылады. Біріктірілген АБЖ-ге барлық процесстердің әрекеттесуі, деректердің бірегей моделі, өңдеудің бірегей технологиясы, ортақ программалық ядро және т.б. тән. Банктің барлық бөлімшелері бірегей ақпараттық кеңістікте әрекет етуі қажет. Бұл, әдетте, аймақты үлестірілген құрылымды, көптеген тұтынушылармен, ұйымдармен, халықпен түрлі әрекетке түсетін банк басқарымын тиімдірек етеді. Бірегей ақпараттық кеңістік ақпараттың барлық түрлерін ашық, қолжетімді, біріктірмелі түрде өңдеуді қамтамасыз етеді.[3]

Сонымен, қаржы ұйымдарының қызметін және қаржы нарықтарының жұмыс істеуін реттеу мен қадағалауда, атап айтқанда банк жүйесінің қызметін дамыту үшін олар АЖ, АТ-мен қамтылуы қажет және олардың негізгі ерекшелігі - мәліметтер қорындағы объектілер құрамы ғана емес, оларды кеңейту мен өзгерту мүмкіндіктерінің болуы. Мемлекет қаржы секторын қалпына келтіру үшін барлық жағдайларды жасайтын болады, ал бұл автоматтандырылған банктік жүйенің (АБЖ) бұдан әрі дамуының қозғаушы күштерінің бірі болады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2007-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы.
2. Ивасенко А.Г., Гридасов А.Ю., Павленко В.А. Информационные технологии в экономике и управлении. Учебное пособие. 3-е издание.- М.: КНОРУС, 2008. – 160с.
3. <http://kitaphana.kz/> Илиясов Қ.Қ., Құлпыбаев Қ. Қаржы.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCES

УДК 371.31:541.13.

ЭЛЕКТРОХИМИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

С.М. Когисов, А.Ж. Ахметова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В жизни человека электрохимические процессы играют исключительно важную роль. Основные задачи изучения данной темы: а) показать учащимся роль электрохимических процессов в жизни человека. б) выявить роль теоретических знаний в разрешении практических задач, в частности показать как человек, используя свои знания об окислительно-восстановительных реакциях. Учебной задачей на тему окислительно-восстановительных реакции является формирование понятия об окислительно-восстановительных реакциях как о реакциях, связанных с переходом электронов от одних атомов или ионов к другим атомам или ионам (в отличие от реакций обмена).
In life man electrochemical process play exclusively important role. Main tasks study this subjects: a) show pupils role electrochemical process in life man. b) reveal role theoretically knowledge the permission practical of tasks, the particular show as a person using his knowledge about oxidation-reconstructive reactions. Training task on the topic of oxidation – reconstructive reactions. This section is an formation nation about oxidation – reconstructive reactions how about reactions, related with the transitions electrons from one atoms or ion other atoms or ions (in distinction from reaction exchange)

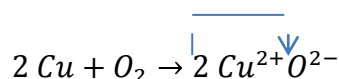
Ключевые слова: *электрохимический процесс, окислитель, восстановитель, окислительно-восстановительные реакции, межмолекулярные окислительно-восстановительные реакции, внутримолекулярные окислительно-восстановительные реакции, диспропорционированные окислительно-восстановительные реакции, Метод алгоритма.*

Key words: *the electrochemical process, oxidizer, reducing agent, oxidation-reconstructive reactions, intermolecular oxidation-reconstructive reactions, intramolecular oxidation-reconstructive reactions, disproportionating oxidation-reconstructive reactions, methodal algorithm..*

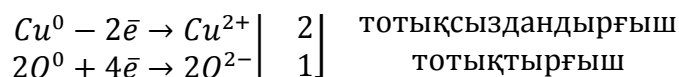
Химия пәнін оқытуда электрохимиялық процестер ұғымын меңгеруде өзіндік ерекшеліктер бар. Электрохимиялық процестер ұғымын, соның ішінде тотығу-тотықсыздану реакцияларын оқытуда алгоритмдік әдістердің тиімділігі өте зор. Бұл әдістің басты мақсаты тотығу-тотықсыздану реакциясының басқа реакциялардан (орынбасу реакциясы) айырмашылығын, яғни белгілі бір атомдағы немесе иондағы электрондардың басқа атомға немесе ионға ауысу арқылы жүретін химиялық реакциялар туралы түсінікті қалыптастыру.

Бұл ұғымды қалыптастыруда химиялық реакцияның түрлеріне шолу жасалынып химиялық реакциялардың теңдеуіне талдау жасалады. Бұл кезде оқушылар өткен тақырыптардағы материалдарды еске түсіріп, оларды бір-бірімен салыстыру арқылы

химиялық реакциялардың айырмашылықтарына назар аударады. Тотығу-тотықсыздану реакцияларын теңестіреді. Мысалы:
 $2\bar{e}$

Берілген реакция әрекеттесуші заттардың құрамындағы элементтердің валенттілігінің өзгеруі арқылы жүреді. Мыстың тотығу реакциясын электрондардың ауысуы арқылы жүретіндігін байқауға болады (мыс атомынан оттегі атомына қарай). Реакция теңдеуін жазған кезде электронның ауысуын бағдаршамен көрсетеді, элементтің тотығу дәрежесі көрсетіледі және электрондық баланс әдісі арқылы теңдеу құрылады. Мысалы:

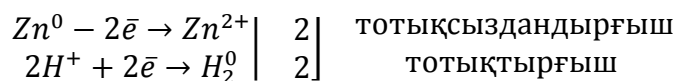
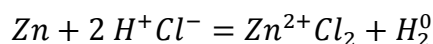

Химиялық реакцияда мыс тотығу үрдісіне ұшырайды. Электрондық теория бойынша «тотығу» сөзі атомның немесе ионның электронды беріп жіберуі. Мыс электронын беріп жіберіп – тотығады. Оттегі тотықтырғыш ретінде қатысады, өйткені ол мыстан электронды қабылдап алады.

Электрон беріп жіберетін элемент – тотығады да, тотықсыздандырғыш атанады.

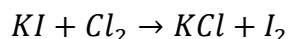
Электронды қосып алатын элемент – тотықсызданады да, тотықтырғыш атанады.

Тотығу – тотықсыздану реакцияларын оқытуда жалпылау үшін, электронның ауысуы арқылы жүретін реакциялардың бірнеше теңдеулері жазылады. Оны тотығу – тотықсыздану реакциялары деп атайды. Әрі қарай металдың қышқылмен әрекеттесу реакция теңдеуі жазылады:

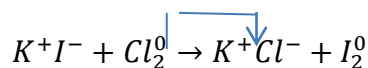
Тотығу – тотықсыздану реакцияларын оқытуда алгоритмдік әдістердің орны ерекше. Бұл әдісті төмендегідей көрсетуге болады.

1. Реакцияға түсетін және түзілетін заттардың молекулалық формулаларын жазу:

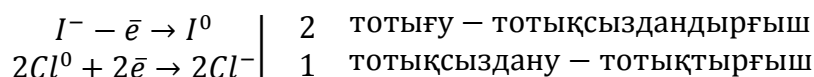

2. Тотығу дәрежесі өзгере жүретін элементтердің тотығу дәрежесін белгілеу:

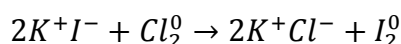
\bar{e}

3. Электрондық баланс әдісі арқылы электронды – иондық теңдеуін құру.

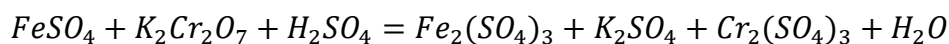

4. Электрондық баланс әдісі негізінде реакция теңдеуінің коэффициенттерін қою.

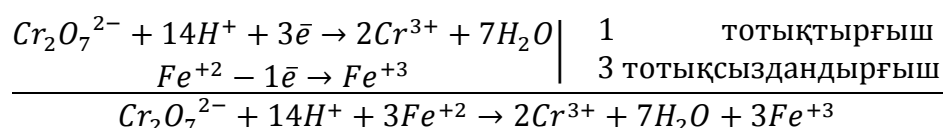

5. Тотығатын және тотықсыздана-тын заттарды анықтайды.

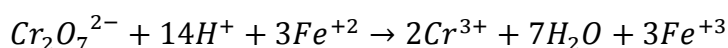
Тотығу – тотықсыздану реакцияларын оқытуда екінші бір тиімді әдіс - ионды электронды баланс әдісі. Иондық электрондық әдіс арқылы реакциялардың теңдеуі иондық түрде қарастырылады. Одан кейін анықталған иондарды сол күйінде теңдеудің оң жағынан бастап жазып, иондарды молекулаға біріктіріледі. Иондық электрондық әдіс арқылы тотығу – тотықсыздану реакцияларын теңестірудің алгоритмі қарастырылады:

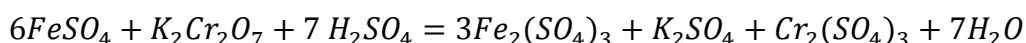
2. Тотығу және тотықсыздануға қатысқан бөлшектерді екіге бөліп, теңдеудегі атомдар санының және зарядтар санының коэффициенттерін қою арқылы теңестіріп, тотығу және тотықсыздану реакцияларының жартылай реакция теңдеулері жазылады:

3. Табылған коэффициенттерге теңдеулердің оң жағы мен сол жағын көбейтіп қосу арқылы, иондық теңдеудің теңескен түрін шығару.

4. Ең соңында реакцияның молекулалық теңдеуі толық етіп жазылады:

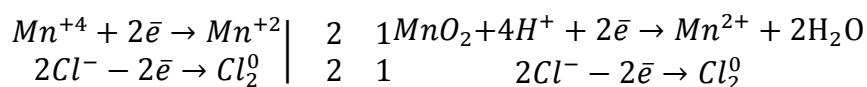
Теңестірудің екі тәсілі де іс – жүзінде бірдей қолданылады. Біріншісінің мақсаты тек теңестіруге қажет коэффициенттерді тауып алу болса, екінші ионды – электронды тәсілде тотығу – тотықсыздану процесінің ішкі сыры ашыла түседі. Мәселен, NO_3^- ионының тотықсыздануы кезінде бөлінген оттегі атомдарын H^+ иондарын қосып алып, су молекулаларына айналатындығы айқын көрініп тұр.

Барлық тотығу – тотықсыздану реакцияларын үш типке бөліп қарауға болады. Олар: *атомаралық және молекулааралық* тотығу – тотықсыздану, *молекула ішіндегі тотығу – тотықсыздану*, *өзіндік тотығу – тотықсыздану* немесе *диспропорциялану* реакциялары.[4]

1. *Атомаралық және молекулааралық* тотығу – тотықсыздану реакциялары әр түрлі атомдардың, иондардың, молекулалардың арасында электрон ауысуының нәтижесінде жүреді. Бұл ең жиі кездесетін реакциялар. Қоңыр түсті марганец диоксидін тұз қышқылының ерітіндісіне салғанда, еріп түссізденіп, өткір иісті газ – хлор бөлінгенін байқаймыз.

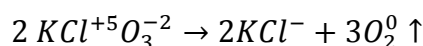
Коэффициенттерді табу үшін екі әдісті де пайдаланайық:

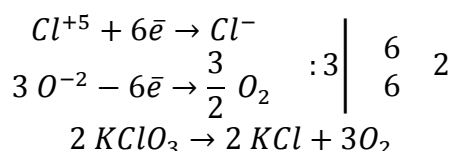
Бөлінген Mn^{+2} иондарын байланыстыру үшін тағы да $2HCl$ қажет екенін ескеріп, реакцияның толық теңдеуін жазамыз:

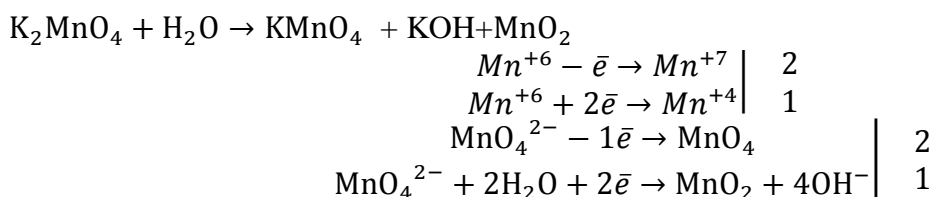
2. Молекула ішіндегі тотығу – тотықсыздану реакциялары бір ғана молекуладағы екі түрлі атомның бірінен – біріне электрон бұлтының ауысуынан болады. көбіне мұндай реакциялар күрделі заттардың ыдырауына сай келеді. Мәселен, бертолле тұзының ыдырауы:

Тотықтырғыш пен тотықсыздандырғыштың алдындағы коэффициент бірдей болғандықтан теңестіру коэффициентін табарда атомдардың ара қатынасын молекуладағыдай етіп алады. $\text{Cl} : \text{O} = 1 : 3$.

3. Өзіндік тотығу – тотықсыздану немесе диспропорциялану реакциялары бір ғана атомның түрімен тотығып әрі тотықсыздануынан шығады. Мұндай реакция жүру үшін диспропорцияланатын атомның тотығу дәрежесі аралық күйде болуы шарт, сонда ғана ол өзі тотығып әрі тотықсыздана алады. Мысалы, жасыл түсті K_2MnO_4 судағы ерітіндісін қыздырғанда күлгін түсті KMnO_4 түзетінін, әрі қоңырқай түсті MnO_2 тұнбаға түсетінін көрер едік. Сонымен қатар, бастапқы бейтарап орта, күшті негізді ортаға айналғандығын индикатормен анықтауға болады.

Екі коэффициенттің бір молекуланың алдына қойылатын ескеріледі; Олар өзара қосылып, ортақ коэффициент табылады:

Міне осындай әдістермен электрохимиялық процестерді оқытудың маңызы ерекше. Себебі оқушыладың ойлау қабілеті дамиды, білімі толықтырылады, жылдамдық пен аңғарымпаздыққа үйренеді. Электрохимиялық процестерді соның ішінде тотығу – тотықсыздану процестерін оқытқанда алгоритмдік әдістердің тиімділігі орасан.

Әдебиеттер

1. Ходаков Ю.В., Эпштейн. Преподавание химии в 9 классе. - Москва: «Просвещение», 1970 г.
2. Мырзабайұлы.А. Химияны оқыту әдістемесінің педагогикалық негіздері. - Алматы: «Білім», 2004 ж.
3. «Химия мектепте» журналы. - Алматы, №4, 2005 ж.
4. Көгисов С.М. Химия есептері мен жаттығулары. - Ақтөбе, 2011 ж.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
Technical Sciences

УДК 666.97.033.002.5-5

К ВОПРОСУ АКТИВАЦИИ СИЛИКАТНЫХ ВЯЖУЩИХ

Б.С. Мосаков, М.В. Кафтаева, В.Л. Курбатов

Сибирский государственный университет путей сообщения

г.Новосибирск, Россия

ТОО «Базальт-А»

г. Кандыагаш, Казахстан

Северо-Кавказский филиал Белгородского государственного

технологического университета им. В.Г. Шухова

город Белгород, Россия

Мақалада теориялық және тәжірибелік зерттеулер негізінде портландцементтің гидротурбуленттік белсенділігінің әсері анықталған. Модель ретінде ньютондық емес жабысқақ илемді сұйықтық алынды. Нәтижесінде уақыттан және үйлестіруші саннан беріктіктің үстелуінің қызметтік бағыныштылығы белсендіру заңы болып табылатыны көрсетілді.

This article defines hydroturbulence effect of portland concrete activation based on theoretical and experimental investigations. Non-Newtonian viscoplastic fluid is taken as a model. It is shown that functional relation between increasing durability and time coordination number appears to be an activation act.

Кілт сөздер: *цементтер, аномалды орталар, технологиялық механика, ньютондық емес орта белсенділігі, бетонның беріктілігінің үстелуі.*

Key words: *concretes, abnormal structures, technological mechanics, Non-Newtonian structures activation, increased concrete durability.*

Вопрос активации силикатных вяжущих всегда являлся предметом изучения с целью получения в дальнейшем высокопрочного цементного камня, раствора или бетона. При этом исследовались степень интенсивности их твердения и сокращение расхода цемента без снижения заданной проектной прочности бетона. С помощью метода проб и ошибок удалось найти наиболее эффективные в современных условиях способы активации цемента, значительно повышающие прочность цементного камня. К таким способам относятся сухой и мокрый домол цемента и виброперемешивание. Однако все они требуют специального оборудования. Кроме того, подготовленный таким образом цемент с высокой удельной поверхностью, практически невозможно сохранить и применять в условиях производства, так как это требует особых условий при его хранении и транспортировке.

В какой-то степени этот вопрос можно решить при производстве сухих строительных смесей. Их герметичная упаковка при транспортировке позволяет несколько дольше сохранять эффект домола цемента, чем при обычном хранении. Однако приготовить такие смеси с целью получения высокопрочных и однородных бетонов в условиях производства с помощью обычных, широко рекламируемых смесителей, в том числе и зарубежных, практически невозможно. Они не могут обеспечить гомогенизацию смеси с

соответствующей интенсивностью. Если, по мнению многих исследователей, обычный цемент по своей массе при приготовлении бетонных смесей используется на 15- 20%, то с увеличением его удельной поверхности при традиционном способе затворения водой и обычном способе перемешивания вряд ли удастся получить значительный эффект в увеличении прочности бетона. Это связано с особенностями взаимодействия цементного зерна и воды на молекулярном уровне, даже в присутствии водорастворимых полимеров. Режим наиболее интенсивного растворения в водной среде цементных зерен в водной среде может быть достигнут при турбулентном течении цементного теста в замкнутом объеме. Такие условия можно создать, используя турбулентные смесители, которые серийно выпускаются в нашей стране.

Многочисленные исследования показывают, что цементное тесто относится к неньютоновским жидкостям с определенной аномальностью, имеющей степенную зависимость. При этом известно [1], что скорость потока в установившемся режиме течения в любой его точке v_z будет зависеть от размера поперечного сечения R , плотности жидкости ρ , касательных напряжений на периферии τ_{ct} , вязкости жидкости η и ординаты наблюдений y :

$$v_z = f(R, \rho, \tau_{ct}, \eta, y). \quad (1)$$

Для неньютоновских жидкостей степенного типа связь действующих напряжений с градиентом скорости течения определяют два параметра: показатель консистенции k и показатель аномальности неньютоновского поведения β . Поэтому разумно предположить, что для степенных вязкопластичных жидкостей функциональная зависимость (1) примет вид:

$$v_z = f(R, \rho, \tau_{ct}, k, \beta, y). \quad (2)$$

Применение размерного анализа к функциональной зависимости (2), в соответствии с «теоремой π », позволяет выделить следующие безразмерные группы, от которых зависит осредненная скорость течения:

$$\frac{v}{u} = f\left(\frac{R^\beta u^{2-\beta} \rho}{k}, \frac{y}{R}, \beta\right) \quad (3)$$

где u - динамическая скорость по координате y и равная $\sqrt{\tau_{cm} / \rho}$.

Для ньютоновских жидкостей конкретный вид функциональной зависимости (3) установил Прандтль в виде логарифмического закона распределения скоростей:

$$\frac{v_z}{u} = A \lg \frac{yu}{\eta} + B, \quad (4)$$

где η - пластическая вязкость, A и B - константы, определяемые опытным путем.

Закон (4) при турбулентном течении справедлив для жидкости, находящейся в пристенной и переходной ее области. В вязком подслое при условии приближительного постоянства действующих там напряжений $\tau = \tau_{ct} = \text{const}$ справедливо линейное распределение скоростей

$$\frac{v_z}{u} = \frac{yu}{\eta} \quad (5)$$

Если учесть, что для неньютоновских жидкостей правый параметр (5) в соответствии с анализом размерностей должен быть заменен комплексом

$$\frac{y^\beta u^{2-\beta} \rho}{k},$$

то выражение для профиля скоростей при турбулентном течении неньютоновских жидкостей теперь может быть записано в виде:

$$\frac{v_z}{u} = A(\beta) \lg \frac{y^\beta u^{2-\beta} \rho}{k} + B(\beta) \quad (6)$$

где $A(\beta)$ и $B(\beta)$ теперь уже должны являться функциями β .

Эту функциональную зависимость для каждого конкретного случая можно определить опытным путем. Исследования показали, что величина аномальности сред, находящихся в процессе течения, при этом имеет следующее выражение:

$$\beta = 8,5 (В/Ц)^2 - 25,8 (В/Ц) + 23,2 \quad (7)$$

где $В$ и $Ц$ - весовое количество воды и цемента, определяющие величину вязкости цементного теста [2].

Анализируя выражения (6) и (7) можно сделать вывод, что чем меньше вязкость среды, тем меньше предельная скорость, при которой возникает турбулентность, тем интенсивнее протекает процесс растворения цементных зерен. Такой режим движения жидкостей создается в вертикально ориентированной цилиндрической чаше турбулентного смесителя, с помощью которого проводились настоящие исследования. В качестве показателя консистенции принималась величина водоцементного отношения $В/Ц$. При проведении экспериментов приготавливались цементно-бетонные смеси с расходом цемента 500 и 250 $кг/м^3$, соответственно с $В/Ц = 0,42$ и $0,78$. Клинкер применяемого портландцемента состоял из следующих минералов: алит ($3CaO \cdot SiO_2$) - 55%, белит ($2CaO \cdot SiO_2$) - 18%, трехкальциевый алюминат ($3CaO \cdot Al_2O_3$) - 10%, четырехкальциевый алюмоферрит ($4CaO \cdot Al_2O_3 \cdot Fe_2O_3$) - 14%. Время предварительной гидроактивации цемента составляло 1, 3, 5 и 9 мин.

Анализ результатов экспериментов показал, что при условии предварительного приготовления цементного теста в гидротурбулентном режиме и последующей загрузки в чашу смесителя смеси песка и щебня с минимальной пустотностью, удалось получить некоторый эффект. Увеличение продолжительности перемешивания смеси цемента и воды с 1 до 9 мин влечет за собой уже в трехсуточном возрасте повышение ее кубиковой прочности в 1,5 - 2 раза [3].

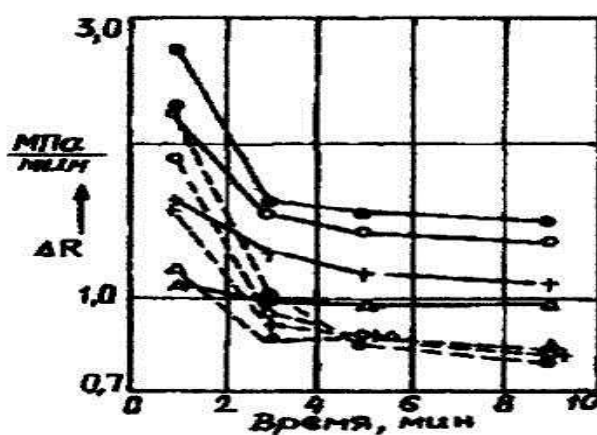

Рис. 1. - Влияние времени активации цементного теста и сроков твердения на величину удельного приращения прочности бетона при расходе цемента 250 (пунктир) и 500 $кг/м^3$ • - 3; ○ - 7; + - 14; Δ - 28 суток.

Такая динамика приращения прочности, видимо, в значительной степени связана физико-механическими и физико-химическими явлениями, происходящими в процессе приготовления цементного теста. Согласно представлениям П.А. Ребиндера [4], межзерновое пространство, вначале заполненное продуктами распада цементных зерен, начинает затем превращаться в коллоидную среду, связывая все большее количество воды.

При низком $В/Ц$ образуется структура с повышенными механическими свойствами сольватных оболочек, окружающих частички коагулирующего или загустевающего золя. При достаточной толщине таких сольватных оболочек непосредственное взаимодействие между частичками отсутствует и система, оставаясь весьма подвижной, является вполне стабилизированной.

При малой концентрации вяжущего (250 кг/м^3) образуется структурная сетка, в которой частицы разделены молекулярными прослойками жидкости. Это способствует более интенсивному растворению цементных зерен.

Как в первом, так и во втором случае смесь цемента и воды на первом этапе перемешивания представляет собой дисперсную среду, в которой вода захватывается ячейками сетки. В результате этого цементное тесто начинает терять свою подвижность, повышается вязкость смеси и, следовательно, увеличивается ее сплошность. В этом случае может быть правомерно выражение

$$\frac{\partial \rho}{\partial t} = -\text{div}(\rho v) \quad (8)$$

где ρ - плотность среды; v - скорость ее истечения; t - выбранный момент времени.

Тогда, в соответствии с законами коллоидной химии и теории поля [5] формирование структуры цементного теста можно представить следующим образом.

Пусть dR будет являться величиной прироста прочности как функцией расхода и времени активации цемента. Тогда скорость прироста прочности гель-зольных образований в цементном камне составит dR/dt . В этом случае она будет равна градиенту скалярного потенциала Q/r , зависящего от расхода цемента g . Тогда

$$\frac{dR}{dt} = \frac{Q}{r} = -\Delta R \text{div} r \quad (9)$$

Будем полагать, что Q есть линейная функция КСЧ - координатного числа n и расхода воды W . С учетом численной величины лигандов цементного клинкера величина n изменяется в пределах от 1 до 6. Отсюда Q будет равно

$$Q = 15,625 \cdot n \cdot W. \quad (10)$$

Решая уравнение (9) совместно с (10) при заданном значении инвариантов t , g , n , W , получим уравнение приращения прочности ΔR :

$$\Delta R = \frac{15,625 \cdot n \cdot W \cdot t}{r} \quad (11)$$

Теоретические расчеты и сравнение их результатов с экспериментальными данными (рис. 2) дает основание утверждать, что найденная модель описания эффекта

гидротурбулентной активации цемента есть действительно функциональная зависимость.

Коэффициенты корреляции функциональной зависимости (11) составили 0,994 и 0,992.

Такая величина коэффициентов позволяет утверждать, что найденная модель описания отражает закон гидротурбулентной активации цемента.

В соответствии с принятыми допущениями цементное тесто с В/Ц от 0,42 до 1,0 можно считать вязкой слабо сжимаемой жидкостью, при циркуляции которой в замкнутом объеме цемент активирован, т.е. увеличивается его удельная поверхность. При этом происходит увеличение числа сферолитов, что характерно для силикатов, в соответствии с величиной координационного числа.

При их образовании в условиях турбулентного перемешивания системы, практически независимо от механизма взаимодействия с составляющими цементного клинкера, прочность цементного камня неуклонно повышается.

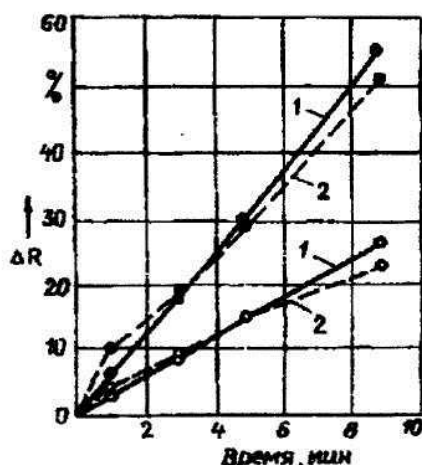

Рис. 2. Влияние времени активации на приращение прочности.
1 - теоретическая функция; 2 - экспериментальная зависимость.
• - расход 250 кг/м³; о - 500 кг/м³.

Полученные результаты показывают, что фактор «последствия» турбулентной активации снижается по истечении 9 мин, но имеет тенденцию к повышению при 7,14, и 28 суточном твердения в пределах 20-40%. Это подтверждается снижением величины координационного числа с 6 до более низких величин, что свидетельствует о переходе молекул воды из хемосорбционного в сорбционное состояние. Рис. 3. Это хорошо согласуется с результатами ранее проведенных исследований [7].

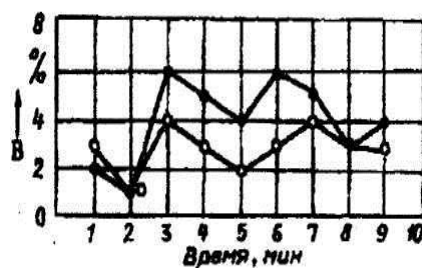

Рис. 3. Влияние времени активации цемента на величину водоотделения

Таким образом, предварительное приготовление цементного теста с помощью турбулентного смесителя в течении 1-9 мин позволяет повысить прочность бетона в возрасте трех суток в 1,5-2 раза. Подобный эффект сохраняется также и в 7, 14, и 28-суточном возрасте.

Прочность бетона увеличивается при этом соответственно в 1,4; 1,3; 1,2 раза. В качестве характеристики эффективности активации цемента может быть принята величина удельного приращения кубиковой прочности бетона в единицу времени.

Исследования показывают, что цементное тесто в процессе его гидроактивации можно аппроксимировать с вязкой, слабо сжимаемой жидкостью с большим числом Рейнольдса. Для таких жидкостей возникновение турбулентности возможно даже при малых скоростях их движения.

Высокая сходимость результатов, полученных путем теоретических и экспериментальных исследований, показывает, что подобную функциональную зависимость следует считать законом гидроактивации. Причиной ее, видимо, является влияние координационного числа молекул воды относительно гранул сферолитов цементного камня. Образование их, независимо от химического состава цементного клинкера, повышает прочность цементного камня. Исследования показывают, что фактор «последствия» турбулентной

обработки снижается по истечении 9 мин, но имеет тенденцию к повышению после 7, 14 и 28 и более суток твердения.

Литература

1. Артюшков Л.С. Динамика неньютоновских жидкостей. - Л., 1979. 228 с.
2. Мосаков Б.С. Технология монолитного строительства. - Новосибирск: СГУПС, 1997. - 191 с.
3. Мосаков Б.С. Основы технологии монолитного строительства. - Новосибирск: Изд. МАИ, 2003. - 260 с.
4. Ребиндер П.А. Вязкость, дисперсность систем и структурообразование // Вязкость жидкостей и коллоидных растворов. - М.: Изд-во АН СССР, 1941. - с. 78-84.
5. Морс Ф.М., Фишбах Г.Н. Методы теоретической физики. - М., 1958. - Т. 1. - 758 с.
6. Кутолин С.А., Котюков В.И., Писиченко Г.М. Кибернетические модели в материаловедении. - Новосибирск: Chem. Lab. NCD, 1996. - 232 с.
7. Берней И.И., Косивцев Ю.Г. Влияние турбулентной активации цементных суспензий на изменения в их структуре и прирост прочности цементного камня, раствора и бетона. // Реология бетонных смесей и ее технологические задачи: Тез. докл. II Всесоюзного симпозиума по реологии. - Рига, 1976. - с. 104-105.

ӘОЖ 622.281

Кен қазбаларды бекітуге арналған заманауи технологиялар

С.С.Құлнияз, А.С. Куантай

*Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В статье предлагается усовершенствования работ по управлению горным давлением на шахтах Донского ГОКа, используя новые технологии крепления для дальнейшего повышения безопасности горняков и устойчивости креплений горных выработок. The article proposes to further improve the safety of miners and sustainability Excavation support, to improve the work on rock pressure control in the mines of Donskoi GOK, using the new mounting technology.

Ключевые слова: *новые технологии, анкер, крепь, устойчивость, обеспечение безопасности.*

Key words: *new technologies, anchor, lining, strength, securing mining.*

Дөң хром кенорындары өзінің табиғи өлшемдері бойынша пайдалы қазылымның көлемі мен бай құрамының бірегейлігімен ғана ерекшеленбейді, дегенмен ол да маңызды фактор болып табылады, сонымен қатар жоғары құрылымдық бүлінгіш, бекемділігі төмен және орнықсыз болып келетін кен денесі мен жанас жыныстары жатысының тау-кен – геологиялық жағдайының жоғары күрделілігімен және әркелкілігімен ерекшеленеді. Кенорындарының геомеханикалық және тау-кен – геологиялық жағдайлары мен табиғи сілемнің құрылымын ескере отырып, жоғары технологиялық және экономикалық көрсеткіштерімен ерекшеленетін Дөң кен байыту комбинатының кен өндіруші кәсіпорындарында кенді қазудың өздігінен құлату жүйесі қабылданған. Дегенмен, барлық артықшылықтарына қарамастан, кенді өздігінен құлату жүйесінің кемшілігі де бар, дәлірек айтсақ тазартылым жұмыстары аймағындағы кен қазбаларының сенімділігін, мықтылығын, орнықтылығын жоғары дәрежеде қамтамасыз ету қажеттілігі. Бұған себеп,

жанас жыныстардың бекемдігінің төмен болуы кен қазбасы бекітпесіне өте жоғары қысымның түсуі.

Нақты тау-кен – геологиялық жағдайларда негізгі және даярлау кен қазбаларын демеу үшін бекітпенің түрін таңдау, ең алдымен, сенімділік факторын ескеру арқылы жүзеге асырылады. Дөң кен байыту комбинаты шахталарында горизонталь кен қазбаларын бекітудегі негізгі тәсіл ретінде, тау-кен өндірісінде, негізінен, бекемдігі үшінші, төртінші санатты кен шоғырларын қазуда кең қолданысқа ие, қадамы 0,5 – 1 м болатын арнайы пішінді СВП-22 және СВП-27 металды иілгіш бекітпе қолданылады.

ДНК шахтасының тау-кен сілемі айтарлықтай құрылымдық және механикалық әрқелкілігімен сипатталады. Ең алдымен, бұл оның айтарлықтай тектоникалық бұзылушылығында көрініс табады. Төмендегі ДНК шахтасындағы үңгубеттегі опырылу бейнесі (1сур) осыған дәлел. Тау жыныстарында жарықтарды толтырғыш тальк-слюда құрамды (флагопит, хлорит, тальк, хризотил, каолин, серпентин, серпофит) материал бар. Дөң кен байыту комбинаты шахталарында орнықсыз аймақтарда бекітпені нығайту және сілемнің орнықтылығын арттыру үшін келесідей техникалық шешімдерді қабылдады:

- кен қазба нобайы бойымен ішіне тұрақты аркалы бекітпенің соңғы рамасына бекітілетін арнайы пішінді металдан жасалған сабақ орнатылған теспелер бұрғыланған;
- кен қазба төбесіне еніс бағытталынған екі тығындалатын ұңғыма бұрғыланып, кезеулеткіш арқылы оған цемент қоспасы айдалынған; орнықсыз аймақта тұрақты рамалы бекітпенің қадамы 0,5-ке дейін, содан соң 0,25 м-ге дейін азайтылған;
- орнатылған иілгіш аркалы бекітпе үстіне бүрікпе бетонды бекітпе орнату;
- қазба үңгубетіне уақытша анкерлік бекітпе тұрғызу.

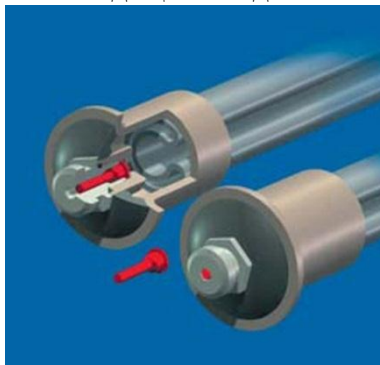

Сурет 1. ДНК шахтасындағы үңгубеттегі опырылу бейнесі (-480м)

Қабылданған шешімдер кен қазба орнықтылығын айтарлықтай дәрежеде арттырғанымен, біздің ойымызша жеткілікті деңгейде тиімді болып табылмайды. Дөң кен байыту комбинаты шахталарындағы қазіргі таңда қолданылып жүрген кен қазбаларын бекіту технологиясының орнына New Concept Mining (OAP) компаниясы ұсынып отырған тәсілді қолданған жөн деп білеміз. New Concept Mining (OAP) компаниясы жерасты кен қазбаларына арналған түрлі қондырғы және бекітпе түрлерін даярлау саласында көп жылдық тәжірибеге ие. Компания 100-ден астам инновациялық жаңалықтарды патенттеген және көптеген халықаралық марапатқа ие. Жоғары деңгейдегі сапа мен төмен баға арқасында New Concept Mining компаниясы Солтүстік және Оңтүстік Америка, Африка, Ұлыбритания және басқа да елдердің нарығын жаулап алды.

Hydrabolt - жұмыс жасау қағидасы арнайы сорғы аспабы арқылы анкерге жоғары қысыммен суды айдауға негізделген, кен қазба қабырғасын бекітуге арналған анкер. Аталған анкер түрі Atlas Copco компаниясының Swellex анкеріне ұқсас. Дегенмен, Hydrabolt орнатылғаннан соң жұмыс қауіпсіздігі мен сапасын айтарлықтай арттыратын ерекшеліктерге ие. Ең алдымен, диаметрі мен ұзындығы анкерлік бекітпе өлшеміне сай етіліп теспе бұрғыланады және онда Hydrabolt орналастырылады. Содан соң, сорғы

аспабы арқылы 25 МПа (3500 psi) қысыммен су айдалынады, цилиндр тәрізді болттың көлемі артады. Аталған бекітпенің орнатылуы оңай әрі тез, және жұмысшылар қауіпсіз жағдайда жұмыс жасайды. Өзге осыған ұқсас бекітпе түрлеріне қарағанда Hydraboltанкер бекітпесі тұйықтау батырмасымен жабдықталғандығымен ерекшеленеді (2 сур).

Сурет 2. Hydraboltанкер бекітпесі

Бұл ерекшелік жақсы бекітілуді қамтамасыз етеді және сұйықтықты сенімді ұстап тұрады. Hydrabolt анкерлерінің төмендегідей негізгі артықшылықтары бар:

- Орнату жұмыстары тез және қарапайым орындалады;
- Қайтымсыз қақпаша мықты бекітілуді қамтамасыз етеді;
- Жарылыс жұмысынан пайда болған толқындар әсеретпейді;
- Цемент және шайыр қажет емес;
- Тасымалдау барысында құрал-жабдықтар жоғалымы орын алмайды;
- Тау жыныстың мықтылығына сезімталдығы төмен;
- Қысым теспе бойынша толық және біркелкі таралады;
- Жылдам бекітіледі.

Қазіргі таңда компания анкердің қадамы 3 м-ге дейін, ұзындығы 3 – 9 м болатын жаңа үш моделін ұсынып отыр.

Қорытындылай келе, Дөң кен байыту комбинаты шахталарындағы аса өзекті мәселе тау қысымын басқару болып табылатынын ескере отырып, New Concept Mining (OAP) компаниясы ұсынған жаңа өнім бұл мәселенің шешімі деп білеміз. Hydrabolt анкер бекітпе түрі шахта жұмысының қауіпсіздігін арттыра отырып, тау қысымын басқаруда таптырмас шешім болады.

Әдебиеттер

- 1) Быков А. В. «Современные технологии крепления выработок».-М, 2004г.
- 2) Воронин В.С. Набрызгбетонная крепь. - М.:He- tunnel-driving equipment in underground construction. Mos-дра, 1980. - 199 с. cow, 1990. - 241 p.
- 3) Журнал«Горная Промышленность», №4 (98) июль- август , 2011г.

UDC536

Thermodynamic Analysis of tobermorite forming reaction in the lime-sand materials of autoclaved solidification

M.V. Kaftayeva, I.Sh. Rakhimbayev

LLP "Basalt-A"

Aktobe, Kazakhstan

FSEI HPE «Belgorod State Technological University named after V.G. Shukhov»

Belgorod, Russia

Су силикаттарының автоклавтық катаюының тобермориттік байлауының синтезине термодинамикалық талдау жасалған. Борна-Габер циклын пайдалана отырып, 25 және 190

°C-тағы CaO - SiO₂ - H₂O жүйесінің сұйық фазасында кальций ионы, кремний қышқылы және гидроксил белсенділігіне есептелінген, сонымен қатар олардың тәжірибелік мәліметтеріне орай верификациясы жүргізілген. Тоберморит синтезі процесінің лимиттік бағамы гидроксид кальций және кремний диоксидін еріту кезінде болып табылатыны көрсетілген., соның нәтижесінде оның интоксификациясының әдістеріне негіздеме берілген.

Произведен термодинамический анализ синтеза тоберморитовой связки гидросиликатов автоклавного твердения. С использованием цикла Борна-Габера рассчитаны активности ионов кальция, кремнекислоты и гидроксила в жидкой фазе системы CaO - SiO₂ - H₂O при 25 и 190°C, а также произведена их верификация путем сравнения с экспериментальными данными. Показано, что лимитирующей стадией процесса синтеза тоберморита является растворение гидроксида кальция и диоксида кремния, на этой основе дано обоснование методов его интенсификации.

Кілт сөздер: *тоберморит, автоклавтық өңдеу, ион белсенділігі, химиялық термодинамика.*

Ключевые слова: *тоберморит, автоклавна обработка, активность ионов, химическая термодинамика.*

Dense and cellular silicate materials of autoclaved solidification are widely used almost 100 years in the construction industry all over the world, including in Russia. In our country, the producing of energy-efficient autoclaved solidification porous concrete of new generation by D 300 - D 500 of average density is increasing the most intensively. [1].

The phase composition of interporous partitions has great influence on the physical and chemical characteristics and durability of cellular concrete. The researches of a number of domestic and foreign scientists are devoted to its analysis, but on this issue there are some contradictions and ambiguities. One of the reasons is the data that the most important hydrous silicates of calcium, that make the material of interporous partitions in autoclaved aerated concrete - tobermorite and xonotlite - during external conditions changings are prone to mutual transformations.

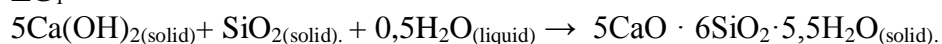
At the first time, results of thermodynamic calculations for the reactions of tobermorite, xonotlite and their mutual transformations formation at 25 - 175 ° C were presented in the book [2]. In the work [1] it is noted, that experimental data have been provided, which indirectly confirmed the possibility of converting xonotlite into tobermorite at 25°C and the reverse reaction at 180 - 200°C. However, the authors' calculations [2] have been carried out on the basis of outdated initial data, and in the work [1] there are no results of X-ray diffraction analysis of cement stone samples.

This work is devoted to a further comprehensive review of the issue.

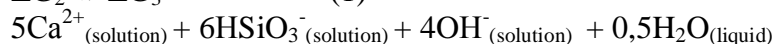
The thermodynamic analysis of the system CaO - SiO₂ - H₂O is made by authors by the method described in works [1, 3, 4] using initial data [3, 5].

Let's perform the thermodynamic analysis of reactions of Tobermorite synthesis from a mixture of calcium hydroxide and quartz sand at temperature 25° C and 190 ° C using the Born-Haber cycle [3].

ΔG_1

$\Delta G_2 \rightsquigarrow \Delta G_3$ (1)

Let's calculate the thermodynamic effects of the separate stages of the process, keeping in mind that ΔG_1 is the free energy change at the synthesis of Tobermorite from calcium hydroxide and quartz, ΔG_2 is the free energy of these materials' dissolution with calcium ions, metasilicate ions and hydroxyl groups forming in the solution, ΔG_3 is the free energy of Tobermorite crystallization from the noted ions and water.

$$\Delta G_1 = \Delta G_{(\text{Tobermorite})} - 5\Delta G_{\text{Ca}(\text{OH})_2} - 6\Delta G_{\text{SiO}_2} - 0,5\Delta G_{\text{H}_2\text{O}} =$$

$$= -2361,5 + 5 \cdot 214,4 + 6 \cdot 240,7 + 0,5 \cdot 56,7 = -32,65 \text{ kcal};$$

$$\Delta G_2 = 5 \cdot 214,4 + 6 \cdot 204,75 - 5 \cdot 132,2 - 6 \cdot 240,7 - 4 \cdot 37,6 = 44,9 \text{ kcal};$$

$$\Delta G_3 = 5 \cdot 132,2 + 6 \cdot 240,7 + 5,5 \cdot 56,7 - 2361,5 = -77,55 \text{ kcal}.$$

The accuracy of calculation in the limits of adopted initial data is confirmed by the fact that $\Delta G_2 = \Delta G_3 - \Delta G_1$, and $\Delta G_3 = \Delta G_1 - \Delta G_2$.

The result of calculation shows that the reaction (1) is possible at room temperature. In practice, the reaction occurs only in a monomolecular superficial layer, and diffusion limitations in the volume at temperature 25°C are superimposed on its going.

To calculate the thermodynamic effect of the reaction (1) at 463 K (190°C) - the temperature at which the new generation of hydro silicate products are mainly produced in the Russian Federation, we use the method described in [1, 3].

To do this, we calculate the enthalpy of reaction at temperature 298 K.

$$\Delta H_1 = \Delta H_{(\text{Tobermorite})} - 5\Delta H_{\text{Ca(OH)}_2} - 6\Delta H_{\text{SiO}_2} - 0,5\Delta H_{\text{H}_2\text{O}} =$$

$$= -25556,3 + 5 \cdot 235,33 + 6 \cdot 217,35 + 0,5 \cdot 68,3 = -39,0 \text{ kcal}$$

Further calculations are made in kcal.

We accept the following values of the heat capacity C_p of the reaction components (1) keeping in mind that $C_p = a + b \cdot 10^{-3}T + c \cdot 10^5 T^{-2}$.

$$\text{C}_5\text{S}_6\text{H}_{5,5} : 110,6 + 189,0 \cdot 10^{-3}T;$$

$$\text{Ca(OH)}_2 : 19,07 + 10,08 \cdot 10^{-3}T;$$

$$\text{H}_2\text{O} : 12,65 + 11,38 \cdot 10^{-3}T + 1,7 \cdot 10^5 T^{-2};$$

$$\text{SiO}_2 : 11,22 + 8,20 \cdot 10^{-3}T + 2,7 \cdot 10^5 T^{-2}.$$

Using these data, we'll calculate the change of heat capacity for reaction (1):

$$\Delta a = 110,6 - 5 \cdot 19,07 - 6 \cdot 11,22 - 0,5 \cdot 12,65 = -58,43;$$

$$\Delta b = (189 - 5 \cdot 10,8 - 6 \cdot 8,2 - 0,5 \cdot 11,22) \cdot 10^{-3} = 80,19 \cdot 10^{-3};$$

$$\Delta c = (6 \cdot 2,7 - 0,5 \cdot 1,7) \cdot 10^5 = 15,35 \cdot 10^5.$$

$$\Delta H_0 = \Delta H_{298}^0 - \Delta a \cdot T + \Delta b \cdot 0,5 \cdot 10^{-3} T^2 + \Delta c \cdot 10^5 T^{-1} = -39000 + 58,43 \cdot 298 - 80,19 \cdot 0,5 \cdot 298^2 \cdot 10^{-3} +$$

$$15,35 \cdot 10^5 \cdot 298^{-1} = -39000 + 17403,2 - 3560,6 + 5151,0 =$$

$$= -20006,4$$

The next calculation is shown above: of $\Delta G_{298}^0 = -39000 \text{ kcal}$. This value can also be calculated by the formula:

$$\Delta G_{298}^0 = \Delta H_0 - \Delta a \cdot 298 \cdot \ln 298 - 0,5 \Delta b \cdot 10^{-3} \cdot 298^2 - 0,5 \Delta c \cdot 10^3 \cdot 298^{-1} + x \cdot 298,$$

where x is a constant of integration.

$$\Delta G_{298}^0 = -20006,4 + 99146,0 - 3557 - 2575,5 + 298 \cdot x; x = -375,86.$$

Now we can calculate the free energy change for the Tobermorite synthesis reaction at temperature 463 K.

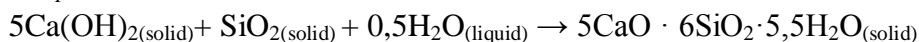
$$\Delta G_{463}^0 = \Delta H_0 - \Delta a \cdot 463 \cdot \ln 463 - 0,5 \cdot 80,19 \cdot 10^{-3} \cdot 463^2 - 0,5 \cdot 15,35 \cdot 10^5 \cdot 298^{-1} -$$

$$- 375,86 \cdot 463 = -37,8 \text{ kcal}.$$

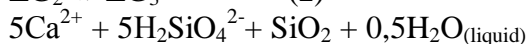
This value is greater than at 25°C (-32.65 kcal), but not by much.

Tobermorite synthesis is also possible by other scheme, forming not ion HSiO_3^- (metasilicate), but $\text{H}_2\text{SiO}_4^{2-}$ (orthosilicate) during dissolving SiO_2 in the liquid phase:

$$\Delta G_1$$

$$\Delta G_2 \approx \Delta G_3 \quad (2)$$

$$\Delta G_1 = -32,65 \text{ kcal};$$

$$\Delta G_2 = 5 \cdot 214,4 + 5 \cdot 204,75 - 5 \cdot 132,2 - 5 \cdot 283,7 = 16,25 \text{ kcal};$$

$$\Delta G_3 = 5 \cdot 132,2 + 5 \cdot 283,7 + 204,75 - 2361,5 = -48,9 \text{ kcal}.$$

Absolute values ΔG_2 and ΔG_3 by schemes (1) and (2) are different, but they do not provide unambiguous information to speak about the advantage of any scheme. More information about

the process can be obtained by calculating the activity of ions in the liquid phase of the system and the degree of Tobermorite supersaturation in them.

The analysis of numerical values ΔG_2 and ΔG_3 of reactions (1) and (2) indicates that the limiting step of the processes is the $\text{Ca}^{2+}_{\text{solution}}$ cations and hydrosilicate anions formation in the liquid phase, since during this there is a growing of isobaric-isothermal potential of the system, which is then compensated by a sharp decrease of the last one, during interaction of these ions with the formation of calcium hydro silicate in the solid condition.

Growing of $-\Delta G$ system according to scheme (2), when the orthosilicate-ion $\text{H}_2\text{SiO}_4^{2-}_{\text{solution}}$ is formed in the liquid phase, is less than according to scheme (1) with forming the metasilicate-ion $\text{HSiO}_3^-_{\text{solution}}$. At the same time, the decreasing ΔG_3 - free energy of Tobermorite crystallization from the liquid phase according to scheme (1) is greater.

In work [4] the correlation between the decrease of free energy during dissolving anhydrous (source) binder and the speed of structure forming (setting) of cement paste was shown. From that it follows that according to scheme (2), this figure will be higher.

For more additional information about the features of Tobermorite synthesis according to schemes (1) and (2) we'll calculate the ions activity in the liquid phase of lime-sand binder. The calculation of free energy of the Tobermorite synthesis process at temperature 488 K can be done another way. To do this, we need to calculate the values ΔG^0_{488} of all components of Tobermorite synthesis reaction and then to calculate ΔG^0_p of this reaction according to scheme shown above.

First we'll calculate ΔG^0_{463} for $\text{Ca}(\text{OH})_2$.

$$\Delta G^0_{298} = -214,4 \text{ kcal / mol}; \Delta H^0_{298} = -235,33 \text{ kcal / mol}, C_p = 19,07 + 10,8 \cdot 10^{-3} T;$$

$$\Delta H_0 = -235330 - 19,07 \cdot 298 - 0,5 \cdot 10,8 \cdot 298^2 \cdot 10^{-3} = -241492,4 \text{ cal};$$

$$\Delta G^0_{298} = -241492,4 - 19,07 \cdot 298 \cdot 5,697 - 10,8 \cdot 0,5 \cdot 298^2 \cdot 10^{-3} + 298 \cdot x = -241492,4 - 32375,25 - 479,5 + 298 \cdot x = -27437,1 + 298 \cdot x;$$

$$298 \cdot x = 27437,1 - 214400 = 59947,1; x = 201,16.$$

$$\Delta G^0_{463} = -211492,4 - 19,07 \cdot 463 \cdot 6,14 - 5,4 \cdot 463^2 \cdot 10^{-3} + 20116 \cdot 463 = -203,7 \text{ kcal / mol}.$$

Initial data for calculation ΔG^0_{463} for β -quartz:

$$\Delta G^0_{298} = -204,75 \text{ kcal / mol}; \Delta H^0_{298} = -217,75 \text{ kcal / mol}$$

$$C_p = 11,22 + 10,8 \cdot 10^{-3} T - 2,7 \cdot 10^{-5} T^2;$$

$$\Delta H_0 = -2223,6 - 3343,6 - 364,0 + 453 + 298x = -241771,8;$$

$$\Delta G^0_{298} = -2223,63 - 19048,3 - 364 + 453 + 298x = -241771,8;$$

$$x = 124,23;$$

$$\Delta G^0_{463} = \Delta H_0 - \Delta a \cdot 463 \cdot \ln 463 - 0,5 \Delta b \cdot 10^{-3} \cdot 463^2 - 0,5 \Delta c \cdot 10^5 \cdot 463^{-1} + 124,25 \cdot 463 = -222363,6 - 976,4 + 60634,0 = -198,6 \text{ kcal / mol}.$$

For water at temperature 463 K on the reference data [5] we accept $\Delta G^0_T = -51,0 \text{ kcal / mol}$, and for hydroxyl group -25.5 kcal / mol .

ΔG^0_{463} of Tobermorite requires the special calculation [2]. We are based on the following reference data for 298 K, kcal / mol:

$$\Delta G^0_{(\text{Tobermorite})} = -2361,5; \Delta H_0 = \Delta H^0_{298} - a \cdot 298 + 0,5b \cdot 298^2 \cdot 10^{-3} = -2594897,8 \text{ cal};$$

$$\Delta G^0_{298} = -2361500 = -2594897,8 - 110,6 \cdot 298 \cdot 5,627 - 94,5 \cdot 10^{-3} \cdot 298^2 + 298 \cdot x;$$

$$x = 1441,4.$$

$$\Delta G^0_{463} = -2594897,8 - 110,6 \cdot 463 \cdot 6,14 - 94,5 \cdot 463^2 \cdot 10^{-3} + 1441,1 \cdot 463 = 2262,2 \text{ kcal / mol}.$$

The above provided numerical values of isobaric-isothermal potentials of Tobermorite, quartz and calcium hydroxide at elevated temperature, are not only needed for further calculations, but could help to refill the reference base by calcium hydro silicates.

Now we can calculate the thermodynamic effect of Tobermorite synthesis reaction at temperature 463 K.

$$\Delta G^0_{463} = \Delta G^0_{(\text{Tobermorite})} - 5\Delta G^0_{\text{CH}_2} - 6\Delta G^0_{\text{SiO}_2} - 0,5\Delta G^0_{\text{H}_2\text{O}} = -2262,2 + 5 \cdot 203,7 + 6 \cdot 198,3 + 0,5 \cdot 51 = -28,4 \text{ kcal / mol}.$$

As a result of the previous calculation the received value is - 30.2 kcal / mol, which is satisfactory in agreement with the given ΔG_{463}^0 of Tobermorite.

The advantage of the second method of calculation is that using known and original data of numerical values of the isobaric-isothermal potentials of quartz, calcium hydroxyl, Tobermorite, and also of a number of ions in aqueous solutions at elevated temperatures [5] it is possible, by applying the Born-Haber cycle, to calculate the activity of ions in a liquid phase, which is in equilibrium with the system calcium hydroxide + quartz, and with Tobermorite. These calculations are below.

From cycle (1), we find:

$$\Delta G_{2(463)} = 5 \cdot 203,7 + 6 \cdot 198,3 - 5 \cdot 132,7 - 6 \cdot 226,8 - 4 \cdot 25,5 = 82,0 \text{ kcal};$$

$$\Delta G_{3(463)} = 5 \cdot 132,7 + 6 \cdot 226,8 + 4 \cdot 25,5 + 25,5 - 2262,2 = -110,4 \text{ kcal};$$

$$\Delta G_1 = \Delta G_2 + \Delta G_3 = 28,4 \text{ kcal}.$$

We'll calculate now the ionic compositions of solutions, which are in equilibrium with the source materials (on the basis of $\Delta G_{2(463)}$) and with Tobermorite using $\Delta G_{3(463)}$.

$$\Delta G_2 = 82 \text{ kcal};$$

$$\lg K_2 = -\Delta G_2/RT = -38,7;$$

$$K_2 = [\text{Ca}^{2+}]^5 \cdot [\text{HSiO}_3^-]^5 \cdot [\text{OH}^-]^5 = [\text{Ca}^{2+}]^{15};$$

$$\lg[\text{Ca}^{2+}] = -2,95;$$

$$[\text{Ca}^{2+}] = 1,122 \cdot 10^{-3} \text{ mol/l} = 0,063 \text{ g/l CaO}.$$

$$[\text{HSiO}_3^-] = [\text{Ca}^{2+}] = 1,122 \cdot 10^{-3} \text{ mol/l} = 0,67 \text{ g/l SiO}_2.$$

$$[\text{OH}^-] = [\text{Ca}^{2+}] = 1,22 \cdot 10^{-3} \text{ mol/l}; \quad \text{pH} = 11,0$$

where K_2 is the equilibrium Constanta.

Next, we'll calculate the composition of the solution, which is in equilibrium with Tobermorite.

$$\Delta G_3 = -119,7;$$

$$\lg K_3 = -\Delta G_3/RT = -56,46; \lg[\text{Ca}^{2+}_p] = -3,76;$$

$$[\text{Ca}^{2+}] = 1,74 \cdot 10^{-4} \text{ mol/l} = 0,01 \text{ g/l CaO}.$$

$$[\text{HSiO}_3^-_p] = 1,74 \cdot 10^{-4} \text{ mol/l} = 0,01 \text{ g/l SiO}_2.$$

$$[\text{OH}^-_p] = 1,74 \cdot 10^{-4} \text{ mol/l}; \quad \text{pH} = 10,2$$

where K_3 is the equilibrium Constanta.

The obtained numerical value of the calcium ions' activity, which are in equilibrium with the mixture of $\text{Ca(OH)}_2 + \text{SiO}_2$ (0,063 g/l CaO), is in good agreement with the value of Ca(OH)_2 solubility at temperature 463 K, which equals 0.08 g/l, considering that the activity a is somewhat lower than the concentration of solution, because $c = af$, where $f < 1$.

On the question of Tobermorite's solubility value at high temperatures there are only the data of such scientists as Flit, Mac-Nerd and Walles (0.033 g/l CaO) at temperature 150 °C [7]. This value satisfactory agrees with the calculation result, if to consider that at 190 °C the solubility of Ca(OH)_2 is three times lower than at 150 °C.

A similar calculation will be made for the scheme (2), where it is assumed that in the liquid phase instead metasilicate the ion $\text{H}_2\text{SiO}_4^{2-}$ solution is formed.

$$\Delta G_1^0 = \Delta G_{(\text{Tobermorite})}^0 - 5\Delta G_{\text{Ca(OH)}_2}^0 - 6\Delta G_{\text{SiO}_2}^0 - 0,5\Delta G_{\text{H}_2\text{O}}^0 = -2262,2 + 203,7 \cdot 5 + 198,3 \cdot 6 + 57 \cdot 0,5 = -28,4 \text{ kcal};$$

$$\Delta G_2 = 5 \cdot 203,7 + 5 \cdot 198,3 - 5 \cdot 132,7 - 5 \cdot 251,3 = 90,0 \text{ kcal};$$

$$\Delta G_3 = 5 \cdot 132,7 + 5 \cdot 251,3 + 25,5 + 198,3 - 2262,2 = -118,4 \text{ kcal}.$$

Now we'll calculate the activity of ions, which are in equilibrium with a mixture:

$\text{Ca(OH)}_2 + \text{SiO}_2$ at 463 K.

$$\Delta G_2 = 90,4 \text{ kcal};$$

$$\lg K_2 = -\Delta G_2/RT = -42,4;$$

$$K_2 = [\text{Ca}^{2+}]^5 \cdot [\text{H}_2\text{SiO}_4^{2-}]^5 = [\text{Ca}^{2+}]^{10};$$

$$\lg[\text{Ca}^{2+}] = -4,24;$$

$$[\text{Ca}^{2+}] = 5,75 \cdot 10^{-5} \text{ mol/l} = 0,00322 \text{ g/l CaO}.$$

$$[\text{H}_2\text{SiO}_4^{2-}] = [\text{Ca}^{2+}] = 0,00345 \text{ g/l SiO}_2.$$

where K_2 is the equilibrium Constanta.

Then we'll calculate the activities of Ca^{2+} ions, which are in equilibrium with Tobermorite.

$$\Delta G_3 = -118,4;$$

$$\lg K_3 = -\Delta G_3/RT = -55,8; \quad \lg[\text{Ca}^{2+}] = -5,58;$$

$$[\text{Ca}^{2+}] = 2,63 \cdot 10^{-5} \text{ mol/l} = 0,00147 \text{ g/l CaO}$$

where K_3 is the equilibrium Constanta.

The obtained values are not in agreement with known experimental data, therefore, we accept the reaction scheme of Tobermorite formation, according to which the meta silicate-ion HSiO_3^- is formed in the liquid phase.

The confirmation of this conclusion is the point, that the activity of calcium ions, which are in equilibrium with the mixture of $\text{Ca}(\text{OH})_2 + \text{SiO}_2$ equals 0,067 g/l CaO, and the solubility of $\text{Ca}(\text{OH})_2$ at temperature 190 °C is 0.08 g/l of CaO. This can be considered a good match, because $a = c/f$, where $f < 1$ is the activity coefficient of ions in solution.

The analysis of the calculations' results leads to the following conclusions:

- The reaction of calcium hydroxide and quartz interaction with Tobermorite formation is accompanied by a decrease of Isobaric-isothermal capacity of the system $\text{Ca}(\text{OH})_2 - \text{SiO}_2 - \text{H}_2\text{O}$, already at room temperature.
- Raising the temperature up to 190°C does not lead to additional reduction of ΔG^0 . This result is in agreement with the hypothesis that one of the reasons of sharp acceleration of the reaction between $\text{Ca}(\text{OH})_2$ with fine-grinded quartz is the Headwall effect, due to the process $\text{quartz} \leftrightarrow \text{low-temperature tridymite}$ [1].
- The stage, controlling the reaction of Tobermorite formation, is the dissolution of the solid source components of the system, which is accompanied by increasing of its ΔG^0 . In connection with this, the additives that increase the content of Ca^{2+} ions and silicate anions in the pored fluid, are the accelerators of silicate products' hardening, and as a result, the total thermodynamic reaction's effect has a negative sign. They include some fuel ashes, blast furnace slags, pozzolana, electrolytes.
- The reaction of Tobermorite synthesis through the solution is possible with the formation of anions HSiO_3^- or $\text{H}_2\text{SiO}_4^{2-}$ in liquid phase. The principles on the basis of which we can choose one of the schemes, are not quite clear yet. Some considerations show that the first variant is more likely, however, it apparently is an intermediate stage, and the finishing stage corresponds to the scheme (2).

List of references

- 1) *Kaftaeva, M.V.* Theoretical Substantiation of Improving the Autoclave Technology of Energy Efficient Gas Silicates Production: The Doctor's of Technical Sciences Dissertation – Belgorod: BSTU, 2013. – P. 296.
- 2) *Babushkin, V.I.* Thermodynamics of Silicates / V.I. Babushkin, G.M. Matveyev, O.P. Mchedlov-Petrosyan. -M.: Stroyizdat, 1962. – P. 352.
- 3) *Rakhimbaev, Sh. M.* About the Calculation of Effective Charges of Ions by the Thermochemical Data / Journal of Physical Chemistry, XXXIX, 1965, No. 2, Pp. 352-355; XL, 1966, No. 12, Pp. 3089-3091.
- 4) *Rakhimbaev, Sh. M.* The Regulation of the Technical Properties of Grouting Mortars/ Sh.M. Rakhimbaev. - Tashkent: Nauka, 1976. – P. 168.
- 5) *Naumov, G. V.* Reference of the Thermodynamic Values/ G. B. Naumov, B. N. Ryzhenko, I. L. Khodakovsky. - M.: Atomizdat, 1971. – P. 240.
- 6) *Volzhensky A.V.* the Use of Ashes and Fuel Slags in Building Materials Industry / A.V. Volzhensky, I. A. Ivanov, B. N. Vinogradov. - M.: Stroyizdat, 1987. – P. 256.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
Philological Sciences

УДК 800.1

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКА И МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

А.А. Евтюгина

*Российский государственный профессионально-педагогический университет
г. Екатеринбург, Россия*

Автор өз мақаласында тілді және мәдениетаралық коммуникациялардың көп салалы мәдениет кеңістіктеріндегі мәселелерге арналған.

The article outlines problems relating to language and culture in multicultural environment. The author considered problems of functioning of the Russian language in general, state languages within the framework of intercultural communication and gave reasons for the necessity of multicultural education as a mechanism of harmonious coexistence of people belonging to different national communities.

Кілт сөздер: *тілдің дамуы, мәдениаралық қарым-қатынас, көпмәдениетті кеңістік.*

Key words: *the development of language, intercultural communication, multicultural space.*

В последние десятилетия значительное место в научно-исследовательских работах лингвистов, социологов, культурологов занимают человек и культура. Это обусловлено диалогом различных культур в мировом сообществе, их взаимовлиянием и проблемой сохранения языкового и культурного многообразия мира. Социальное, экономическое, культурное, политическое влияние народов осуществляется посредством обмена культурными ценностями, межличностных контактов в научной и студенческой среде, в сфере бизнеса посредством миграции, туризма и др. Происходящие глобальные изменения, как известно, привели к возникновению не только кооперативного диалога, но и многочисленным межэтническим и межконфессиональным конфликтам.

Межкультурная компетенция как категория новой парадигмы является показателем коммуникативной образованности человека, готового эффективно участвовать в межкультурной коммуникации в поликультурной языковой среде.

Межкультурная коммуникация, по определению Е.Ф. Тарасова среда взаимодействия двух коммуникативных партнеров, принадлежащих к разным культурным обществам, следствием которого является взаимодействие национальных сознаний, причем чужая действительность познается при помощи образов родной культуры и осознается и переосмысливается в процессе познания [15, 7 - 22]. Это «адекватное взаимопонимание двух участников коммуникативного акта, принадлежащих к разным национальным культурам» [2, 26]. Часто, даже владея языком, общающиеся не всегда правильно могут понять друг друга, и причиной является, прежде всего, расхождения культур.

Русский язык в советское время играл объединяющую роль разных народов, и сегодня он по-прежнему является важнейшим ресурсом на постсоветском пространстве. В последнее время статус русского языка как средства общения между народами укрепился, поскольку наметилась всемирная тенденция к созданию одноязычных многонациональных государств. Общий язык – это главное коммуникативное средство, объединяющее народы, поддерживающие связи с бывшими союзными республиками, хотя делать это становится все труднее, потому что разрушается единое языковое пространство. Безусловно, важна

объединяющая роль русского языка, но не менее важно охранять языки народов России и стран ближнего зарубежья.

В новых независимых странах коммуникация осуществляется посредством русского языка: Беларусь – 77%, Украина – 65%, Казахстан – 63% - это страны, где [8, 143] русским языком свободно владеет две трети населения, несмотря на статус, например, в Казахстане статус русского языка не определен. Согласно статье 7 пункта 2 Конституции Республики Казахстан 1995 года, “в государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским языком официально употребляется русский язык”. В Центральной Азии русский язык более всего распространен в Казахстане. В Киргизии более половины населения владеет русским языком, однако общаются на русском языке около 22%, в Таджикистане и Узбекистане используют русский язык в общении реже, следовательно, и уровень владения тоже низкий.

Существует ли необходимость сохранения в странах СНГ русского языка как средства межнационального общения в сложившихся геополитических условиях? Если существует, то необходимо анализировать причины сохранения и функционирования русского языка, разрабатывать и внедрять новые подходы к изучению феномена межкультурной коммуникации, в основе которых лежит сотрудничество, диалог языков и культур.

В межкультурном общении люди пользуются разными этническими языками, сталкиваются с лингвокультурными барьерами и имеют разную коммуникативную компетенцию – все это может привести к коммуникативным неудачам и “культурному шоку”. Для преодоления деструктивного общения коммуниканты должны опираться на понятие культуры, определяемой не только как процесс трех видов деятельности человека – материальной, духовной и художественной, но и учитывать, что в культуре “живет и действует душа человечества”, без них “немыслим человек как таковой” [13, 6].

“Культурный шок – конфликт старых и новых культурных норм и ориентаций старых – присущих индивиду как представителю того общества, которое он покинул и новых, то есть представляющих то общество, в которое он прибыл...” иначе говоря “это конфликт двух культур на уровне индивидуального сознания” [6, 17]. Коммуникативный шок имеет место, когда коммуниканты сталкиваются с чуждым для каждого из них речевым поведением, с неприятием коммуникативных явлений определенного национального лингвокультурного сообщества с позиций собственной коммуникативной культуры, т.е. “резкое расхождение в нормах и традициях общения народов, проявляющееся в условиях непосредственной межкультурной коммуникации и непонимаемое, вызывающее удивление, неадекватно интерпретируемое или прямо отторгаемое представителем собственной коммуникативной культуры” [10, 43]. Для предотвращения коммуникативного шока в межкультурном диалоге, вызванного языковыми преградами, речевыми сложностями участникам коммуникативного акта для взаимопонимания, необходимо преодолеть культурные барьеры, происходящие от недостаточного владения культурными нормами, принятыми в конкретном национальном сообществе. По словам П. Бердяева “Благородство каждой культуры определяется тем, что культура есть культ предков, почитание могил и памятников, связь сынов с отцами [1, 249]. И дальше продолжает: “Культура всегда гордится древностью своего происхождения, неразрывной связью с большим прошлым [1, 249]. Ю.М. Лотман, говоря о культуре, подчеркивает “...одно из важнейших определений культуры характеризует ее как “негенетическую” память коллектива. Культура есть память, поэтому она всегда связана с историей, всегда подразумевает непрерывность нравственной, интеллектуальной, духовной жизни человека, общества и человечества” [9, 8]. Культуры двигают силами, заложенными в них самих, поскольку это их естественное свойство [14].

С учения Вильгельма фон Гумбольта начинается история исследования культурных синтагм и парадигм, который считал язык отражением миропонимания народа: “Язык – это иероглифы, в которые человек заключает мир и свое воображение. Через многообразие языков для нас открывается богатство мира и многообразие того, что мы

познаем в нем” [5, 349]. Эти идеи развивались в работах Г.Г. Гадамера, Я.А. Каменского, А.А. Потебни, Е. Сепира и Б. Уорфа, Ю.Д. Апреяна, Н.И. Толстого, Е.М. Верещагина, К.Г. Костомарова, В.А. Масловой, Р.М. Фрумкиной и других ученых.

Коммуникативная культура представляет определенный уровень развития общества, выраженный в формах коммуникативной деятельности, в материальных и духовных ценностях “культура есть форма общения между людьми и возможна в такой группе, в которой люди общаются, . . . культура имеет, во-первых, коммуникационную и, во-вторых, символическую природу” [9, с. 6]. Основой коммуникативной культуры является коммуникационное понимание, обеспечивающее расшифровку знаковых систем и культурных кодов, адекватность восприятия социально значимых процессов, которые приводят к гармоничному общению. Коммуникация связывает людей, развивает и объединяет народы. Межкультурная коммуникация характеризует особенности сознания, поведения человека определенного этноса, деятельность людей в конкретных сферах общественной жизни. Форма бытия современного человечества заключается в своеобразии культур. Чтобы в новых экономических, политических условиях различные культуры могли сосуществовать и сотрудничать необходимо понимание других культурных ценностей, коммуникативного поведения различных народов и толерантное отношение друг к другу, выстраиваемое в систему поликультурного образования.

Приоритетными в этом направлении ставятся следующие задачи: нравственное воспитание – национальное и общечеловеческое как единый сплав, признание множества культур, воспитание уважения к людям разных национальностей и конфессий, понимание, взаимовлияния, взаимообогащения культур, равные права человека, кооперативное решение проблем, уважительное отношение к личности и окружающему миру.

Социолингвистические исследования, проведенные в большинстве стран СНГ и Балтии дают достаточно оснований утверждать о функционировании русского языка в качестве языка межнационального общения: в настоящий момент языковой барьер между людьми разных национальностей достаточно часто преодолевается с помощью русского языка [11].

Сегодня исследователи, изучая отдельные лексемы, фраземы, паремии, культуремы, коммуникативные тактики и стратегии, пытаются открыть мир культуры народа, а соответственно, найти путь к взаимопониманию, взаимодействию между представителями разных культур.

По В.Г. Гаку язык, будучи способом человеческого общения и явлением специфической национальной культуры, отражает прагматическую направленность мышления, стимулирующую говорящих “группировать внелингвистические факты и выделять в них черты при наименовании всякий раз специфично, в соответствии с потребителями практики” [4, 369]. Язык – “зеркало культуры, но он не просто зеркало, не пассивный отражатель окружающего мира – внешнего и внутреннего, он – орудие культуры, инженер человеческих душ, он формирует своего носителя – народ, который им пользуется в качестве средства общения” [16, 127].

Вслед за В.А. Виноградовым выделим проблемы, касающиеся взаимодействия языка и культуры.

1. *Культура в языке* или отражение культуры в языковых текстах, где текст рассматривается как предикативное высказывание, которое связано с мировосприятием данного этноса, его ментальностью.
2. *Язык в культуре* выражается в использовании языковых формул, речевых этикетных клише, стереотипов, имен и т.п. Сюда можно отнести характерные, клишированные формы коммуникативного поведения, играющие важную семиотическую роль в достижении речевого баланса социальных норм в жизни традиционных обществ.
3. *Культура языка и речи* предполагает более широкий культурный фон включающий практику борьбы «за чистоту языка», различные подтипы речи, являющиеся следствием разнообразия подтипов культуры, для которых он служит оболочкой. Поскольку в каждой

национальной культуре существует оценочная шкала «высокий-низкий», применяемая к различным культурным проявлениям, в том числе вербально-поведенческим формам.

4. *Язык культуры*, то есть «семиотически ориентированное изучение системы базисных концептов национальной культуры» [3, 14–15], пронизывающих все ее формы, материальные и духовные. Каждая культура имеет свои концепты, выраженные в составе фразеологизмов, афоризмов, поговорок, пословиц в общем языковом употреблении. Итак, культура существует в языке, язык формирует национальные стереотипы. Существуют и другие семиотические системы: кино, живопись, жесты, но ведущее место занимает естественный язык. Следовательно, каждый язык, имея свой способ концептуализации имеет и свою особую картину мира, и языковая личность реализует речевые произведения в соответствии с этой картиной мира в дискурсивной деятельности [12, 196–203]. Учитывая развитие одной культуры и взаимовлияние разных культур, рассмотрим процесс аккультурации или параллельного сосуществования национальных культур в современном политическом дискурсе.

Аккультурация предполагает взаимное влияние различных культур и происходит при усвоении личностью, выросшей в одной культуре различных ценностей, традиций, норм, правил другой культуры. Надо полагать, что далеко не всегда, усваивая новую культуру, человек отказывается от своей собственной культуры и своего языка. В результате смешения разных культурных паттернов может появиться принципиально новое культурное образование, культурная модель. В процессе аккультурации языковая личность решает две проблемы: сохранить свою культурную идентичность и органично включиться в чужую культуру, в основе которой лежит коммуникативная деятельность. Основные стратегии, реализующие аккультурацию: интеграция, сепарация, маргинализация, ассимиляция.

Интеграция – взаимодействие норм разных культур в одной культурной среде, при котором у этноса появляются элементы общего самосознания, но народная культура сохраняет свою самобытность. Интеграция культур, дающая бикультурную или мультикультурную личность, считается оптимальной стратегией аккультурации. Стратегия отрицания чужой культуры при сохранении идентификации со своей культурой, носит название сепарации. Маргинализация означает потерю идентичности с родной культурой, с одной стороны, и отсутствие идентификации с культурой большинства, с другой.

Одним из процессов межкультурной коммуникации является ассимиляция, представляющая взаимное культурное проникновение, в результате которого одно этнокультурное сообщество утрачивает национальную идентичность, свою существующую культуру и усваивает другую. В качестве примера рассмотрим процесс ассимиляции: он может быть спонтанным, как, например, у шведов, переехавших в Украину еще при Екатерине II, или целенаправленным, насаждаемым украинцами на территории Крыма, стремившимся уничтожить русские памятники и русский язык, внедряя свой, украинский язык. В 1991 году Крым и г. Севастополь, где около 80% жителей использовали русский язык в бытовом и официальном общении, вошли в состав Украины, после чего со стороны Рады и администрации страны последовало принудительное ассимилирование. Официальным языком стал украинский, русским можно было пользоваться разве что дома. Согласно данным переписи населения на Украине, проведенный в 2002 году, русский язык считают родным 77,0%, украинский – 10,1%, крымско-татарский – 11,4%, а в повседневном общении русский язык использует 95,2% населения Крыма. Русские, крымские татары, проживающие на этой территории все эти годы (23 года) чувствовали себя чужеземцами на собственной земле. Стремясь привлечь внимание к своим языковым проблемам, крымские активисты несколько раз обращались в Верховную Раду Украины, на президентских выборах в Украине за Виктора Януковича, который ассоциировался как пророссийский кандидат, проголосовало более 80% населения Крыма. Несмотря на все усилия украинских властей, на неблагоприятные

для русских этнодемографические изменения, в Крыму доминировал русский язык и русская культура. Даже в таких условиях ассимиляция носителей русской культуры как доминантной была невозможна. В сегодняшней ситуации, до мартовских событий, Крым оставался русским этническим, языковым и культурным анклавом, сохраняющим русский менталитет. После проведенного референдума народ Крыма практически единогласно проголосовал за присоединение к России, а 18 марта 2014 года был подписан Договор между Российской Федерацией и Республикой Крым о вхождении Крыма в состав России в качестве субъекта, официальными языками на территории Крыма признаны русский, украинский и крымско-татарский. Это дата войдет в историю и в конце концов другие страны (США, Франция, Германия, Швеция, Голландия и пр.) будут вынуждены пойти на уступки и признать республику Крым независимым государством. Сопrotивление ассимиляции объясняется тем, что при ней происходит замена норм и культурных ценностей у подчиненной этногруппы (язык является частью культуры) на культурные нормы господствующей группы, кроме того вынужденное приспособление подчиненных этногрупп к господствующим в конечном счете может привести к межкультурной борьбе. Знание перечисленных выше явлений, отражающих единицу описания культурных феноменов в культурологии – культурем, может предотвратить межкультурный шок, и как следствие, межкультурный конфликт.

Как уже говорилось выше, важным механизмом гармоничного сосуществования людей, принадлежащих к разным национальным лингвокультурным сообществам, является поликультурное образование и воспитание. Это становится актуальным и для современных поликультурных, полиязыковых и полипрофессиональных стран. В каждой стране обучение государственному языку [7, 163-169] – языку межкультурной коммуникации - это приоритетная задача, а проблема воспитания и образования - центральная. Основной целью обучения языку становится межкультурная компетенция, осуществляемая по модели “язык – культура”. Формы и виды двуязычия, полиязычия зависят от условий развития народов, социально-экономической и культурно-политической систем. Родной язык в основном проявляет когнитивную, кумулятивную и культуросберегающую функции, но если язык является средством межнационального общения и межкультурной коммуникации, то выполняет информативную и коммуникативную функции, и с этой точки зрения изучать язык надо с учетом структурно-типологических особенностей влияния родного языка и родной речи на изучаемый язык.

Языковая политика России и стран СНГ должна быть направлена, с одной стороны, на совершенствование преподавания всех изучаемых языков, а с другой стороны, на развитие, укрепление, охрану, поддержку родного языка, который объединяет народ страны, “дает возможность оставить потомкам и укрепить современный язык, в котором к опыту многих поколений наших предков был бы гармонично добавлен и наш след” [17]. Стратегия развития русского, казахского, киргизского, туркменского, узбекского, таджикского, белорусского, украинского, молдавского и других языков как государственных является приоритетной задачей, но проводить политику нужно гармонично, охраняя все языки, функционирующие на территории той или иной страны. Благодаря взаимодействию, межкультурной коммуникации необходимо создавать условия, обеспечивающие обогащение этносов взаимным культурным опытом и языковым потенциалом. Эти сложнейшие задачи необходимо решать совместными усилиями правительства, государственного аппарата, министерства образования, ученых филологов разных стран.

Литература

1. Бердяев, Н. Философия неравенства. - М., 1990.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г., Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. – М., 1990.
3. Виноградов В. А., О единстве взаимодействия языка и культуры /Решение национально-языковых вопросов в современном мире. Страны СНГ и Балтии. - М., 2010.
4. Гак В.Г., Языковые преобразования.- М., 1998.
5. Гумбольдт В. фон., Язык и философия культуры. – М., 1983.
6. Ионин Л., Социология культуры. – М., 1996.
7. Курман Н.Ж., Курманова Б.Ж., “Языковой портфель государственного служащего Республики Казахстан” как новая технология обучения казахскому языку // Новые технологии в образовательном пространстве родного и иностранного языка: материалы V Международной науч.-практической конференции (г. Пермь, 6 – 8 июня 2013 г.). – Пермь. 2013.
8. Лазутова М.Н., О функционировании русского языка в государствах СНГ и Балтии / Решение национально-языковых вопросов в современном мире.Страны СНГ и Балтии. М., 2010.
9. Лотман Ю.М., Беседы о культуре, СПб. - издательство “Искусство - СПб”, 1994.
10. Прохоров Ю.Е., Стернин И.А., Русские: коммуникативное поведение, М., 2007.
11. Решение национально-языковых вопросов в современном мире. Страны СНГ и Балтии. Под ред. акад. Е.Н. Челышева. М., 2010
12. Садирова К.К., Влияние дискурса на формирование коммуникативной компетенции / Новые технологии в образовательном пространстве родного и иностранного языка. Материалы VМеждународной научно-практич. конф. (Пермь 6-8июня 2013г). Пермь, 2013
13. Соловьев В.С., Право и нравственность. - Минск, 2001.
14. Сорокин П.А., Цивилизация. Общество. - М., 1992.
15. Тарасов Е.Ф., Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания / Под ред. Н.В. Уфимцевой.- М., 1996.
16. Тер-Минасова С.Г., Социальная роль русского языка в современных условиях / Язык и действительность: Сб-к научных трудов памяти В.Г. Гака. - М., 2007.
17. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана “Стратегия “Казахстан-2050”: новый политический курс состоявшегося государства [электронный ресурс]. – Астана. 2012. – URL: www.akorda.kz/ru/page/page_kazakstan-respublikasynyn-prezidenti--elbasy-n-a-nazarbaevtyyn (дата обращения: 23.03.2014).

ӘОЖ 950.574

ТАРИХИ ШЫНДЫҚ – УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК АЯСЫНДА

М.Р. Балтымова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В статье рассматриваются вопросы исследования исторических романов. Автор анализирует жанровые и стилистические особенности исторических романов. The article deals with the study of historical novels. The author analyzes the genre and stylistic features of historical novels.

Ключевые слова: *исторический роман, стилистические особенности, историческая правда и художественное решение.*

Key words: *historical novel, stylistic features, historical true and artistic decision.*

Әдебиет – қоғам айнасы, белгілі бір дәуірдің көркем шындығы болғандықтан, оны құрайтын көркем шығармалардың әрқайсысының көтеретін жүгі бар. Ал тарихи роман өз бастауын әдебиет пен тарихтан алады. Академик С.Қирабаевтың пікірінше: «Тарих пен әдебиет – ежелден-ақ егіз ұғым. Көркем әдебиеттің ғасырлар бойғы тәжірибесі оларды тіпті туыстырып жіберді» [1, 21-б.]. Тарихи романның авторы хақиқи тарих деректеріне сүйене отырып, ойдан шығарылған өмірді суреттейді. Егер тарихшы өткен өмірді археологиялық қазбалар, жылнамалар мен деректер бойынша қайта құратын болса, тарихи романның авторы қайта құруға жатпайтын ақтаңдақтарды толықтырып, көркемдейді. Сөйтіп, тарихи шындықты оқырманға жақын, ұғынықты, әрі нанымды етеді.

Қазақ тарихи романдарын зерттеу проблемасына өзек еткен еңбектер ХХ ғасырдың 50-ші жылдарынан бастау алады. Бұл кезеңдегі Қ.Жұмалиев, М.Қаратаев, З.Ахметов, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Р.Бердібай, Е.Лизунова, Л.Әуезова, М.Атымов, Н.Ғабдуллин, Ш.Елеуқенов, Х.Әдібаев еңбектерінде тарихи роман жанрының белгілі бір проблемалары қарастырылды.

Ал тарихи романдарды негізгі проблема етіп алып, жанр теориясы тұрғысынан қарастырған және жекелеген шығармаларды талдаған еңбектердің бас бастауында Ш.Елеуқеновтің «Казахский роман и современность» (1968), М.Атымовтың «Қазақ романының поэтикасы» (1975), Р.Бердібайдың «Қазақ тарихи романы» (1979), Т.С.Сыдықовтың «Қазақ тарихи романы» (1996), Қ.Алпысбаевтың «Тарихи шығарма: таным мен көркемдік» (1999) еңбектерін айтуға болады.

Тарихи проза мазмұнының күрделенуімен бірге оны негізгі проблема етіп алып, жанр теориясы тұрғысынан қарастырған және жекелеген шығармаларды талдаған, жан-жақты зерттеген ғылыми ізденістер саны өсті. Бұл ретте Л.М.Әуезованың еңбегінде кеңес дәуіріндегі әдебиеттің романдарындағы тарихилық мәселесі және тарихи романдардың ерекшелігі зерттелген. Ол кеңестік тарихи романдардың вальтер-скоттық типтегі классикалық романдардан ерекшелігі оның негізін ойдан шығарылмаған шынайы тарихи оқиғалар, өзінің заңды дамуындағы халық өмірі құрайтынын, ал кейіпкерлері тарих сахнасында белгілі болған тұлғалар және ойдан шығарылған кейіпкерлер болатынын атап өтеді [2, 4-б.].

Ал белгілі ғалым Р.Бердібай өзінің «Қазақ тарихи романы» монографиясында М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан бастап көптеген тарихи романдарды жан-жақты зерттеп, талдаған. Ғалым Ж.Дәдебаев «Өмір шындығы және көркемдік шешім» атты зерттеуінде тарихи романдарды қолданылған фактілері мен құжаттарына байланысты деректілігі тұрғысынан қарастырып, көркем бейнені жасау принциптерін зерттейді. Тарихи роман жанрын зерттеушілердің бірі Т.Сыдықов «Қазақ тарихи романы» атты еңбегінде тарихи роман жанрын жаңаша зерттей отырып, оның табиғатын терең аша білген. Қазіргі зерттеушілердің бірі Қ.Алпысбаев «Тарихи шығарма: таным мен көркемдік» монографиясында қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыпқа жазылған туындыларды көркемдік, кезеңдердің байланысы тұрғысынан қарастырады. Тарихи роман жанрын зерттеушілердің арасында қазақстандық компаративист-ғалым Қ.Б.Оразаева «Историко-биографический роман в русской и казахской литературах ХХ в.: Ю.Н.Тынянов и М.О.Ауэзов, сравнительно-типологический анализ» атты докторлық диссертациясында белгілі жазушылар Ю.Тынянов пен М.Әуезовтің тарихи шығармаларының негізінде қазақ және орыс әдебиеттеріндегі тарихи-биографиялық романдарды салыстыра зерттей отырып, салыстырмалы-типологиялық зерттеу әдісін қолданады. Б.К.Майтановтың «Психологический анализ в казахском историко-революционном романе» атты докторлық диссертациясында кейіпкер тұлғасын, оның

характерін ашуда қолданылатын психологизм тәсілі туралы жан-жақты айтылады. Ал А.А.Мәуленовтің «Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі» туралы зерттеуінде тарихи шығармаларға тарихи деректерден кейін өзек болатын мифтер, аңыздар мен әпсаналар туралы жан-жақты мәлімет берілген. Зерттеуші С.Қ. Мұхтарованың «Қазақ тарихи прозасындағы би-шешендер образы» жайындағы зерттеу еңбегінде тарихи шығармалардағы қазақ халқының қайраткерлерінің бейнесі жан-жақты зерттелген. Ал Т.М.Демежановтың «Художественная интерпретация образа Кенесары Касымова в казахской литературе», Л.А.Серғазының «М.Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясының тарихилығы» атты кандидаттық диссертацияларында Кенесары Қасымұлының қазақ тарихында алатын орны және оның бейнесін өзек еткен тарихи шығармалар жан-жақты қарастырылады және қазақ тарихи прозасындағы барлық жетістіктер туралы нақты, терең айтылады.

Тарихи романдардың кейіпкері ең алдымен тарихтың өзі, ондағы тарихи оқиғалар. Тарихи романшы өз шығармасында өткенге үңіле отырып, оны оқырман үшін бүгінге көшіреді. Тарихи романдардың ғажайыптығы сонда – бұл жерде өткен өмір өзінің сырларын жоғалтпайды. Тарихи романшы өткен дәуірдің бояуын беру үшін сөз, киім, дәстүр үлгілерінің ерекшелігін сақтап және бұл ретте қазіргі оқырманға түсінікті болуы үшін роман тілінің тым архаизмденуіне жол бермейді. Тарихи романдарда тарихи оқиғалар орнына келтіріліп, тарихшының міндеті орындалады және адамдардың ойлары мен сезімдері қалпына келтірілуі арқылы роман жазу ерекшелігі сақталады. Роман жанрын терең зерттеген ғалым М.М.Бахтин тарих пен тарихи тұлғалардың, қайраткерлердің жеке өмірінің бірігуін тарихи романның ерекшелігі ретінде санайды және ұзақ уақыт бойы таза тарихи сюжеттің орталық және жалғыз тақырыбы соғыс болғанын айтады. Сондықтан да ғалымның пікірінше тарихи романшылар тарихи тұлғалардың жеке өміріне тоқталмай, тарихи шындықты бейнелеуге күш салған.

Біздің ойымызша, тарихи роман жанрындағы тарих пен әдебиеттің өзара байланысына келетін болсақ, бұл өзара сабақтастық пен жалғастық дәстүрінде жүзеге асырылады. Яғни тарихи роман авторы нақты құжаттармен, тарихи деректермен жұмыс жасай отырып, тарихи шындықты бұрмаламау мақсатын және роман техникасын, оның көркемдігіне қойылатын талаптарды ұмытпайды.

Демек елдің, халықтың тарихын көркемдеп жазу, санаға рухани мұраларды сіңіру, тарихи тұлғалардың көркем бейнесін қалыптастыру, тарихымыздағы елеулі жеңістер мен жетістіктерді сипаттау, ақтаңдақтарды анықтау, ата-бабамыздың, абыз аталарымыз бен әзиз аналарымыздың ерлігін, өрлігін бейнелеу арқылы әдебиет тарихпен біте қайнасып, рухани сананың тәрбиешісі болады. Қазіргі жаһандану үрдісінде Қазақстанда ұлттық құндылықтар мен халықтық белгілерін сақтай отырып, әлемдік сахнадан көріну мақсатында халқымыздың сан талайлы тағдырының айнасы тарих бедерлерін көркемдеп көрсету «ардың ісі әдебиеттің» де алдында тұрған басты міндеттердің бірегейі болып отыр.

Қазақ әдебиетінде өткен тарихтың бейтаныс беттерін бейнелеуге, ұлттық мемлекеттіктің бас бастауында тұрған көрнекті тұлғалар өміріне деген қызығушылық ХХ ғасырдың екінші жартысында басталды. Бұл жағдайлар әдебиетте тарихи танымды тереңдетуге ұмтылған эпикалық шығармалардың жазылуына түрткі болды.

ХХ ғасырдың екінші жартысында қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар мазмұн, форма жағынан жаңа сапаларға ие болды, бұған қоғамдық-саяси және тарихи-әдеби факторлар әсер етті. Сөз бостандығы мен ой бостандығы, бұрын тиым салынып келген тақырыптарға еркіндік берілуі жазушылардың белгілі тарихи фактілер мен тұлғалар өміріне деген көзқарасты дұрыс бейнелеуге мүмкіндік берді. Өз кезегінде тарих сахнасында тұмшаланып қалған бейнелерді жаңғыртуға, халық басынан өткен оқиғаларды шынайы бағалауға мүмкіндік берді. Қазіргі тарихи романдарда терең психологизмді қолдану, ішкі монологтың қызметін күшейтуге ұмтылу және әртүрлі әдіс-тәсілдерді кеңінен пайдалану үрдіске айналды. Осындай жаңашыл сипаттар арқылы жазушылар халық ұлдарының

бейнесін шынайы жасауға және тарих суреттерін дұрыс бейнелеуге қадам басты. Бұл ретте ұлттық характерлер шынайы ашылып, оқиғаны бейнелеуде ұлттық дәстүр, рухани мұралар кеңінен қолданылды.

Автор өзінің тарихи романдарында бірнеше қызмет атқарады, ол – тарихшы, этнограф, архивтанушы, құжаттанушы, әдебиетші, публицист, ғалым-филолог. Бұл қасиеттер жазушының тарихи романды көп қырлы етіп кеңейтуіне және оның мазмұнын күрделендіруіне мүмкіндік жасады, осыған байланысты тарихи романдардың түрлері де өзгерді.

Кейіпкердің ішкі әлеміне жиі үңілу, күрделі баяндаулар тарихи романдардың танымдық, зерделік белгілерін күшейтті. Сондықтан туындының бойында әртүрлі жанрлардың жинақталуы тарихи романның мазмұны және түрі жағынан ерекше шығарма болуына септігін тигізді.

Тарихи роман жанрының ішіндегі орын алатын жанрлық қозғалыстар оның мазмұнын байытып, формасын түрлендіріп, өткен мен бүгінді сабақтастық байланыста және мыңжылдықтар мен ғасырлар тоғысында өзгеріске түсіп жатқан әлеуметтік-тарихи жағдайлар шегінде суреттеуге мүмкіндік береді.

Көрнекі жазушы Илияс Есенберлиннің қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрын өз шығармасымен байытқан, әрі жанрдың дамуына үлкен үлес қосқан шығармалары ретінде «Көшпенділер» және «Алтын Орда» секілді тарихи трилогияларын айтуға болады.

Осының ішінде «Көшпенділер» трилогиясында жазушы тарихи деректерді жеткілікті пайдалана отырып, қазақ мемлекетінің ХҮ-ХІХ ғасырлар аралығындағы қалыптасып, даму кезеңдерін көркем шындықпен шебер бейнелеп берді және қазақ халқының біртуар азаматтарының әдеби көркем тұлғаларын нанымды, әрі тарихи шындыққа бейімдей отырып жасады. Илияс Есенберлиннің тарихи романдарының құндылығы сонда, жазушының бұл шығармаларына бес ғасырлық тарихтың елеулі оқиғаларын сыйғыза білуі оның тарих бедеріндегі маңызды, басты көріністерді дөп баса білгенін көрсетеді. Оның тарихи туындылары қазақ халқының тарихындағы елеулі кезеңдерді бейнелеген құнды туындылар болып табылады.

Бұл жерде жазушы Илияс Есенберлиннің таланты айқын көрінді. Ол қазіргі қазақ әдебиетіндегі тарихи романның негізін салушылардың бірі болды. Ол алғашқылардың бірі болып қазақ халқының ежелгі бастауларына көз жіберіп, ұлттық тарихтың аз зерттелген парақтарын ашты. Оның «Көшпенділер» және «Алтын Орда» трилогиялары тарихи дәуірді бейнелеудегі айшықты бояуы мен көркемдігі жағынан қазақ тарихи прозасындағы көрнекті құбылыс болды.

Жазушы трилогияға бес ғасырлық оқиғаны сыйғызу үшін фольклорлық, эпикалық уақыт пен кеңістікті пайдаланады. Фольклорлық уақыт – көркем шығарманың уақыты, фольклорлық қиял – тарихи шындық болғандықтан, ол көркем шығарманың шеті мен шегін сақтайды. Фольклорлық уақыт әр мағынада және мазмұнда эпикалық, трилогиялық, роман-эпопеялық уақыт болады. Эпикалық уақытта баяндау сарыны басым, жазушы оны бір көркемдіктен жаңа формаға енгізіп, шеберлік көрігінен өткізіп баяндайды. Фольклорда сызба көп, соның бірі – түс көру. Фольклордың прозалық түрінің көркем шығармаға кірігуі, жазушының қаламының күшімен көркем шеберлікке ұласуы – оның шығармашылық жетістігі.

Уақыт пен кеңістік мәселесі тарихи романды талдағанда тарихи уақыт категориясы ұғымымен сабақтасып жатады. Себебі тарихи шығарманың бір ерекшелігі жазушы өзінің суреттеп отырған кезеңін алыс болса жақындатып, ұзақ болса, қысқартып, мейлінше негізгі тарихи шындықтарды бейнелеуге күш салады, бұл автордың тарихтың қай беттерін парақтауға мән бергенімен байланысты. Тарихи роман жанрын зерттеуге үлес қосып жүрген ғалым Қ.Алпысбаев тарихи романдардағы өткенге көз жіберуді, яғни ретроспекция туралы айтып, оның «Көшпенділер» трилогиясындағы көрінісіне тоқталады: «Көшпенділерде» ретроспекциялық уақыт алуан түрлі формада көрінеді. Автор кейде бірнеше ғасыр өтіп кеткен кезеңге бүгінгі күннің суреттеліп отырған кезең адамының

тұрғысынан қарап, оны екшеуге тырысады немесе кейіпкердің ой-дүниесі арқылы кеше ғана өткен ата-бабасының істеген ісіне талдау жасайды. Ретроспекция әр түрлі уақыт қабаттарын қамтиды. Әдебиеттану ғылымында ретроспекцияны түрлі типтер мен формаларға бөледі. Олардың бастысы – ғұмырнамалық (биографиялық) ретроспекция – хроника, психологиялық ретроспекция болып табылады. «Көшпенділерде» негізінен алдыңғы екі форма көбірек қолданылған. Көркем әдебиеттегі уақыт категориясы хронологиялық бірізділікпен қоса, драмалық сипатқа да ие. Сондықтан көркем әдебиет уақытты драмалық уақыт деп ажыратады» [3, 148-149 бб.].

Демек «Көшпенділер» трилогиясында жазушы макрокеңістік пен микрокеңістікті қатар бейнелеу тәсілін шебер қолданады. Илияс Есенберлин кейіпкерлерінің көпшілігі тарихта болған тұлғалар, немесе солардың прототиптері болғандықтан, тарихи оқиғаларды бейнелеу арқылы жазушы әр кейіпкердің микроәлеміне үңіле кетуді жөн санайды. Бұл ретте терең психологиялық суреттеулер, керемет портреттер көп болмағанымен, оқырман өзіне қажетті кейіпкердің бейнесін толық көзіне елестете алады. Себебі жазушы кейіпкерді суреттеуде оның бейнесін ашуға қажетті детальдарға мән береді, мысалы оның ата-бабасын, қоғамдағы алатын орнын, атақ-дәрежесін, тұрмыс-тіршілігін, киім киісін немесе сөз саптауын шығарманың қажетті жеріне арқау етеді. Бұл ретте автордың ата дәстүрі мен салттарын суреттеуде шеберлік танытатынын баса айтуымыз қажет. Сонымен қатар жазушының өз кейіпкерлерінің әрқайсысының бейнесін тым әсірелемей, төмен құлдилатпай, шынайы жасауға тырысқандығын аңғарамыз. Ол Қобыланды батырдың пендешілігін жасырмай көрсете отырып, оның батырлық аңғалдығы екенін айта кетуді ұмытпайды. Немесе Рабиу-Сұлтан-Бегім туралы ел арасындағы қаңқу сөзге айналған әңгімеге сенген Әбілқайыр ханға Сарғыт-Шиман Маңғыт уәзірдің: «Қуаныштың теңізі, адамгершіліктің күні, Фаридундай қасиетті Әбілқайыр ханның әйелі, Ақсақ Темір немересі Ұлықбек мырзаның қызы Рабиу-Сұлтан-Бегім ханым өсек-аяннан тыс тұруы фатика. Бұлай ету екі жұртқа бірдей мәлім», – деген уәжі арқылы ханымды жазықсыз жаладан арашалап алады [4, 35-б.].

Жазушының аталмыш трилогиясы уақыт пен кеңістік тұрғысынан қарастырғанда күрделі туынды. Мұнда хронотоптың барлық түрлері кездеседі.

Илияс Есенберлин өзінің «Көшпенділер» трилогиясында тарихи оқиғаларды суреттеуде уақытты және кеңістікті шектемей, өткен заманның оқиғаларын жылжымалылығы, ауытқуы тұрғысынан шебер бейнеледі. Бұл ретте жазушы фольклор үлгілерін қолдана отырып, фольклорлық уақытты да қолданады. Бұл трилогия бес жүз жылдық кезеңді қамтитындықтан, оқиғалары эпикалық кеңістік пен эпикалық уақытта бейнеленді. Яғни шығармада қилы-қилы шегіністер, ретроспективті монологтар, баяндаулар осы эпикалық баянды жүзеге асыру үшін қолданылған.

Бүгінгі күні «Көшпенділер» трилогиясындағы уақыт пен кеңістік өз жалғасын тапты, уақыт әлемдік жаһандану үрдісіндегі Қазақ мемлекетінің тәуелсіздігіне ұласса, кеңістік жаңаша заманауи виртуалды кеңістікке ұласып, әлем сахнасына жол тартты. Мұның бір дәлелі қазақ кино өнеріндегі соңғы соны жаңалықтардың бірі трилогиямен аттас «Көшпенділер» фильмінің түсіріліп, әлемдік деңгейде көрсетілуінің өзі де халықтың, жастардың елі мен жеріне деген сүйіспеншілігінің артқандығын көрсетеді. Фильмнің сценарийі Илияс Есенберлиннің трилогиясына негізделмесе де, екі өнер туындысы арасындағы ұғым үндестігі елін, жерін, халқын сүйген, рухы биік ержүрек ата-бабамыздың тарихтағы жолы келешек жас ұрпақтың отаншылдық рухын көтеруге ықпал еткендігін көрсетеді.

Бұл ретте Илияс Есенберлиннің осы тарихи трилогиясына «Көшпенділер» атауын таңдап алуы да зерттеу нысанына өзек болады. Көшпенділер тарихын зерттеуге қызыққан ғалымдар аз болмаған, бұл туралы ақын-жазушылар да көп жазған. Белгілі ақын, жазушы О.Сүлейменов көшпенділер туралы: «Тарихи көшпенді ғылыми шындыққа айналып келеді, бұл күннен күнге күрделенуде. Дәстүрлі түсініктер аясы қазір көшпенді үшін тым тар. Ендігі жерде көшпенділердің әлемдік өркениеттегі жағымды ролі туралы айтуға

болады... Олар бізге таңғажайып храмдар қалдырмаса да, қағаз жасамаса да, таста қашалған және халық жадында сақталған поэтикалық ойды мәдениеттің биік элементі деп айтуға болмай ма?» – деп көкейдегіні қозғайды [5, 40-41 бб.]. «Көшпенді» ұғымының көшіп-қонып жүрген адам деген түсініктен терең ғылыми мәні бар зерттеу нысанасына айналуы найзаның ұшымен, қылыштың жүзімен, ерен ержүректікпен сырт жаулардан қорғап келген жерін еркін жайлаған ата-бабамыздың тарихы тағылымы мол терең тарих екендігін көрсетеді.

Тарихи роман жанрының қазіргі заман әдебиетінде шындықты шынайылықпен бейнелеуі, күрделі мазмұндық, бай стильдік ерекшеліктерінің артуы, оның жанрлық түрлерінің көбеюі қазақ әдебиетіндегі іргелі жаңалықтардың бірі деп айтуға болады.

Әдебиеттер

1. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. – 448 б.
2. Ауэзова Л.М. Исторические основы эпопеи «Путь Абая». – Алма-Ата, 1969. – 315 с.
3. Алпысбаев Қ.Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік: филол. ғыл. докт. ... автореф.:10.01.02. – Астана, 2000. – 47 б.
4. Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы: «Көшпенділер», 2004. – 760 б.
5. Сулейменов О. Эссе, публицистика. Стихи, поэмы. Аз и Я. – Алма-Ата: «Жалын», 1989. – 592 с.

**ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
History, Philosophy and Sociology**

ӘОЖ 950.574

Қазақ мемлекеттігін нығайтудағы Әбілхайыр ханның рөлі

С.А. Ескалиев, М.К. Тойшыманова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
№21 орта мектеп – гимназия
Ақтөбе қаласы., Қазақстан*

Абулхайр хан – великий полководец, политик, дипломат, относится к числу самых выдающихся личностей за всю историю Казахстана. Статья посвящена его роли и месту в укреплении казахской государственности.

Abulhair khan is a great war-lord, politician, diplomat, behaves to the number of the most prominent personalities in all history of Kazakhstan. The article is devoted his roles and places in strengthening of the Kazakh state system.

Ключевые слова: *Абулхайр хан, великий полководец, казахская государственность.*
Key words: *Abulhair khan, great war-lord, Kazakh state system.*

Соңғы жылдары қазақтың XVIII ғасырдың алғашқы жартысындағы бас ханы, бас қолбасшы болған Әбілқайыр хан тарихы жұртшылықтың назарын тағы да өзіне аудара бастады. Айтулы қолбасшы, жоңғарларға қарсы қазақ халқының Отан соғысының бас сардары, кеменгер мемлекет қайраткері, әрі дипломатияның майталманы Әбілқайырдың саяси қызметіне ғылыми зерттеу жүргізіп, қорытынды жасауға жаңа замана мүмкіндік туғызып отыр, - дейді Қазақстанның көрнекті тарихшыларының бірі Мәшімбаев С.М. [1].

Сөз жоқ, Әбілқайыр хан өмірі мен қызметі – халқымыздың тарихының күрделі кезеңінде өрбіген құрамдас бір бөлігі. Әбілқайыр есімі және оның мемлекет басшысы ретіндегі іс – әрекеттері, дипломатиялық және соғыс алаңындағы жеңісі XVIII ғасырда еуразиялық кеңістіктегі тарихқа өзіндік құбылыс болып енді. Бұлар – ұлы географиялық жаңалықтар, халықаралық саясаттың жаңа белестері, әлемнің империялар мен отарларға бөлінуі халықтардың ара қатынасының өзгеруіне әкелген негізгі себептер еді.

Әбілқайырдың алғашқы уақытта көтерілуі және хан болып сайлануы қазақтардың жоңғарлармен, еділ қалмақтары, башқұрттар және жайық казактарымен әскери қақтығыстар жиелеп келе жатқан жағдайында болды. Осы тұста көшпенділер арасында әскери көсемдер немесе батырлар тобының маңызы және беделі ерекше арта түседі. Бұл жағдайда билеушінің жеке басының қасиеттері және қара сүйектердің көшпелі элитасының қолдауы шешуші мәнге ие еді. Ал, Әбілқайыр болса сыртқы жауларға қарсы күресте басқа хандар және сұлтандармен салыстырғанда оқ бойы жоғары тұрған, белсенді ұйымдастырушы екенін көрсете білді. Ол өзінің жағына күшті және беделді халық батырлары Есет батыр, Бөкенбай және Жәнібек батыр сияқты тұлғаларды топтастыра алды және қазақ жүздерінде басқа билеушілермен салыстырғанда беделі арта түсті. Демек Әбілқайыр хан жоңғарларға қарсы күресте бүкіл қазақ халқының ұйымдастырушы тұлғасына айналды.

Қазақ халқы үшін ең ауыр және қайғылы болып келген кезең «Ақтабан шұбырынды алқа көл сұлама» кезеңінде Әбілқайыр хан, Шыңғыс хан ұрпақтары билеушілерінің ішінде алғашқысы болып Жоңғар әскерлері оңтүстік – шығыс басып кірген уақытта өзіне қарасты халықты абыржу және үрей тудырған психологиялық күйден

алып шығады және қысқа уақыттың ішінде әскери жасақтарды құрып, жауға қарсы жұмылдыра біледі. Осы жағдайға байланысты XVIII ғ. қарақалпақ тарихына арналған жинақта 1725 ж. 15 қаңтарда жазылған мынадай дерек келтірілген: «Шоно Лаузан» Чрез войну с Абулхаир – ханом город Туркестан взял было и 32 улуса, но потом он, Абулхаир – хан, соединясь с казаками, через войну в Туркестан пришел и содержит оный даже и донине в своем владении»[2].

Өзінің батырлығымен, әскери өнерімен және ұйымдастырушылық қабілеттерінің арқасында Әбілқайыр хан XVIII ғ. 20 ж. ортасына қарай жоңғар агрессиясына қарсы қазақ халқының азаттық күресінің жетекші көсеміне айналды. 1726 ж. Шымкент маңында Орда басы деген жерде үш жүздің құрметті өкілдері – билер кеңесінде Әбілқайыр қазақ әскерінің бас қолбасшысы болып сайланды.

Сөйтіп 1726 – 1729 жж. Әбілқайырдың қолбасшылығымен үш жүздің әскери жасақтары ұзақ жылдарға созылған Жоңғариямен отан соғысында ірі жеңістерге жетті. Соның ішінде Бұланты өзенінің жағасындағы (1728), және Аңырақайдағы (1729ж.) жоңғарларды талқандаған соғыстарда қолбасшылық қабілеті ерекше көрінді. С.Өтенияз, Х.Қарабалаев Әбілқайырды Жоңғар және орыс басқыншыларымен өмір бойы соғысып кеткен хан болды десе т.ғ.д., профессор С.Ф.Мажитов қазақ халқының ұлт – азаттық қозғалысы 1731 ж. басталды деп негіздейді [3].

Жоңғарлармен отан соғысы кезінде Әбілқайыр ханның беделі артып И.В.Ерофееваның пікірінше «аға хан» немесе «бас хан» деген атаққа ие болғанын көрсетеді. Т.ғ.д. Б.Сүлейменов пен Басин де Әбілқайыр хан аға немесе бас хан болып сайланғанын негіздейді, «на общих собраниях представителей народа в подавляющем большинстве случаев вопрос решался в пользу «наиболее сильного и организованного хана». Так на рубеже XVIIи XVIII вв. «главным» ханом являлся хан Среднего жуза Тауке (1680 - 1715), затем хан младшего жуза Абулхаир (1718 - 1748), а после смерти Абулхаира – Аблай (1771 - 1781), хан среднего жуза» деп жазады [4].

Орыс казактары Жайық бойына XVI ғасырда келе бастаған. Ал Семей мен Өскемен бекіністерінің іргетасы, тиісінше — 1718 және 1720 жылдары қаланған. Басқаша айтқанда, Ресей империясы батыстан да, шығыстан да ентелеп енуді 1731 жылдан әлдеқайда бұрын бастап кеткені — тарихқа белгілі жайт.

Ал Әбілқайыр хан мен оның айналасындағылар қол қойған құжатқа келсек, мұнда қолдары қойылған старшын-билердің қай руға жататыны жөнінде Торғай облыстық басқармасының бұратаналар мәселелері жөніндегі кеңесшісі, зерттеуші Иван Крафт, Халел Досмұхамбетов жазып кетті. Құжатқа қол қойған 56 старшын-билердің жартысы яғни, 28 – і Орта жүздің, қалған жартысы 28 – і Кіші жүздің рубасылары болған[5]. Қол қойғандар — Ресеймен шекаралас отырған аймақтардағы рулардың ғана басшылары. Демек бұл жерде сөз Ресей империясының құрамына толық өту емес, жер, жайылым, қалмақ, башқұрттар тарапынан шапқыншылықты тоқтату төңірегінде қозғалғанын байқауға болады.

Кіші жүз ханы Әбілқайырдың Ресей қол астына енуі жөнінде шешім қабылдауы қазақ тарихындағы маңызды шара екенін ешкім жоққа шығармаса керек. Қол астына кіру дегенді шартты түрде қабылдауы Әбілқайырдың сол дәуірдегі лажсыздан мойындаған мемлекеттік саясаты деп түсінген жөн. Бұл мәмілегерлік әрекет арқылы қазақ халқының тоқырауға кездескен ұлттық мүддесін қорғаудың тиімді жолдарын қарастырды. Халық қалаулылары ортақ мүддеге сәйкес қызмет атқаруға тырысты, алайда, олардың барлығы бірдей тарихнамадан өз орнын ала алмады. Белгілі ғалым, Қазақстан академигі К.Нұрпейісов: «...біздің тарихнамада саяси портрет жасау аз. Оның сыры көп жылдар бойы тарихты халық жасады деп келдік, бірақ солардың ішіндегі халық өкілдері екенін ескермедік. Билердің, батырлардың, хандардың саяси портреті жасалмағандықтан алып – қашты әңгіме көп. Мысалы, Әбілқайырды біреу мақтаса, екіншілері даттап жатады. Есесіне Абылайды түк қатесі жоқтай аспанға шығара дәріптеумен келеміз. Бұл дұрыс емес», - дейді[6].

Оның шабандоз тұлға екенін академик М.Қозыбаевтың мына пікіріне сүйеніп айтсақ та болады. «Әбілқайыр хан сол бір тарихи кезеңнің күрделілігін сөз жоқ сезді. Оның мемлекет қайраткері ретіндегі ұлылығы да біздің көзқарасымызда, Қазақстанның империя құрамына кіретіні күні бұрын білуінде», - деп тұжырымдайды [7].

Қазақ тарихын зерттеушілердің бірі академик Н.И.Веселовский Қазақстанның Ресейге қосылуына баға бере келе, былай дейді: «Көшпенділердің келісім жөніндегі түсініктерінің біздің түсінігімізден әлдеқайда айырмашылығы бар. Олар үшін бодандық дегеніміз, ешкімді белгілі мемлекетке ештеңе міндеттемейтін, сондай – ақ қазақтардың пайдасына шешілген сауда – саттықтың бір келісімі сияқты әсер етті» [8]. Олай болса, Әбілқайыр ханның Ресеймен жасаған келісімі патшаға тәуелді болмай, өз саясатын жалғастырып, екі елдің арасында сауда – саттықты дамытуға жағдай жасау еді. Оны Оренбург әкімшілігі мен бірге шешіп отыруға бағытталған шаралар деп түсінді.

Сонымен қатар, ғалым бодандыққа анықтама бере отырып, оның мән – мағынасына тоқталды. Орысша «подданство» деген сөзді қазақтың хандары мен сұлтандары «қамқорлық», «қорғаушылық» деп түсінгенін айтады, бұл сөзді «өзіне қаратып алу» немесе «отарлау» деп түсінбеу керек, - деп жазады тарихшы [9].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында қазақ хандарының тарихи тұлғаларын зерттеуде, оның ішінде Кіші жүз ханы Әбілқайыр туралы қомақты ғылыми еңбектер жазып, оның Ресейге бодан болу саясатын бір жақты қарастырмай, ханның саясаткерлігін бүгінгі ұрпаққа жеткізе білудің қажет екенін көрсеткен көрнекті тарихшылардың бірі Ж.Қасымбаевтың пікірінше: «XVIII ғасырдың 40 – жылдарындағы Кіші жүз ханы саясатының басты мақсаты – Орынбор әкімшілігінің отаршылдық қысымшылығына төтеп беру және өмірінің соңына дейін тәуелсіздік үшін күресу болды» [10].

И.Ерофеева Әбілқайыр тұлғасын біршама зерттеді. Оның атқарған қызметтерін сан қырынан көрсетіп, бұрынғы тарихнамада кедергі болып келген жайттарды ғалым бүкпей айтады. Әсіресе, Оренбург әкімшілігінің басшысы И.И.Неплюев пен Кіші жүз ханы Әбілқайыр арасындағы текетіресті империялық отарлау саясатымен ұштастыра жазған автордың тұжырымдамалары көңіл аударарлық. Ғалым Әбілқайырды өз заманының көрнекті саясаткері, әскери қолбасшысы ретінде бағалап, XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы аса ірі тұлға екендігіне көпшіліктің назарын аударып, ханның атына осы кезге дейін айтылып келе жатқан сыңаржақты пікірлерге жаңа замана тұрғысынан пайымды дәйектер ұсынып, сол кезеңдегі оқиғаларды талдайды [11].

Әбілқайырдың бар күш-жігерін жұмсап көздеген мақсаты сыртқы жаулардың шапқыншылығын тоқтату, тәуелсіздікті сақтау, шекараны нығайту мен халықтың бірлігі жолында хандық билікті күшейту болды. Тарихшы К.Есмағанбетов: «Ресей мен Кіші жүз арасындағы жасалған келісімді екі жақ екі түрлі пайымдады. Бұрынғы Алтын Орда кеңістігіндегі елдер мен халықтарды билеп – төстеуден бай тәжірибе жинақтаған Ресей қазақтарды да жаулап алынған татарлар мен башқұрттарға теңегісі келді. Әбілқайыр бастаған топ көшпелі елдің басшылары ретінде бұл құжатты шығыстық дәстүр тұрғысынан түсінді, яғни олар аталмыш келісімді дағдарысты жағдайда қуатты мемлекеттің қамқорлығында (протекциясында) болуы да, ес жинап, әлденген кезде бас тарта салатын дағдыда қабылдады. Бұл тұрғыдан алғанда, әдет бойынша сюзереннен алшақтаудың алдында оған қарсы әрекеттер (тұтқындар алу, мал – мүлкін тонап кету т.б.) орын алатын. Көшпелі халықтардың түсінігі бойынша мұндай мінез таныту бұрынғы «қамқоршы» мемлекетке қарсы бағытталған күрес тәсілі еді» [12]. Мұндай тұжырым И.В.Ерофеева, Ә.Қ.Мұхтар т.б. белгілі тарихшылардың еңбектерінде де кездеседі. Сөйтіп, XVIII ғасырдың басында екі елде өзара келісімге мүдделі болды. Келісім арқылы қазақтар шекаралық мәселелерді шешуде және сыртқы жаудан қорғануда, сауда – саттықты дамытуда көмек күтсе, патша үкіметі отарлау жоспарын жүзеге асырып, қазақ елін Азияның кілті деп есептеп, өзіне қосуды көздеді. Осындай мақсатына байланысты Ресей үкіметі 1731 жылдан бастап–ақ қазақтарды ашық түрде өзінің боданы деп жариялады.

Орыстың революцияға дейінгі зерттеушілерінің бірі, орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімшесінің мүшесі Александр Добросмыслов 1901 жылы жарық көрген еңбегінде Торғай облысының басым бөлігін XVII ғасырдың аяғында башқұрттар мен қалмақтар мекендеген, тек Торғай және Ырғыз уезінің оңтүстік бөлігінде ғана қазақтар көшіп–қонып жүрген деп жазған.[13]. Ол кездегі Торғай облысы құрамына төрт уезд енген: Қостанай, Ырғыз, Ақтөбе және Торғай. Қазақтар осы жерлердің шөлейт аймақтарына қарай ығыстырылған. Яғни, қазақтың ғасырлар бойы еркін жайлаған ата қоныстары жау қолында қалған ғой. Жайылымдар тарылған. Қалмақтар тіпті Елек, Жем бойына дейін келген. Ал осы өңірлерді қазақтар Әбілқайырдың күш-қайраты арқасында қайтарып алды. Бүгінгі Батыс өңірдің өз қолымызда, өз елімізде қалғанында Әбілқайыр ханның үлесі зор . Академик М.Қозыбаев Әбілқайыр ханға ұлы қолбасшы, стратег, қарымды мәмілегер (дипломат) ретінде баға берсе, белгілі зерттеуші – ғалым Ж.Қасымбаев Әбілқайыр қазақ еліндегі билеушілердің ішінде оқ бойы алда тұрды және ұлы ханның тарихи рөлі сонау XIX ғ. А.Добросмыслов, И.Крафт, А.Левшин т.б. тарихшылармен біршама нақты анықталған деп есептейді. Сонымен бірге, Әбілқайыр өмірінің соңына дейін ата – бабалары өсиет қылып қалдырған құндылықтар үшін күрескенін паш етеді [14]. Әбілқайыр хан өз заманында тек қазақ арасында ғана емес, көршілес жұрттарға да беделді, әйгілі тұлға болған. Мысалы, башқұрттар оны 1709 жылы өздеріне хан болуға шақырады. Ол Хиуаның хан тағына да отыруға шақырылған. Сондай-ақ, қаһарлы жоңғар қонтайшысы да Әбілқайырмен құда болуға ұмтылып, мұрагер ұлына Әбілқайырдың қызын сұраған. Хан бұған бастапқыда келісім бермеген. Бірақ, араға біраз уақыт салып, келісім беретінін жеткізіп, жоңғар жағына хабар жіберіпті. Ресей бұдан қатты сескенген. Екі жақ тіл табысып, одақтасып кете ме деп қорыққан. Ондай одақтың Ресейге қауіпті екені түсінікті. Бірақ 1748 жылы Әбілқайыр хан қаза тапты да, бұл іс соңына дейін жетпеген. Сөйтіп, жоңғар қонтайшысы қазақ – қалмақ тарихында алғаш рет және соңғы рет қазақ хандарының ішінде Әбілқайырмен ғана туыстық қатынас орнатуға күш салды.

Әбілқайыр тек ғана мемлекет қайраткері, мәмілегер ғана емес, қол бастаған атақты сардар да бола білді. Өзінің күреске толы ғұмырында Әбілқайыр хан талай жорықтарды бастап кешірді. Сондықтан да, ол өз дәуірінің ел таңдаған қол басшысы, сарбаздарының ұйытқысы. Орынбор экспедициясының бұрынғы суретшісі Джон Кэстль 1736 жылы қазақ елінде болған күнделігінде Әбілқайыр хан туралы «Ол зор тұлғалы, сымбатты, аппақ жүзі қызыл шырайлы, түсі сондай жылы кісі, сонымен қатар зор денсаулық пен қайрат- күш иесі, садақ тартуға келгенде, шынымен-ақ бүкіл ұлтта оған тең келетін кісі жоқ... Бұрын сұлтан деген лауазымы болған, қолы жеткен жеңістерінен кейін хан болды...»- деп жазып қалдырған[15]. 1726 жылы Ордабасындағы билер кеңесінде Кіші жүз ханы Әбілқайыр батырлық пен биліктің тамаша үлгілерін көрсете білді. 1728 жылғы «Қалмақ қырылған» Бұланты – Білеуті шайқасы, 1729 – 1730 жж. Аңырақай аталған екі ірі шайқаста да қазақ жасақтарының бас сардары – Әбілқайыр еді. Шындығында, егер Бұланты мен Аңырақайдағы жеңістер болмаса, Қазақ ордасы осыдан жүз жыл бұрын мүлде тозып, құрып біткен Ноғай ордасының кебін киері анық – ты. Токтау көрмеген Жоңғар қалмағы енді бірер серпіннен соң Еділ қалмағымен тоғысар еді де, Сарыарқадан айырылған соң қазақтың барар жері, басар тауы қалмас еді. Хандық садаға, халқының өзі құрып кетер еді, - деп жазады белгілі жазушы, ғалым, қоғам қайраткері М. Мағауин [16].

Әбілқайыр есептерінің жөнге келетіндігі ол кезде қазақтар үшін басты қауіп енді жоңғарлар емес. Ресей бодандары – башқұрттар, Еділ бойы қалмақтары, Жайық және Сібір казактары еді. Кіші жүз солардың қыспағында қалды. Осы арада шетелдік зерттеушілер қазақтардың түсінігімен «бодандық» жөнін былай көрсетеді: «1731 жылғы Әбілқайыр ханның қазақтары Ресей бодандығына енгізу туралы нақты байламы жоқ, сөз жүзінде ғана жасалған, кез келген тиімді уақытта бас тарта салатын біржақты, өз еркімен біреудің патронаждық статусын қабылдау жөніндегі қадам болды. Ресей сюзеренитетін (билігін) мойындай отырып, қазақтар орыстардан сыртқы жауларына қарсы көмек сұрауға, шекаралы жерлердегі жайылымдарды пайдалану

мүмкіндігіне ие болуға тырысты. Бірақ патша үкіметі қазақтар өтінішіне тым ынта қоя қарады және олар шын мәнінде өз еркімен Ресей бодандары болды деп есептеді...» [17]. Сондықтан қазақ хандарына жіберілген алғашқы грамоталардың өзіне «қол астына алу» термині енгізілді. Ал іс жүзінде қазақ хандарының көздегені мүлде басқа-«диалог принципі» арқылы күшті одақтастың қамқорлығына негізделген әскери-саяси альянс еді. Қандай да бір мәселелерде келісімге келе алмаған жағдайда, тараптардың қай-қайсысы да мұндай альянстан оп-оңай шығып кете алатын. Ал патшалық Ресей «қамқорлық» ұғымына басқа тұрғыдан қарады. Генерал Неплюев қазақтарға бағыныштылықтың ресейлік нұсқасын таңғысы келді де, Әбілқайыр хан ондайды қабылдай алмады. Оған Әбілқайырдың 1748 жылы қаза тапқанға дейін жүргізген саясаты дәлел бола алады. Айталық, кіші жүз қазақтарының 1734 жылы Сахмар қалашығына, 1735 жылдың 8-9 мамырында Жайық казак-орыстарына, 1737, 1739, 1741 жылдары Еділ қалмақтарына шабуыл жасауы, 1737 жылы башқұрттардың ресейге қарсы көтерілісіне қатысуы, 1745-1746, 1747 жылдары орыс елді-мекендеріне ұйымдастырған шапқыншылықтары империяға қарсы әскери қимылдары дәлел бола алады. Сөйтіп Әбілқайыр хан сыртқы жауға қарсы күресте қазақ халқын біріктіріп, осы күрес тарихындағы басты тұлға болды. Қазақ елінің батыс, солтүстік аймақтарының қоныстарын кеңейтті. Көршілес елдермен дипломатиялық қарым-қатынас орнатып, сауданы дамытуға күш салды. Әбілқайырдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі қазақ мемлекеттігін, елінің тұтастығын сақтауға арналды.

Әдебиеттер

1. Мәшімбаев С.М. Әбілқайыр хан.- Астана, 2007.- 123, 8 – 9 б.
2. К истории каракалпаков XVIII в.//Красный архив. -1938. -Т.6.- 245 б.
3. Мажитов.С.Ф. Проблемы истории, теории и историографии народно – освободительного движения XVIII – начала XX вв. в Казахстане. – Алматы, 2007. - 29 б.
4. Сүлейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в XVIII – начале XX века.- А.: «Наука КазССР».- 1981. – 106 б.
5. Крафт И.И. Принятие киргизами русского подданства.-Оренбург, 1897; Козыбаев М.К. Избранные труды.- А.: «Ғалым».- 2006.- 86 б.; Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы, 1998.- 33 б.
6. Мәшімбаев С.М. Әбілқайыр хан.- Астана, 2007. -123, 12 б.
7. Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап.- А.: Жалын.- 2004.- 9, 101 бб.
8. Жақсығалиев Ж. Әбілқайыр хан және Қазақстанның Ресейге қосылуы.//Қазақ тарихы, 1999, №6.- 66, 10 – 15 б.
9. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20 – 40 жылдарында: Оқу құралы. Алматы: Санат.- 1994.- 13, 35 – 36 б.
10. Қасымбаев Ж. Последние годы жизни Абулхаир хана //Әбілқайыр хан: Жинақ/Құраст. К.Есмағамбетов. -А.: Арыс.- 2004.- 100, 36 – 54; 172, 222 – 261 б.
11. Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик/ Научное издание. А.: Санат, 1999., Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. Изд. 3-е. Исправленное и дополненное.- А.: Дайк-Пресс.- 2007 б.
12. Есмағамбетов К. Әбілқайыр хан. Жинақ.- А.: «Арыс».- 2004.- 16 – б.
13. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк.- Ақтобе, 2010. -14 б.
14. Козыбаев М.К. Актуальные проблемы изучения Отечественный истории.//Избранные труды.-А.:Ғылым.-2006.–20б. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII в.). –А.:Білім.- 1999. – 64 б.
15. Кэстль Джон. 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапар туралы.- А.: Атамұра.- 1996. - 82,84 б.
16. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі.- Алматы: Қазақстан.- 1995.- 216, 97 – 99 б.
17. Боджер А. Кіші жүз ханы Әбілқайыр және оның 1731 жылы қазан айында Ресей бодандығына өту жөніндегі анты. //Ағылшын тарихшысының пайымын баспаға

ұсынған М.Қозыбаев//Ақиқат, 1992, №45, 27 – 31 б. Почекаев Р.Ю. Указ императрицы Анны и присяга Абулхаира 1731г.: Между старинными традициями и новым имперским законодательством// Отан тарихы, №3, 2014.- 5 – 16 б.

ӘОЖ 950.574.1:312-21

АҚТӨБЕ ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ 1921-1922 ЖЖ. АШТЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЗАРДАБЫ

А.Т. Мәден, Г.А. Аманалы

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

За основу статьи взяты демографические последствия голода в Актюбинской губернии 20-х годов прошлого века.

For basis of the article the demographic consequences of hunger are taken in the Aktobe province th 20 of the last century.

Ключевые слова: *Актюбинская губерния, голод, социально-демографические последствия.*
Key words: *the Aktobe province, hunger, socially-demographic consequences.*

Азамат соғысынан кейін, 1921-1922 жылдары орын алған аштық Ақтөбе өңірі халқына да үлкен әлеуметтік-демографиялық зардап әкелді. Аштықтың демографиялық зардабы азамат соғысы жылдарындағы адам шығынынан да зор болды. Шын мәнісінде, аталған екі нәубетті бір-бірінен бөліп, ажырату мүмкін емес, себебі, аштықтың орын алуына азамат соғысының ойраны алғышарт жасаған еді. Сонымен, 1921-1922 жылдардағы аштықтың себептері азамат соғысы жылдарындағы халық шаруашылығының күйретілуі, «соғыс коммунизмі» саясатының жүзеге асырылуы нәтижесіндегі мал басының күрт кемуі, егіс алқаптары көлемінің қысқаруы, соған байланысты халықтың қолындағы азық-түлік қорының таусылуы болды. Сонымен қатар, 1920 жылғы жұт пен 1921 жылғы құрғақшылық халық шаруашылығын түпкілікті күйретіп, азық-түлік дағдарысын туғызды. Осылайша, 1921 жылы Ақтөбемен бірге Қазақстанның Орынбор, Орал, Қостанай, Бөкей губернияларында және Адай уезінде аштық кең етек алды.

Аталған губерниялардағы аштықтың орын алуы жөніндегі жағымсыз хабарларды Қаз.ОАК-ті 1921 жылдың маусым айынан ала бастады. Кейін бұл хабарлар губерниялардың атқарушы комитеттері жіберген баяндамаларымен, жергілікті жерлердегі өкілетті адамдардың көргендерімен расталады. Аштық апатының орын алатындығына жер шаруашылығы, азық-түлік және статистика органдарының жедел зерттеуі де көз жеткізді. Осыдан соң Қаз.ОАК ашыққандарға көмек беру шараларын ұйымдастырып, тиісті органдар құра бастайды [1, 2-п.].

Ақтөбе губерниясы Орынбор, Бөкей, Қостанай губерниялары және Адай уезімен бірге ашыққан өлкелер ретінде 1921 жылы 10-тамызда танылды. Бұл губерниялардағы жағдай олардағы ауыл шаруашылығының ахуалы мен жаңа егіс түсімінің мәліметтері негізінде 1922 жылы қайта бағаланды. Сол зерттеулердің нәтижесінде, 1922 жылы 11-қарашада ҚАКСР ЕҚК Орал және Бөкей губернияларын ашыққан губерниялар деп танып [2, 149-п.], бұл шешіммен 1922 жылы 16-қарашада Қаз.ОАК Кіші Президиумі келісіп, қаулы шығарады [3, 23-п.].

Жоғарыда айтылып өткендей, 1921 жылы ашаршылықтың орын алуына «соғыс коммунизмі» саясатының аясында жүзеге асырылған шаралар да ықпал етті. Оның ішінде, азық-түлік салғыртының нәтижесінде 1920 жылдың соңына қарай ҚАКСР халқының азық-түліктік қоры түгесілді. Республиканың Халық комиссарлары кеңесінің құжаттарында

бағалау түрінде атап өтілгендей «халық тұншықты»... Ет пен сүт өнімдеріне салғырттың енгізілуі қазақ шаруашылығына үлкен шығын әкелді. Бұл мақсатта 1920 жылы 23-наурызда РКФСР ХКК «Етке міндетті мал тапсыру жөніндегі» қаулысы жарық көрді. Осы қаулыда белгіленген нормалар жергілікті жерлерде кейде ұлғайтылып отырды. Мысалы, 1920 жылдың 1-ақпанына қарай Ақтөбе уезіне 9000 бас ірі қара және 3000 бас ұсақ мал тапсыру жоспарланып берілсе, Ақтөбе аудандық азық-түлік комитетінің алқасы аталған норманы ұлғайтып, 10000 бас ірі қара және 80000 бас ұсақ мал тапсыруды бекітеді [4, 40-43-бб.]. Орталықтың осы саясатының нәтижесінде өңірдегі мал басының саны 1921 жылға дейін-ақ едәуір кеміді. Оның үстіне, 1920 жылы болған жұт та қолда бар мал басын сақтап қалуға қиындық келтірді. Мәселен, Темір уезінде 1920-1921 жылдың қысында мал азығының болмауынан мал басының 85 %-ға жуығы шығынға ұшырайды [5, 20-п.]. Сол сияқты, аталған уақытта Ойыл ауданының да түрлі малының 54359 басы жем-шөптің жоқтығынан қырылған [6, 38-п.].

Ашаршылық және жұт жылдары егіс алқаптары да едәуір қысқарды. Соған байланысты, дәнді-дақылдар өндірісі күрт кеміді. Астықтың түсімі төмен болды. Осылайша, азық-түліктен тарыққан халық егіс салып қалыптасқан жағдайдан өз бетінше шығу мүмкіндігінен айырылды.

Осындай себептерге байланысты аталған губернияларда ашыққан халық саны үнемі артып отырды. Ақтөбе губерниясында 1921 жылдың соңындағы мәлімет бойынша ашыққандардың саны 359 325 адамды құрады [7, 12-п.]. Әрине, бұл сандар нақты деп айта алмаймыз. Аштықпен күрес науқанының қызып тұрған кезеңінде де жергілікті жерлерде аштыққа ұшырағандардың нақты санын есепке алу мүмкін болмады. Өйткені, ашыққан халық бір орында тұрақтамады, олар үнемі қолайлы жер іздеп босумен болды.

Ашыққан халық алдымен ауылдық елді мекендерден қалаларға ағылды. Дегенмен, мұнда да жағдай мәз емес-тін. Қалаларда ашаршылықтың басталысымен сауда-өнеркәсіптік сипаттағы мекемелер мен ұйымдардағы жұмысшылар саны қысқартылды [7, 13-п.].

Шағын қалаларда мұндай өндіріс орындары аштықтың кең етек алуымен мүлдем жабылып қалды, немесе оларға шикізат, сондай-ақ, отын-суы да жетіспеді. Осы жағдайлардың барлығы қалаларда ашыққандар санының үнемі ұлғаюына ықпал етті. Ашыққандар ретінде ешқандай табысы, малы жоқ және азық-түлік қорымен мүлдем қамтамасыз етілмеген тұрғындар есептелді.

Ашыққан губерниялардағы жағдай 1921-1922 жылдың қысында күрделене түсті. Оған қыстың қатал болуы, көлік қатынасының болмауынан әсіресе, ауылдық жерлермен байланыстың үзілуі, оларға дер кезінде азық-түліктің жеткізілмеуі себеп болды. Осы жағдай ашыққандар санының күрт өсуіне әкелді. Мәселен, 1921 жылдың желтоқсан айындағы мәлімет бойынша республикадағы ашыққан халық саны 1 213 026 адамды құраса, 1922 жылдың мамыр айында олардың саны 2 092 407 адамға жетті [8, 429-п.]. Осы мәліметтерге қарап-ақ ашыққандар санының бес айдың ішінде 42 %-ға өскендігін есептеп шығаруға болады. Дегенмен, бұл сандардың нақты еместігін тағы да ескерткіміз келеді. Себебі, әрбір деректе әртүрлі сандар келтіріледі. Айталық, зерттеуші Е.І. Медеубаев басқа мұрағат деректеріне сүйене отырып, осы аралықта республика бойынша ашыққандар санының 1 559 911 адамнан 2 071 222 адамға дейін ұлғайғандығын жазады [4, 138-б.].

Осы қыс айларында әсіресе, ауыл халқы ерекше күйзеліске ұшырағандығын мұрағат деректері дәлелдейді. Тіпті, осы уақытта адамның етін азық ретінде пайдалану фактілері де орын алған. Бұл халықтың моральдық-психологиялық жағынан әбден құлдырауының көрінісі болатын. Мысалы, Ақтөбе губерниясының Андреевский болысында өз балаларын жеген әйелдер кездескен [9, 65-б.]. Осындай фактілер басқа қалаларда да орын алады.

Қалаларда қалыптасқан күрделі ахуалды осында жан-жақтан босқындардың ағылуы барынша ушықтырды. Босқындар жақын елді мекендермен қатар көршілес губерниялардан да келді. Деректер Қазақстанның батысына Ресейдің Самара губерниясынан, сондай-ақ, Еділ бойының басқа губернияларынан да босқындардың келгендігін көрсетеді. Ашыққандардың қолайлы жер іздеу мақсатында қалалар мен ірі

елді мекендердің темір жол станцияларына шоғырлана бастауы 1921 жылдың ортасында-ақ байқалды, шілде айының соңына қарай ол ерекше көрініс тапса, қыркүйек-қазан айларында бұл үдеріс өзінің шырқау шегіне жетті. Жоғарыда айтқандай, осы бұқараның барлығы ҚКСР-ның тұрғындары болмады. Аталған босқындар Түркістан республикасының территориясына өтуге тырысты [1, 11-12-пп.].

Босқындар Ақтөбе станциясы арқылы діттеген жерлеріне жетуге тырысты, олардың бірқатары қалада тұрақтап қалды. Осындай көрініс губернияның шағын қалаларында да орын алды. Жергілікті басшылардың 1921 жылғы 10-қазандағы мәліметі бойынша Ақтөбе станциясындағы түрлі губерниялар мен уездерден келген ашыққандардың саны 2000 адамға жеткен. Босқындар аш-жалаңаш ашық аспан астында тұрып жатты, олардың ешқандай жүгі мен қаражаты болмады. Асханалардан тек балаларға тамақ берілді. Ашыққан халық өздерін Оңтүстік өлкеге Жетісуға жіберуді немесе азық-түлікпен көмектесуді сұраған [5, 25-п.]. Самара губерниясының босқындары Ойыл ауданынан да төбе көрсетті. Жергілікті атқарушы билік оларға Ақтөбе губерниялық басшылығының шешімімен уақытша қалуға рұқсат етті [6, 47-п.]. Ал, Темір қаласында Темір аудандық атқарушы комитеттің төрағасы Темірбековтің мәлімдемесіне қарағанда уезден ағылған ашыққандардың саны күннен-күнге ұлғайған, босқындарға арналған үй толық болды, асханадан 500 ден аса адам тамақтандырылған. Олардың 41-і балалар, 73-і әйелдер болды. Бірақ, асханаға тамақтануға келгендердің саны күніне 20-25 адамға артып отырды [5, 42-п.]. Осылайша, қалаларға ашыққан халықтың үздіксіз ағылуы мұндағы азық-түлік тапшылығын одан әрі күшейтіп, оның салдары өлім-жітім деңгейінің өсуінен көрінді. Ашаршылық жылдары қала халқы да үлкен шығынға ұшырады. Тұрғындар бастапқыда тойып тамақ ішпеуден организмнің әлсіреуінен өліп жатты. Ашыққан босқындар қозғалысының өрістеуімен бұған түрлі індеттерге шалдығу да қосылды. Жұқпалы індеттердің тез тарауына Түркістан бағытында қозғалып бара жатырған ашыққан халықтың Ташкент темір жолының бойындағы станцияларда тұрып қалып, ары қарай жүруге мүмкіндіктері болмаған олардың қалаларда шоғырлануы ықпал етті. Өлім-жітім деңгейі жаз айларына қарағанда күн суытқанда, қыс айларында жоғары болды. Мәселен, Ақтөбе қаласында 1922 жылдың ақпан айына қарай 9500 мәйіт көмусіз қалған. Бұлардың көпшілігі организмдерінің әлсіреуінен өлген ашыққандар қатарына жатады [10, 162-п.].

Өлім-жітім балалар арасында да өршіп тұрды. Ақтөбе қаласындағы №2 балалар үйінің өзінде 1921 жылдың 17-маусымы мен 17-қарашасы аралығындағы уақытта 94 тәрбиеленуші қайтыс болды [11, 53-54-пп.]. Балалар арасында өлім-жітім деңгейінің бұлайша жоғары болуына олар тәрбиеленіп жатырған үйлер мен уақытша қабылдау орындарының ешқандай санитарлық және гигиеналық талаптарға сай келмеуі, тәрбиеленушілерге керуеттердің, көрпе-төсек пен киім-кешектің жетіспеуі, ең бастысы олардың дұрыс тамақтанбауы ықпал етті. Оның үстіне, қалалар мен уездік елді мекендердегі балалар үйлері шектен тыс толық болды. Мысалы, балалардың өмірі мен жағдайын жақсарту бойынша Ақтөбе губерниялық комиссиясы төрағасының 1921 жылғы 30-қарашадағы баяндамасында Ақтөбедегі балалар үйлері 250 %-ға дейін толып отырғандығы, балалар үйлерінде қалыптасқан жоғарыда аталған ахуалдың салдарынан күніне тәрбиеленушілердің жалпы санының 5 %-ына дейін өлетіндігі айтылады [11, 50-п.]. Жоғарыда айтылғандай, өлім-жітімнің көбеюіне ашыққандардың түрлі жұқпалы аурулардың індетіне шалдығуы да септігін тигізді. Темір жол бойындағы станциялар мен қалаларда шоғырланып қалған ашыққан халық жаппай ауруға шалдықты және сонымен бір мезгілде жұқпалы аурулардың күшті ошағына айналды. Республика территориясында бірінші болып кең таралған індет – сүзек ауруы болды. 1920 жылдың күзінен мықтап орныққан сүзек індеті ашаршылыққа байланысты 1921 жылы апаттық көлемге жетті. Бірте-бірте ұлғая түскен індет 1921 жылдың соңы мен 1922 жылдың басында өз дамуының шарықтау шегіне жетеді. 1921 жылдың қыркүйегінен 1922 жылдың ақпанына дейінгі 5 айдың ішінде Ақтөбе губерниясында сүзек індетіне шалдыққан 5365 адам тіркелген. Аталған кезеңде тұрғындар сүзек індетінен басқа дезинтерияға шалдығады. Бұл аурумен

Орынбор, Ақтөбе, Қостанай, Орал, Ақмола және Бөкей губернияларында 4543 адам ауырған [10, 161-162-пп.].

Түрлі жұқпалы індеттер әсіресе, қыс айларында күшейді. Мәселен, Ақтөбе губерниясында 1922 жылдың қысында сүзек індетінің түрлері өршіп тұрды. Көктемде оны оба ауруы алмастырса, күзге қарай сүзек індеті қайталанды. Бірақ, бұл уақытқа дейін оның көлемі едәуір қысқарған еді. Індеттің бұлайша дамуының негізгі себебі біріншіден, губернияның өзінің ашығуы, екіншіден, губерния арқылы Самара губерниясының Ташкентке бет алған ашыққан босқындарының өтуі болды. Оба індеті сүзек ауруымен салыстырғанда көлемді болмады. Оба індеті бірінші рет Шалқарда тіркеледі, кейін бұл індет Ақтөбе қаласына көшті. Ақтөбеде оба ауруына шалдығудың соңғы жағдайы тамыз айының ортасында тіркелді. Сонымен, Ақтөбе губерниясында қоса есептегенде 1922 жылдың қаңтар-тамыз айларының аралығында 22400 адам түрлі ауруларға шалдыққан, оның ішінде, сүзек індетінің түрлері, дезинтерия, оба, туберкулез, жыныстық жолмен берілетін жұқпалы аурулар тіркелді. 22400 адамның 4456-сы аштықтан организмдерінің әлсіреуінен көз жұмған. Жалпы, губернияда ауруға шалдыққандардың үлесі барлық халықтың санына шаққанда әр уақытта 8-ден 12 %-ға дейін ауытқып отырды. Өлгендердің үлесі барлық халық санының 2 %-ына дейін жетсе, тамыз айында ол көрсеткіш 0,5 %-ға дейін төмендеді. Ал ауырғандардың арасындағы өлім деңгейі 12 %-ға дейін жетті [12, 147-148-пп.].

Жергілікті атқарушы билік пен тиісті органдар губерниялардағы ашаршылық және індетпен күресу жолында түрлі шаралар қабылдады. Олардың қатарында қалалар мен темір жол станцияларындағы халықтың шоғырлануын азайту, балаларды қолайлы аймақтарға эвакуациялау, тамақтану пункттерін көбейту, індетке шалдыққандарды егу жұмыстарын жүргізу, оларға азық-түлік паегін ұлғайту шараларын атауға болады. Аталған шаралардың ең маңыздысы әрі нәтижелісі ашыққандарды көшіру болды. Осыны түсінген Орынбор және Ақтөбе губерниясының тиісті органдары 1921 жылдың күзінен ашыққандарды жинау және Түркістанға жөнелту жұмыстарын бастады. Өз кезегінде Түркістан республикасы ашыққан 30000 адамға дейін қабылдауға дайын екендіктерін жариялады. Осы жұмыстар барысында Ташкент темір жолы бойындағы Орынбордан Шалқарға дейінгі станциялар шоғырланған халықтан азайтылды. Эвакуацияланғандар жол бойы азық-түлікпен, медициналық және санитарлық қадағалаумен қамтамасыз етілді. Орынбор қаласында эвакуация қазан-қараша айларында шоғырлануды азайту сипатына ие болса, Ақтөбеде шоғырлануды азайту сәл кейін 1921 жылдың желтоқсан айында басталып, 1922 жылдың ақпанында түпкілікті аяқталды. Дегенмен, республикада 1-желтоқсанға дейін ашыққан халықты көшіру өте қиын жағдайда жүрді. Азық-түлік, киім-кешек жетіспеді, вагондар адам тасуға мүлдем жарамсыз болды, ең бастысы поездардың тоқтаусыз қозғалысын қамтамасыз ету үшін паровоздар жетіспеді. Поездар соңғыларының бұзылуынан, кейді тіпті, олардың жоқтығынан немесе жанар-жағар майдың болмауынан тоқтап тұрды. Ашыққандарға азық-түлік және отын-су болмады, сондықтан адамдар поездарда аштықтан, суықтан және аурудан көптеп өліп жатты. 1921 жылдың 1-желтоқсанынан 1922 жылдың 15-қаңтарына дейін эвакуация мүлдем тоқтап қалды. Оның себебі жылжымалы құрамның, паровоздардың болмауы, темір жол әкімшілігі арасында ауруға шалдыққандар үлесінің көп болуы, ашыққандарды қыс мезгілінде вагондардың жеткілікті жабдықталуынсыз және жылы киімсіз жөнелтудің мүмкін болмауы, ең бастысы темір жол қатынасын апталарға үзген қалың қардың жолды бітеп тастауы болды [1, 12-13-пп.].

Осындай қиыншылықтарға қарамастан, ашыққан халықты аман алып қалудың басты жолы болған эвакуацияны жергілікті жерлерде жүргізуді жалғастырды. Ақтөбе губерниясында Эвакуация бойынша губерниялық басқарма 1922 жылға дейін Батысқа - 32 әскери тұтқынды, 1346 Польшаның босқынын, 43 Литва және Латвияның босқынын, Түркістанға – 1135 босқын, 3470 ашыққандарды көшіруді жүзеге асырады [13, 8-п.]. Эвакуация барысында балалар үйіндегі тәрбиленушілерді және көшедегі панасыз жүрген

балаларды көшіруге ерекше назар аударылды. Соның нәтижесінде, 1921 жылдың қараша айына дейін-ақ Ақтөбеден 1000 астам бала эвакуацияланды. Олардың басым бөлігі Түркістан республикасына көшірілді [11, 51-п.]. Балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілер санын азайту шағын қалалар мен поселкелерде де жүргізілді. Мәселен, 1921 жылдың қараша айында Темір қаласындағы балалар үйінен 60 тәрбиеленушіні астық мол шыққан губернияға көшіру мәселесі көтерілген [5, 42-п.].

Қалаларда халықтың шоғырлануын азайту және осында босқындардың ағылуын шектеу індетпен күресті жеңілдетті. Ақтөбе губерниясында тұрғындарды індетке қарсы жаппай егу жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде, осында оба індетінің алдын алу және оның таралуын шектеу мүмкін болды [12, 147-п.]. Алайда, түрлі індетті толық ауыздықтауға ашаршылықпен қатар, медицина қызметкерлерінің жетіспеушілігі қол байлау болғандығын атап өткен жөн.

Ашаршылықпен күрес барысында ашыққандарды азық-түлікпен қамтамасыз етуге барлық күш жұмылдырылды. Дегенмен, Кеңес өкіметінің, одан қалды, жергілікті атқарушы биліктің ашаршылықпен күрестегі саясатының қарама-қайшылығы осы бағыттан көрініс тапты. Яғни, тиісті органдар қанша тырысқанымен бөлінген азық-түлік паяздары ашыққан халыққа жетпеді. Жоспар бойынша әр губернияға белгіленген азық-түлік көлемінің өзін жергілікті жерлерде беру мүмкін болмады. Себебі, сырттан азық-түлік жеткізілмеді. Осы жәйттерді ашыққандарға көмек берудің тиісті органдары да мойындайды [1, 22-23-пп.]. Соған қарамастан, бұл бағыттағы жоспарланған жұмыстар мүмкіндігінше жүзеге асырылды.

Ашыққандарды тамақтандырудың бір жолы қалалар мен темір жол бойындағы поселкелерде асханалар және тамақтандыру пунктерін құру болды. Мысалы, Ақтөбе губерниясында 1921 жылдың қараша айына дейін 10 тамақтану пункті ұйымдастырылып, олардан 6 мыңнан аса адам ауқаттанған [14, 48-п.].

Губерниядағы аштықпен күресуде ашыққандарға көмек берудің «АРА» Американдық әкімшілігінің қызметі маңызды рөл атқарды. Ашыққандарға көмек берудің «АРА» Американдық әкімшілігі – ашаршылыққа ұшыраған губерниялардағы халыққа көмек берген шет елдік ұйымдардың ішіндегі ең ірісі болды. «АРА» 1921 жылдың желтоқсан айынан алдымен Орынбор қаласында асханалар желісін құруды бастап, кейін өзінің қызметін бүкіл Орынбор және Ақтөбе губерниясына таратты [8, 432-п.]. Бұл ұйым ашаршылыққа қарсы күреске сүбелі үлес қосты.

Сонымен, 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың демографиялық салдарын 1920 және 1923 жылғы халық санақтарының қорытындыларын салыстыру арқылы бағамдауға болады (1-кесте) [15, 22-23-пп.; 16, 6-7-бб.; 17, 13-б.].

1-кесте. 1920-1923 жж. Батыс Қазақстан халқының динамикасы

Губерниялар атауы	Халық саны					
	Қала		Ауыл		Барлығы	
	1920 ж.	1923 ж.	1920 ж.	1923 ж.	1920 ж.	1923 ж.
Ақтөбе	19 959	28 803	430 750	271 392	450 709	300 195

Кестеден көрінетіндей, 1920-1923 жылдар аралығында губерниядағы қала халқы 30,7 %-ға адамға өскен. Дегенмен, жалпы халық саны 150514 адамға немесе 33,4 %-ға қысқарды. Қала халқындағы өсім қалалықтар шығынға ұшырамады дегенді білдірмейді. Керісінше, бұл көрсеткіштен қала халқының үлкен демографиялық тұралауға ұшырағандығын байқау қиын емес. Қала халқындағы өсім тек ғана механикалық жолмен қамтамасыз етілді, яғни, ашаршылық жылдары қала халқында орын алған шығынды осында тұрақтап қалған босқындар мен қоныс аударғандар тез толықтырып отырды.

Қала халқына қарағанда ауыл халқындағы адам шығынының едәуір көп болуы ауылдағы халықтың аштық алдында дәрменсіздік танытуымен түсіндіріледі. Өйткені, ауыл халқы бұған дейінгі басына түскен барлық ауыртпалықтарымен қоса ашаршылықпен бетпе-бет қалды, оған өкімет органдарымен ұйымдастырылып жатырған көмек шаралары

да толығымен жеткен жоқ. Кестедегі ауыл халқына қатысты берілген сандардан ашаршылықтың салдарынан шығынға ұшырағандар санын есептеп шығаруға болады, дегенмен, бұған осы жылдары бас сауғалап республикадан тыс жерлерге қоныс аударғандарды қосқан жөн. Бұл босқындардың ішінде қазақтар да болды. Жалпы, кейбір деректер бойынша ашаршылық жайлаған батыс губернияларда халық шығыны 648 737 адамды немесе 29,5 %-ды құрады (бұл санға көшіріліп әкетілгендер, республикадан тыс жаңа жерлерге қоныс аударғандар, сондай-ақ, аштық пен індет салдарынан өлгендер де енгізілген). Демографтардың есептеуінше 414 мың қазақ немесе республика қазақтарының 18,5 %-ы ашаршылықтың құрбанына айналған. Оның ішінде Ақтөбе губерниясының шығыны 159 мың адамды (губернияның 39,1 % қазақтары) құрайды. Ал, ашаршылық жылдарында республика халқының саны 19,1 %-ға қысқарса, оның ішінде ауыл халқы – 21,5 %-ға кеміді [18, 368-369-бб.].

Осылайша, 1921-1922 жылдардағы аштық Ақтөбе губерниясының халқы үшін үлкен сын сағаты болды. Аштықтың демографиялық салдарынан өңір халқының құрылымында айтарлықтай сандық және сапалық өзгерістер орын алды.

Әдебиеттер

1. БҚОММ. 19-қор, 1-тізбе, 26-іс.
2. АқОММ. 3-қор, 1-тізбе, 39-іс.
3. БҚОММ. 623-қор, 1-тізбе, 1-іс.
4. Медеубаев Е.И. «Военный коммунизм» в Казахстане: политика, практика, идеология (1918-1921 гг.). – Ақтобе, 2003. – 186 с.
5. АқОММ. 3-қор, 1-тізбе, 18-іс.
6. АқОММ. 3-қор, 1-тізбе, 16-іс.
7. ҚР ОММ. 320-қор, 1-тізбе, 33-іс.
8. ҚР ОММ. 320-қор, 1-тізбе, 45-іс.
9. Қаленова Т. 1921-1922 жж. аштық кезіндегі қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайы // Қазақстан мұрағаттары. – 2008. – №2. – 63-67 бб.
10. АқОММ. 3-қор, 1-тізбе, 53-іс.
11. АқОММ. 3-қор, 1-тізбе, 8-іс.
12. АқОММ. 3-қор, 1-тізбе, 47-іс.
13. АқОММ. 3-қор, 1-тізбе, 216-іс.
14. АқОММ. 3-қор, 1-тізбе, 255-іс.
15. ҚР ОММ. 698-қор, 14-тізбе, 3-іс.
16. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Общие предварительные сведения о городах и их населения. – Москва, 1924. – Ч. 1. – 89 с.
17. Сельское население Киргизской ССР в 1923 г. По итогам сельскохозяйственной переписей 1923 г. Выпуск 1. Западная Киргизия. – Оренбург, 1924. – 79 с.
18. Алексеенко А.Н., Масанов Н.Э. Миграционные и этнодемографические процессы в советский период / История Казахстана: народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 608 с. – С. 367-419.

**XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ ТАРИХИ-МӘДЕНИ
ЕСКЕРТКІШТЕР ЗЕРТТЕУШІЛЕР ЕҢБЕКТЕРІНДЕ**

Қ. Ысқақ

*«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы РМҚК
Түркістан қ., Қазақстан*

Данная статья посвящена анализу исследований историко-культурных наследий Туркестанского края.

This article is sanctified to the analysis of research historical-cultural heritage of the Turkestan region.

Ключевые слова: *Туркестан, XX век, историко-культурные наследия.*

Key words: *Turkestan, XX century, historico-cultural heritage.*

Киелі қазақ даласы қандай кең әрі көлемді болса, сол шетсіз де шексіз, ұлан-ғайыр даладағы қойнауы сырға толы тарихи-мәдени орындардың тарихы да соншалық ауқымды, әрі маңызды. Бүгінде өзінің географиялық ерекшеліктері, этнографиялық тұрмыс-тіршілігі, тарихи және мәдени сипаты жағынан қазақ жері бірнеше аймақтарға бөлінсе, солардың бірі Түркістан өлкесі.

1948 жылғы С.П. Толстов бастаған Хорезм экспедициясын айтпасақ, Түркістан өлкесіндегі көптеген қалалар, оба, мазарлар орны археологиялық тұрғыдан зерттелген емес. Сыр бойындағы сансыз обалар мен асарлар – көне дәуірлерден жеткен тарихи-мәдени ескерткіштер. Шыназ бен Шиелі аралығындағы Оқшы-ата, Ұзын-ата, Сүткент, Байырқұм, ешкілі, Жартөбе, Рабат, Қалған-ата, Артық-ата, Раздық ата, Ясы, Отырар, Құмкент, Саудакент, Сауран, Сығанақ, Сайрамнан бастап Сырдың төменгі ағысындағы Қөпрабат, Құттыкент, Ордакент, Өзгент, Қылышты ата, Қорасан ата, Сырлытам, Шірік Рабат, Қармақшы ата, Қорқыт ата, Женд, Жаркент сияқты толып жатқан қалалардың өзіндік тарихы, аңыз әңгімелері бар. Солардың барлығына болмаса да бірнешеуіне тоқталып өтуді жөн көріп отырмыз.

Жалпы өлкедегі тарихи орындарды зерттеу ісі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде басталса керек. Шығыстанушы, археолог П. Лерх өзінің «Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году» деген еңбегінде Сырдың төменіндегі бірқатар қалалардың ізін анықтаған болса, мұндай деректерді біз Г. Вамберидің «История Бухары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего» (1873), «Путешествие по Средней Азии в 1863 году» (1865), т.б. географиялық жазбалар мен археологиялық зерттеулерден кездестіреміз. Бұл тұста XIX ғасырдың аяқ шенінен бастап жұмыс істей бастаған екі бірдей ғылыми-археологиялық мекемелер – Орынбор ғылыми-археологиялық комиссиясы мен Түркістан археология әуесқойларының үйірмесін атап көрсету қажет. Себебі құрамында көптеген көрнекті ғалымдар болған бұл комиссия мен үйірмелердің атқарған жұмыстары орасан зор. Оның нәтижелері Орынбор ғылыми-археологиялық комиссия еңбектерінде, Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің хаттамаларында жарық көріп отырған. Өзінің «Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае до учреждения Туркестанского Кружка любителей археологии» атты көлемді еңбегінде Н. Лыкошин өлкедегі тарихи орындардың бұл үйірме құрылғанға дейінгі зерттелуіне шолу жасап, көптеген тарихи мағлұматтар келтірген [1]. Сонымен қатар, Түркістан өлкесіндегі тарихи-мәдени ескерткіштер тарихына қатысты деректерді жинақтау ісіне Ә. Қоңыратбаев 1940 жылдардан бастап ден қоя бастады. Ғалымның архивінде сақталған бірқатар материалдар соны аңғартады.

Сауран. Отырар арқылы Сырдың бойымен төмен түсер болсақ, Түркістан мен Жаңақорғанның аралығында айтарлықтай үлкен қамал жатыр. Жан-жағы биік дуал. Бұл

орта ғасырлардағы ірі сауда орталығы болған Сауран бекінісі. Сауран қаласы туралы алғашқы деректерді біз араб саяхатшыларының жазбаларынан табамыз. Мысалы: X ғасырлар шамасында Сауранды көрген Ибн Хаукал: «Бұл Сауран – қала, мұнда ғұздар бітім және уақытша келісім, бейбітшілік кездерде сауда келісімдерін жүргізуге жиналған: ол бекіністі қала» [2, 418] деп жазған болса, келесі бір географ Әл-Максиди: «Сауран – бірінен соң бірі келетін жеті қабырғамен қоршалған ірі қала, оның рабаты бар. Ол – оғыздар мен кимақтар үшін шекаралық қорғаныс» [3, 124] - деген мәлімет келтіреді. Сауран қаласын алғаш зерттеген П. Лерх болатын. Өзінің императорлық Археология Комиссиясының 1867 жылы жариялаған есебінде ол Сауранды Түркістаннан 27 шақырым жерде, теміржол торабына жақын орналасқан қала деп көрсеткен. П. Лерх барғанда қорғанның саз кесектен салынған биік дуалдары болған. Қамалдың солтүстік-батысы мен оңтүстік-шығысында қираған құрылыстар мен төбелер көп болса да, бұл сапарында Лерх қазба жұмыстарын жүргізе алмаған. Негізгі мақсаты қамалдың сыртқы көрінісімен танысып, аздап барлау жұмыстарын жасаумен шектелу болған. Жұмыс күші аз болғандықтан Лерх биіктігі 7 кез болатын бір күмбездің етегін аздап қазған. Бірақ мардымды ешнәрсе табыла қоймаған. Сол жерден 16 футтық аралықта тағы бір күмбез болыпты. Ол 1867 жылы құлаған екен. Алғашқы күмбездің іргесін қазу барысында бір кездей терендікке барған соң оның түбірі көрінген. Бұл екі құрылысты Лерх медресенің кіре берісіндегі күмбездер болуға тиіс деген. Сол маңайдағы қорым арасынан көптеген ескі мазарлардың ізін тауып, жазуларын алған. Сөйтіп, жергілікті халық олардың кесегін молаға алғандықтан қамалдардың күн санап қирап бара жатқанын ескерткен [4,186-187]. Сауранның әсем биік күмбездері туралы деректі В. М. Флоринский еңбектерінен кездестіреміз[5,257]. Онда мынадай мәліметтер келтірілген: «Ежелгі құрылыс ескерткіштері сияқты күмбездер мен бағаналар басқа жерлерде де кездеседі. Солардың арасынан біз көне Сауран қаласын көрсетеміз. Ол Сырдария бойында Түркістаннан 50 шақырым жерде. Сауранда сақталған күмбездің биіктігі 7 кез. Оның жанында, шамамен 16 футтай жерде, 1877 жылы құлаған тағы бір күмбез тұрған. Аман тұрған күмбездің іргесіндегі топырақты қазғанда жердің бетінен оның түбіріне дейінгі топырақ қалыңдығы бір кез екендігі анықталған». Сауран күмбездерін Лерх XVI ғасырдың алғашқы жартысында салынған діни құрылыстың қалдығы болар деп шамалаған. Оған «Оқиғалар кереметі» («Чудеса происшествий») деп аталатын парсы қолжазбасының түрікше аудармасындағы «Сауран медресесі Шайбани Убайдолла ханның еркімен салынған» деген жолдар себеп болған.

Сығанақ. Аты бүкіл Мәуереннаһрға мәлім Отырардан бастап Сырдарияның шығысында жатқан қалалар саны көп емес. Солардың көрнектісі – Сығанақ. Сонау оғыз-қыпшақ дәуірінен жеткен бұл қаланы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде В. Бартольд, Н. Веселовский, В. Каллаур, И. Кастанье, П. Лерх, А. Якубовскийлер зерттеген болатын. Өзінің «Исторический обзор Туркестана» деген еңбегінде А. И. Макшеев «Древности на среднем и нижнем течении по р. Сыр-Дарье» атты хабарында Е. Т. Смирнов та бұл ескерткішке қатысты мәліметтер келтірген. Сығанақ қаласы туралы қызықты деректер Ресей жерінде жарық көрген басылымдардан да кездесіп отырады. Мысалы Спасский жариялаған «Книга Большого Чертежа» (1846) атты кітапта (XVI ғ.) Сунақтың Қаратаудың бөктеріндегі қала екендігі жазылса, «Чертежная книга Сибири» (1882) атты жинақта Сығанақ Сырдың оң жағындағы қала (Сунақ) ретінде көрсетілген. Тарихи деректерде бірде Сунақ бірде Сығанақ деген атпен түскен мәліметтер шығыс, батыс жазбаларынан да ұшырасады. Атап айтар болсақ, «Сунақ» атауын ең алғаш X ғасырдағы есімі белгісіз парсы саяхатшысының қолжазбасынан тапқан А. Якубовский болатын[6,21]. Өзінің «Развалины Сыгнака» деген көлемді зерттеуінде ол: «Бұл атаудың Сығанаққа қатысты екеніне шүбә келтіруге болмайды, асылы ол халықтың транскрипция көрінісі, дәл сол күйінде әдеби шығармаларға түскен» [7, 123] - деп жазғаны бар. Сығанақты зерттеген археологтардың бірі В. Каллаур десек (1899), оның еңбектерінен де бірқатар тың әрі қызықты деректер табамыз. Өзінің «Протоколы Туркестанского кружка

любителей археологии» жинағында жариялаған хабарында ол: «Сунақ Атада ең алдымен күйдірілген қыштан соғылған екі құрылыс назар аударады. Олар осы жердегі қаламен тұспа-тұс болуға тиіс. Көлемі үлкен құрылыс үш бірдей кірер есігі бар екі бөлмеден тұрады (бүгінде тек оңтүстік жағындағы есігі сақталған, биіктігі 8 кез, батыс және солтүстік есіктері көміліп қалған). Бұл бөлменің ұзындығы мен ені 15 кез, екінші бөлменің ұзындығы мен ені 9 кез» [8,7], - деп жазады. В. Каллаур екінші бөлменің астында табыт болғанын анықтаған. Бірақ оны тас басып, бөлме үстіндегі күмбездер қираған екен. Сонымен қатар ол Сығанақ шаһарының тұрғындары туралы да сөз қозғап, онда сунақтардың тұратынын айтқан. Олар негізінен Жаңақорған (300 адам), Сауран (50 үй), Түркістан (200 үй), және Бабайқорған (150 үй) жағын мекендеген. Қаланың сунақтар арасында сығанақ деген атпен де мәлім екенін айта келіп, Каллаур қамал қираған кезде олардың Бұлғар шаһар, кейін Қараспан (Арыс) жағына кетіп, қыпшақтарға бағынғанын айтады. Кеңес дәуірінің алғашқы онжылдықтарында Сығанақ қорғаны арнайы зерттеле қоймады. Тарихи жазбаларда Сығанақ, Сунаққорған атанып келген қала кейін Сунақ ата болып өзгерген. Бұл ел ұғымында әулие есімі болғандықтан, жұрт одан бойын аулақ ұстауға тырысқан.

Өзгент. Арғы-бергі жердегі тарихи жазбалар мен жылнамалардан Өзгент деген атаумен кездесетін бірнеше тарихи ескерткіштердің болғанын көреміз. Ол бірде қала, бірде көл, бірде – мұнара. Бұл шаһардың орнын арнайы зерттеген шығыстанушы В. Каллаур оны Сыр Өзгенті (ішкі Өзгент) және Қыр Өзгенті (Сыртқы Өзгент) деп екіге бөлген. Оның анықтауынша, мұның алғашқысы шағын ғана бекініс. Өзі Сырдариямен жалғасып жатқан Өзгент көлінің жиегінде болған. Ішінен шағын төбелер болмаса құрылыс ізі байқалмаған. Бір ғана мешіті болған.

Археология әуесқойларының Түркістандық үйірмесіне белсене қатысушы ғалым В. А. Каллаурдың айтуынша, жергілікті қазақтар нәсер жауын немесе аңызға желден соң қамал ішінен мыс теңгелер табатын болған. Дәл сондай теңгені 1900 жылы Сейіт қожа мен Меңлі қожалар тапқан екен. Оның «Әлхәмділлә-761» (1358ж.) деген жазуы бар. Сол себепті Каллаур мұны XIII ғасырдың бас кезінде Жошы әскері қиратқан Өзгент шаһары деп шамалаған. Сыр бойындағы осы Қыр Өзгентті зерттеген К. Байпақов оның орнының ұзындығы 250-300 м. қаланы қоршаған қабырғасының ұзыны 50-70м. олардың жеке-жеке бөліктерден тұратынын, ал қосылған тұстары 15 күмбезбен нығайтылғанын айтады. Сол сияқты қаланың айналасы ор, қақпасы шығыс бетінде, ішінде ирригация іздері сақталғанын жаза келіп, оны XIII-XVIII ғасырларда өмір сүрген дейді. [9,1076]. Өзгент туралы қызықты мәліметтерді біз Капитан Домбровскийдің «Древняя башня (минарет) в селении Узгент», Н. Маллицкийдің «Несколько слов о древностях Узгента» деген мақалаларынан да табамыз.

Негізінен Өзгент ескерткішіне алғаш болып тарихи-археологиялық анықтама берген зерттеушілердің бірі - Н. Маллицкий. 1896 жылы Өзгентке барған зерттеуші онда Ескендір мұнарасы бар деп естиді. Бірақ онысы мұсылмандық кезеңде салынған ескерткіш болып шығады. Оның айтуына қарағанда, мұнараның жанында Санжар және Елік сұлтанның мазары болған. Санжар Шыңғыс ханның ұрпағы болса (Шағатай тұқымдары), Елік сұлтан Бабыр бекеттерінің бірі еді. Санжар 1334 жылдары билік құрған. Өзгент мұнарасының құрылысы мен биіктігі туралы Капитан Домбровский жақсы мәліметтер келтірген. Оның көрсетуінше мұнараның биіктігі 25 кез: бір бөлігі сегіз қырлы, екіншісі дөңгелек қалыпта соғылған. Осы дөңгелек бөлігінің алты белдеуі өрнектеліп, төменгісі жасалған. Қалған бес белдеуі (қалыңдығы бір кез) қыштан соғылған. Мұнараның ішінде айнала салынған биік сатысы болған. Ол негізгі бөлігіне апарады екен. Мұнараның кірер есігі оңтүстік жағында орналасқан. Мұндағы тастан жасалған саты 40 басқыштан тұрады екен. Өздері әбден тозған. Мұнара да күйген қыштан соғылған, өте мықты болған. Капитан Домбровский жергілікті халықтан сұрастырса да, оның қай дәуірде салынғанын анықтай алмаған. Сөйтіп оны азан шақыруға арналған мінбар болуға тиіс деп жорамалдаған.

Сыр бойындағы ірі қалалардың бірі саналатын Өзгент арабтар келгенде бар еді. Кейбір деректерде ол Үзжан болып та кездеседі. Қаланың 62 қақпасы болған. Онда сауда қызып, жан-жақтан көпестер ағылып жатады екен. Араб саяхатшыларының тарихи-әдеби жазбаларында Өзгент шаһары жиі айтылады. Ол кезеңде Мәуереннаһр мен Шығыс Түркістан аралығындағы сауда жолы осы Өзгент арқылы өткен көрінеді. Мысалы араб саяхатшысы Истахри Өзгентті Мәуереннаһр өлкесінің ең соңғы қаласы деп көрсеткен.

Қорасан ата. Сырдың ортаңғы ағысындағы көне мазарлардың бірі – Қорасан ата. В. Каллаурдың айтуына қарағанда, бір кездері құлаған мазарды сондағы Әділхан атты жергілікті шырақшы жөндеуден өткізіпті. Өзін Қорасан атаның ұрпағы санағандықтан ол мазардың сыртын саз балшықпен сылап, оған арабша жазуды ойып салған. Мазардың бағаналарында екі бөлек қағаз болған. Онда Қорасанның ұлы Құсайын Ғазидың қайда жерленгені көрсетілген. Өзгент пен Қорасан ата аралығындағы толып жатқан арық іздерін көрген белгілі орыс археологы И. Кастанье мұнда егіншіліктің ерте дамып, ол кезде Оғыз жылғасының суы мол болғанын айтады [10,209]. Қорасан ата мазарына қатысты аңыз да бар. Оны кезінде В. Каллаурға молда Абдолла Ниязов жазып берген. Мазмұны мынадай: Қорасан атаның тегі араб. Өзі Әли баласы имам Хасанның ұрпағынан тарайды. Өз аты – Әбдіжалил, ал Қорасан – лақабы екен. Оның Құсайын Ғази атты баласы болыпты. Ол қалмақ еліне шабуыл жасап, оларға қырғын көрсеткендіктен Ғази атаныпты–мыс. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда, Құсайынға найза да, қылыш та, мылтық оғы да өтпеген. Оның көзін құртуды ойлаған қалмақтар қулық шығарып, оның жұбайынан Ғазидың таң намазы кезінде бар күш-қуатынан айрылатынын біліп алады. Сөйтіп оны аңдып жүріп, таң намазы үстінде тауып, басын шауып өлтіреді. Намаз үстінде Құсайын Ғази өзін өлтіруге келгенін білген. Бірақ намазын үзбей, «Кәусар» сүресін оқимын деп, Құрандағы «әлфат» аталатын ұзақ саласына түсіп кетеді. Оны оқып бітіргенше қалмақтар келіп, намаз үстіндегілердің бәрін шауып өлтіреді. Тек Шаһи-Бұзрық есімді адам ғана намазын үзеді. Бірақ ол да артына қарап, қорғанамын дегенше мерт болған. Қалмақтардың қолынан қаза тапқан мұсылмандарды жерлегенде олардың жүзі Меккедегі Қағбаға, ал Шаһи-Бұзрықтың беті шығысқа қарап қалады. Жұрт оның жүзін Қағба тарапқа қарата алмаған дейді аңызда. Одан әрі И. Кастанье Қорасан атаның баласы Құсайын баба мазарының бағаналарындағы жазуларды да келтірген. Ол да аңыз болып шықты. Ертеде Қорасан ата таңғы намазының сүннетін өз мешітінде, ал фарызын Меккеде оқиды екен. Мұның екеуі де міндетті түрде оқылатын намаздар болған. Бірде Құсайын Ғази одан: - Сізді фарыз намазы кезінде көру қиын, сонда қайда боласыз? – деп сұрапты.

- Оны мен Қағбада оқимын, - депті Қорасан ата. Баласы қызыға түсіп:

- Ұзақ жол жүріп, арып-ашып онда барғаннан, сол Қағбаны осында

алдыруға болмас па екен? – дейді. Әкесі ондай істің өз билігінде емес екенін айтады. Баласы болса әлгі Қағбаны осында алдыру үшін рұқсат сұрайды. Әкесі рұқсат береді. Таң намазы кезінде Құсайын Ғазидың сұрауы бойынша Қағба биік көтеріліп, Қорасан атаның үстіне тұрақтайды. Мұны көрген Қорасан ата өз баласының әулие екенін біліп, жер бетіндегі Қағба көлеңкесі түскен жерлерді сызықпен қоршап, Қағбаны қайтадан Меккеге жөнелтіпті. Бір жолы осы Құсайын Ғазидың сұрауы Мекке де Сыр бойына алдырылған екен деседі. Ол келіп тұрған жер биік дуалмен қоршалыпты-мыс. Осы аңызды келтіре отырып ғалым И. Кастанье бұрын қазақтардың мұны Қағба санап сыйынғанын, кейін шариғатқа сай еместігін біліп, мұнда сыйынуды тоқтатқанын жазады. Қорасан ата басына келгендер ең алдымен оның баласы Құсайын Ғазиға зиярат жасайды екен. Себебі Қорасан атаның өзі солай бұйырған-мыс [11]. Ел аузында жүрген аңыздардың мазмұны осылай болып келеді. Бүгінгі таңда тарихи ескерткіш жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енген.

Сонымен біз Түркістан өлкесіне тән бірқатар тарихи-мәдени ескерткіштерге тоқталып өттік. Ондағы жәдігерлер бірде қала орны, бірде қамал, енді бірде биік мұнара, күмбез, мазар, обалар болып отырады. Осы сипаттарына сай олардың археологиялық көріністері де әрқилы. Көптеген зерттеушілердің еңбектерімен таныса отырып,

ескерткіштердің негізінен күйдірілген қыштан соғылғанын байқау қиын емес. Бұған аталған жәдігерлердің салынған кезеңі мен қираған дәуірін қосар болсақ, олардың өзара айырмашылықтары айқындала түспек. Жоғарыда сөз болған көне жәдігерлер Түркістан өлкесіндегі тарихи-мәдени ескерткіштердің бір шоғыры ғана. Мұнан өзге қойнауы тарихқа толы көптеген ескерткіштерімізді зерттеп, жүйелеп өскелең ұрпаққа жеткізу ісі келер күннің еншісінде.

Әдебиеттер

1. Лыкошин Н.С. Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае до учреждения Туркестанского кружка любителей археологии // Среднеазиатский вестник, 1896. - № 7, 9;
2. Қазақ ССР. Қысқаша энциклопедия. - Алматы, 1984 ж. - 418 бет.
3. Акишев К., Байпаков К. Вопросы археологии Казахстана. - Алматы, 1979. - 124 б.
4. Кастанье И.А. Древности киргизской степи и Оренбургского края. - Оренбург, 1910. - 186-187 б.
5. Флоринский В.М. Первобытны славяне по памятникам их доисторической жизни. - Москва, 2012. - Т. I, - С.257
6. б) Худуд Ал-Алем. Рукопись Туманского. С введением и указателем В. Бартольда. - Л. Изд-во АН СССР. - 1930г. - С21
7. Государственная академия истории материальной культуры (ГАИМК) 1929, 123 бет.
8. ПТКЛА, 1899-1900, 7-бет.
9. Байпаков К. М. По следам древних городов Казахстана. - Алматы, 1990. - 107 б.
10. Кастанье И.А. Древности киргизской степи и Оренбургского края. - Оренбург, 1910. - С.209
11. Қоңыратбаев Ә. Оқшы ата туралы бірер сөз. Өскен өңір. - Қызылорда, 1979 ж.

UDC 32.019.5

Ethics in Politics: Using Weapon Mass Destruction (WMD) card to invade Iraq

Galib Abbaszade
Georgetown University
Washington, DC, USA

Мақала авторы саясаттағы әбеп тақырыбын, нақтырақ айтқанда Иракқа қарсы бұқаралық жою қаруын пайдалану сұрақтарына сәйкес «саяси карта» пайдалану мәселелерін қарастырады.

В статье автор рассматриваются вопросы этики в политике, в частности использование «политической карты» оружия массового уничтожения для вторжения в Ирак.

Кілт сөздер: *әдеп, АҚШ тарихы, өтірік, құрбандық, ұлттық қызығушылық.*

Ключевые слова: *этика, политика, история США, ложь, жертва, национальный интерес.*

Topics for discussion: a) Can high ranked politicians lie to protect national interests? b) What moral aspects can justify such their behavior to launch a war? Should their constituents excuse or support them in such practice?

Background

Legacy

- On May 13, 1846, the US Congress overwhelmingly voted to support President James Polk's proposal to launch a war against Mexico. Some scholars believe that he provoked

Mexican troops in Texas to attack US soldiers and use this argument to convince policymakers to start war operation;

- Using the similar approach, in 1898, President William McKinley claimed that US warship was attacked by Spanish vessel to launch American-Spanish War. In reality some explosions happened on the board of the US ship because of other reasons, not related with enemy military attack;
- This legacy was continued during WWII. Some conspiracy theories arguing that President Franklin D. Roosevelt was purposefully careless about some investigation reports regarding expecting attack of Japanese troops on Pearl Harbor. He was trying to find some certain reason, "the back door to war", to convince the Congress to launch the second front to fight with Nazis Germany.
- In few decades after WWII, President Lyndon B. Johnson lied to start a war against Vietnam. For that, he used false report stated about attack against a US destroyer in the Gulf of Tonkin. Based on the range sources, as the result of the war in Vietnam there were died from 1,3 millionⁱ to 3,9 million peopleⁱⁱ.

And, apotheosis of this experience was the US invention to Iraq. President George W. Bush in tandem with his Vice President, Dick Cheney, could persuaded the Congress that Iraqi leader Saddam Hussein was controlling Weapon of Mass Destruction (WMD), including a nuclear weapon, and has strong connections with al-Qaeda terrorists responsible for the 9/11 attacks on the World Trade Center and the Pentagon. As the latest investigation revealed, both claims were artificially invented and lied. But nor anyone from top political elites, neither President himself was punished being responsible for thousands killed people.

Are incompetence of politicians and / or lack of their capability to accomplish political promises or strategies considered as lying? If we use this criterion to judge policymakers in regard of dishonesty, then the list of high ranked politicians and presidents will be very long. Therefore, this brief research is mainly focused on discussing of the rootless assumption of President George W. Bush regarding existence of WMD in Iraq and as a Commander in chief employing this argument to arrange military invasion to this country in March 20, 2003.

Policy Analysis and Alternatives

Motivating the growing global terrorist threat, President Bush could manipulate with false perception regarding Iraqi WMD and convinced US political elites and policymakers to launch war operation against Iraq and deploy 130,000 US troops in Middle East region. The stake of this operation was very higher – reassuring US national interests, disarming Iraqi government from WMD, dethroning Saddam Hussein, and bring freedom to Iraqi people from his tyranny. Despite the goals and claimed intentions were sounded rationally and fair, the means and reasons to accomplish those aims were either purposely fabricated or blindly accepted to allocate hundred billions of taxpayers money to such deadly and ineffective operation as it was the US invasion to Iraq. Despite “Mr. Kofi Annan, the UN chief had warned the US and its allies a week before the invasion in March 2003 that military action would violate the UN charter”ⁱⁱⁱ, the war operation became real, discretizing UN reputation as the Assembly of the World communities. Despite thousands protesting meetings with participation of millions people globally, including the US, the war in Iraq got started without required precise investigation of the reasons for invasion.

Apparently, no WMD was found in Iraq, but as the result of the war, 1,3 million Iraqi people were killed by coalition forces and 4,5 million Iraqis were displaced^{iv}.

Horrific lessons of history and growing tension in the globalizing World should be strong motivation for all global family members, whether they are individuals or communities, to find answers for further possible questions. How to define whether personal incentives or national interests lead politicians to make historical and grandiose decisions with cost of millions' lives; make politicians to promise and assure their voters and taxpayers for designing speculative goals and means to achieve them? At what extend highly ranked politicians have moral rights to manipulate with facts and lives of others to achieve political goals, whether they are accurately

or falsely defined? Usually, it becomes clear with time passed when it is already impossible to correct catastrophic mistakes and return past away sacrificed people. Such issues are even more complicated and nontransparent to judge because of the top secrecy of materials and data to consider. On one hand, it is a rational approach to keep strategic data far from common access, but on the other hand, it gives a chance for politicians to overuse their duties and provide public with that part of information (or change it completely) which works relevantly for their political or personal goals. Is hiding some part of information in political life considered to be lying as well? Well, probably yes... and the main aspect to discover it may be realizing what rational reason(s) stands behind of such politician's behavior, whether it is own interests or national ones. To justify ways of how some political courses elaborated, one can argue, that there is no ideally right decisions in policy making process, therefore, politicians need to choose between "bad decision" and even "worse one". Going through this complicated process of trade-offs, politicians need sometimes to disregard ethical / general humanistic principles for the sake of more tangible national interests of electors, like promised security issues, stability and economic sustainability in the society, etc. Because of continuously changing realities, the "status quo" tactic is hardly seen as a rational choice to pursue, and politicians commonly prefer to react properly proposing relevant courses to mitigate risks both for national interests they are responsible and for their own political reputation. In such situations, both utilitarian and libertarian approaches support an idea to avoid even worse consequences in the future and take the certain political course to lessen further tangible loss of electors or taxpayers, even for the cost of more hypothetical moral aspects. However, such aspects should not be forgotten completely. From utilitarian perspective, acting and responsible politicians likely has "dirty hands". It is impossible to be actively involved to the politics and be innocent, staying on the "absolutism" platform. Within utilitarian system of values, such politicians barely "can do the right things". "Dirty hands" paradigm is more focused to eliminate "absolutism" rather to ignore moral principles. The core factor within this complex system of values may be a politician's attitude to her / his disputable activity – whether in her/his motions s/he tries to pursue her/his personal ambitions or interests of those who elected him / her to this position.

Recommendations

For politicians, launching wars are likely the most crucial decision to make. It may cost lives of thousands or millions, including his/her citizens, which is still considered to be the highest level of the ethical values in the contemporary system. All negative and positive aspects of such decisions should be elaborated and balanced. The prominent investigation for reasoning such decision should be made prior submitting the proposal of war to policymaker's attention and public discussions. Only national interests should be on the stake to consider a war as an unavoidable event, and any reason to launch a war for personal ambitions should be considered as crime and violation of humanity. In globalizing World every powerful country, including the US, should listen and consider public opinion of other nations before launching such international events and act based on international law. Investigation and enforcement mechanisms should be applied against every politician who overused his/her power, regardless the country s/he represents. If politicians will consider all this plausible recommendations in complex, then positive matching between their intentions and deeds may be realistic and efficient strategy for policymaking process would be achieved.

List of references

1. Levy G., "America in Vietnam", p. 450 – 453.
2. <http://www.hawaii.edu/powerkills/SOD.TAB6.1A.GIF>
3. <https://www.theguardian.com/world/2004/sep/16/iraq.iraq>
4. <http://web.mit.edu/humancostiraq>

УДК 32.019.5

ОБ ИССЛЕДОВАНИИ НЕКОТОРЫХ СОЦИО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Э.Л. Гасанов

*Гянджинское отделение Национальной Академии Наук Азербайджана
г. Гянджа, Азербайджан*

Мақала авторы Әзірбайжандағы ХХ ғасырдың бірінші жартысында орын алған тарихи процестерді және соған байланысты мұрағаттық материалдар негізінде саяси-әлеуметтік тұстарын зерттеу нысанасына алған.

In this scientific article some questions of study of historical processes of the first half of XX of century were investigational in Azerbaijan, and also them social-political value on the basis of the archived materials.

Кілт сөздер: *Кавказ, Әзербайжан, ымыраласу, хат алысу, ХХ ғасыр.*

Key words: *Caucasus, Azerbaijan, reconciliation, correspondence, XX century.*

В начале века в Азербайджане произошли довольно важные социо-политические процессы. Так, например в 7 сентября 1905 г. И.И. Воронцов-Дашков прибыл в Баку. В прессе сохранилось подробное описание приезда и встреч в городе (2, с. 2-3). Приветствуя его на Сабунчинском вокзале, и.о. городского главы Кямиль бек Сафаралиев выразил сожаление, что ввиду произошедших событий город не может встретить графа, как подобает встретить императорского наместника на Кавказе. От лица армян епархиальный начальник Шемахинской армяно-григорианской епархии Анания выразил надежду, что приезд наместника положит конец кровопролитию. На это И.И.Воронцов-Дашков выразил пожелание, чтобы армяне высказывали больше желание мира и спокойствия. Епископ возразил, что армяне ждут справедливого и беспристрастного суда, который докажет, что армяне более всего желают мира. Эта небольшая дискуссия, произошедшая на вокзале, раскрывает интересную деталь. И.И. Воронцов-Дашков недвусмысленно намекнул на то, что армяне не желают мира, фактически вменяя им в вину главную ответственность за продолжение эскалации насилия в Баку и других регионах Кавказа. Столь резкая со стороны наместника критика армян прозвучала и несколькими днями раньше прибытия в Баку. 7 сентября газета «Баку» поместила заметку о том, что Наместник просил католика всех армян Мкртыча принять меры к успокоению своих соплеменников, добавив, что азербайджанцы желают мириться, а армяне от мира отказываются. В ответ тот же епископ Анания возражал на страницах газеты: «... Не оно [армянское население]... в феврале напало на татар, не оно напало на них и теперь. Не оно сожгло армянские промыслы на десятки миллионов рублей и не оно оставило без крова и имущества десятки тысяч рабочих... Армянское население вовсе не является одной из воюющих сторон, а представляет собой сторону, обороняющуюся от насилий, грабежей, поджогов и убийств и притом еще лишенную достаточных средств самообороны» (1, с. 3). Оставляя в стороне всю абсурдность изложенных в ответе Анания доводов, ибо реальные исторические факты убедительно доказывают, что и в феврале, и в августе 1905 г. резню спровоцировали и начали армяне, отмечу, что апеллирование наместника к представителям церкви было обусловлено его трезвой оценкой ситуации. Ибо, действительно, конфликт в Баку был следствием провокационной и террористической деятельности дашнаков, активно поддерживаемых иерархами армяно-григорианской церкви. К сожалению, впоследствии позиция И.И.Воронцова-Дашкова в отношении армянского националистического движения и, в частности, церкви претерпела значительные изменения и уже не отличалась такой объективностью и

принципиальностью. Программа визита И.И.Воронцова-Дашкова в Баку была насыщенной. С 7 по 9 сентября он посещал нефтепромыслы в Балаханы, Раманы, Сабунчу, Забрат, проводил совещание с участием губернских и городских властей, высших чинов кавказской администрации. Наместник встречался с представителями Совета Съезда бакинских нефтепромышленников, Бакинского Биржевого Комитета, с персидским посланником при русском дворе. В конце своего пребывания в Баку наместник 9 сентября принял губернского казю Ахунда Агу Ализаде и епископа Анания. На этой встрече представители двух противоборствующих сторон обвинили друг друга в разжигании розни. Взяв на себя миссию примирителя, И.И.Воронцов-Дашков предложил сторонам собраться на следующий день на квартире временного генерал-губернатора Бакинской губернии С.А.Фадеева и прийти к окончательному мирному соглашению. Расставаясь с казием и епископом, наместник заявил им, что остался еще на один день в Баку, чтобы увидеть примирение «и уехать со спокойным сердцем». Но если примирение не произойдет, то будут приняты самые строгие меры против беспокойных элементов, отчего могут пострадать и благонадежные лица (2, с. 3).

Согласно пожеланию Наместника, 10 сентября, как и было условлено, в квартире С.А.Фадеева состоялось совещание представителей армян и азербайджанцев по поводу примирения. На этом совещании представители армянской общины Баку выдвинули предложения по примирению с азербайджанцами. Суть их сводилась к следующему. За каждый случай убийства, поранения, поджога, ограбления или погрома имущества, если только они совершены на почве национальной распри, стороны несут материальную ответственность: армяне отвечают перед потерпевшими азербайджанцами полным вознаграждением имущественных потерь, обеспечением семейств убитых, вознаграждением раненых и обеспечением увечных и, наоборот, такие же обязательства несут азербайджанцы перед армянами. Взаимная между сторонами ответственность устанавливалась на срок по первое января 1907 года и на сумму до 1 миллиона рублей для каждой из сторон в отдельности. Согласно предложению армянской общины, каждая из сторон в лице не менее 10 человек имущих членов своих должна была дать письменное обязательство в исполнении условий соглашения. Для разработки всех деталей соглашения до его заключения и решения всех вопросов, могущих возникнуть на его почве при применении его на практике предусматривалось создание третейского суда из пяти членов неармян, представленных армянским обществом, пяти членов азербайджанцев, представленных азербайджанским обществом и председателя, избранного указанными десятью членами по взаимному между ними соглашению. В занятиях третейского суда принимали бы участие в качестве ассистентов и без права решающего голоса два армянина – представители армянского общества и два азербайджанца – представители мусульманского общества (8, лл. 64-64 об.).

Представители азербайджанской общественности, высоко оценив готовность армян прийти к соглашению с мусульманами для восстановления прочного мира, выдвинули ряд предложений в связи с проектом армян от 10 сентября. В частности, в подписанном такими видными деятелями, как Исмаил бек Сафаралиев, Ибрагим Гаджиев, Алимардан бек Топчибашев, Асадулла Ахмедов, Ахмед бек Агаев, Иса бек Гаджинский, Гаджи Аслан Ашуров, Гаджи баба Ашуров, Мамед Гасан Гаджинский, Гасан ага Гасанов, Мирза Асадуллаев, Агабала Гулиев, заявлении предлагалось заменить письменную форму сношений устным обменом мнениями. По мнению азербайджанских представителей, помимо устранения затруднений, вроде потери времени и пр., связанных с писанием, отсылкой и пр., ответов и заявлений в письменной форме, устный обмен мнениями способствовал бы не только скорейшему окончанию предварительных переговоров, но устранил бы между представителями сторон все недоговоренности, а также упущенные детали, кои все нельзя, конечно, изложить в письме. Азербайджанские представители выразили свое отношение к некоторым пунктам предложений армян. Во-первых, они заявили, что уполномочены для установления мира лишь мусульманским обществом

города Баку, а поэтому имеют право говорить и действовать только от его имени, не касаясь промышленного и заводского района, тогда как в предложениях армянской общины от 10 сентября говорилось, что условия соглашения распространяются на город и его окрестности. Позиция азербайджанцев имела под собой основания, ибо город и промышленно-заводской район всегда составляли некие обособленные черты, имея, в частности, два самостоятельных полицмейстерства. При этом в предложении азербайджанской стороны не отвергалась идея ответственности за установление мира за чертой города, просто армянским представителям предлагалось войти в особое соглашение или пригласить присоединиться к настоящему соглашению избранных представителей нефтепромышленников и заводчиков промышленных районов. Азербайджанская сторона предлагала дополнить соглашение новым пунктом, в котором вводилась ответственность за убийство, поранение или насилие над почетными и уважаемыми членами армянского или мусульманского общества.

Наконец, одобрение не вызвало наличие в соглашении пункта о том, срок взаимной ответственности между азербайджанцами и армянами устанавливался по 1 января 1907 года и на сумму на это время до одного миллиона рублей для каждой из сторон в отдельности. Азербайджанские представители посчитали это предложение не отвечающим цели самого соглашения, которое желательно и должно быть установлено навсегда. В заключение делался вывод, что предлагаемая азербайджанцами ответственность, по которой представители обоих обществ навсегда обязываются способствовать преданию в руки правосудия виновников преступлений на национальной почве, принесёт больше пользы делу прочного мира, чем имущественная ответственность, которая должна быть установлена только на один год и четыре месяца, как бы в виде испытания, что в состоянии вызвать в населении лишь превратные толкования и недоверие к заключённому соглашению (8, лл. 67-68 об.).

Основываясь на вышеизложенных положениях, представители мусульман гор. Баку, предложили следующие меры:

«1. Усматривая одну из главных причин происходящих в городе беспорядков в безнаказанном существовании среди армян, мусульман и др. национальностей порочных элементов, производящих убийства, грабежи, поджоги и т. п. преступные деяния, нижеподписавшиеся представители мусульман и армян взаимно обязуются всеми законными мерами способствовать преданию в руки правосудия виновных в преступлении, если установится, что преступление совершено на почве национальной вражды между мусульманами и армянами. В случаях невозможности отыскания виновников, представители армян и мусульман соответствуют имуществом перед потерпевшим, в размере, который установит третейский суд.

Примечание: Принадлежность преступника к той или иной нелегальной организации не освобождает представителей сторон от вышеназванной ответственности.

2. Определение характера отдельных случаев преступления, установление размера имущественной ответственности и разрешение т.п. вопросов, представители сторон предоставляют особому третейскому суду, состав и организации которого устанавливаются по взаимному соглашению.

3. Представители армян и мусульман после принципиального установления основных положений мира обязуются представить из своей среды таких имущих лиц, подписи которых могли бы обеспечить имущественную гарантию» (8, л. 70).

В ответном письме представителям азербайджанского населения уполномоченный от армянской общины Баку, присяжный поверенный Б.Долуханов заявил, что армянская сторона настаивает на взаимной имущественной ответственности, необходимой не только для тех случаев, когда виновники преступления не будут разысканы, но и в тех случаях, когда они будут разысканы и переданы законному суду. Стороны, по убеждению Б.Долуханова, должны явиться имущественно ответственными друг перед другом, совершенно независимо от того, разысканы или не разысканы виновники. Внесение в

соглашение обязательства «способствовать всеми законными мерами преданию в руки правосудия виновных в преступлениях» армяне считали излишним, мотивируя тем, что это – долг каждого гражданина и предметом специального соглашения служить не может (8, л. 69-69 об.).

Пока шла данная переписка, состоялось примирение, и 14 сентября 1905 г. по городу прошла процессия во главе с генерал-губернатором, городским главой, азербайджанским и армянским духовенством. В телеграмме С.А.Фадеев сообщал наместнику И.И.Воронцову-Дашкову об установлении спокойствия в городе: «Доношу, что в течение дня и по настоящее время в городе и на промыслах никаких происшествий не случилось. Процессия умиротворения сейчас окончила обход города, я присутствовал. Народ ликовал, во всём городе было праздничное и радостное настроение. Массы народа встречали и сопровождали процессию. Надеюсь, что спокойствие восстановится на продолжительное время» (9, л. 563). В этом отношении итоги визита И.И.Воронцова-Дашкова в Баку можно рассматривать как положительными. Но в плане установления прочного мира между армянами и азербайджанцами стороны не смогли прийти к единому мнению. Переговоры, длившиеся до конца сентября, не привели к конкретным результатам. Серьезные разногласия вызывали почти все пункты проектируемого соглашения. Дальнейший анализ переписки ясно указывает на то, какая из сторон реально хотела достижения мира, а какая его саботировала.

15 сентября 1905 г. Б.Долуханов и Ов. Качазнуни направили письмо уполномоченным представителям азербайджанцев А.Топчибашеву и А.Агаеву, в котором изложили окончательную позицию армянской стороны: «В основание будущего нашего соглашения мы считали и продолжаем считать безусловно необходимым положить пункты:

1. Взаимная гарантия не должна быть ограничена чертой гор. Баку, а должна быть распространена и на Чёрный и Белый городки, Биби-Эйбат и Балахано-Сабунчино-Раманинскую промысловую площадь.
2. Условия гарантии не должны быть ограничены только теми случаями, когда виновники преступлений останутся не обнаруженными, не должны быть распространены и на те случаи, когда виновники будут разысканы и переданы суду; равным образом, денежная ответственность не должна ограничиваться только теми случаями, когда потерпевший имеет нужду во вспомоществовании, но должна быть распространена безразлично и на те случаи, когда потерпевший является лицом имущим и не нуждающимся в вспомоществовании, так как возмещение убытков должно иметь характер не только благотворения, но и штрафа.
3. Специальное, предусмотренное соглашением, обязательство разыскивать виновников преступлений и предавать их в руки властей, принять на себя мы не можем, так как не имеем в своём распоряжении соответствующих органов, а для самих нас задача эта, вообще говоря, является совершенно неразрешимой.

Столь ультимативный тон письма вызвал возражения азербайджанской стороны. В ответном письме И.Гаджинского и А.Ахмедова к Б.Долуханову и Ов. Качазнуни от 18 сентября 1905 г. отвергались обвинения в том, что азербайджанская сторона задерживает окончательное решение вопроса о редакции мирного соглашения. И.Гаджинский и А.Ахмедов вновь повторили позицию азербайджанской стороны о том, что вопрос о включении в проект мирного соглашения заводско-промыслового района может быть решён не иначе, как в присутствии заводских промышленников и сельчан. Они отметили, что 16 сентября просили генерал-губернатора взять на себя труд организации выборов представителей от заводско-промысловых фирм и сельчан и устройства совместно с ними и с представителями армян и мусульман общего собрания для окончательного решения вопроса о гарантии заводско-промыслового района. Тогда же решено по выяснению результата совместного с ними обсуждения приступить к окончательной редакции проекта соглашения.

Не дожидаясь решения вопроса об участии представителей промыслово-заводского района, 18 сентября Б.Долуханов и Ов. Качазнуни заявили письменно И.Гаджинскому и

А. Ахмедову, что выставленные азербайджанской стороной условия идут вразрез с первоначально выработанными основаниями соглашения, а самую идею взаимной гарантии и имущественной друг перед другом ответственности фактически сводят к нулю. В связи с этим они признали ведение дальнейших переговоров бесцельным и сложили с себя полномочия (8, л. 71).

Буквально сразу после этого проармянская пресса подняла кампанию, в которой азербайджанцев обвинили в перечеркивании условий соглашения 10 сентября, а армяне выдавались как истинные поборники мира.

В начале мая 1906 г. армянская община Баку собралась на совещание для избрания членов примирительной комиссии при бакинском генерал-губернаторе. На совещании большинство высказалось против выборов и, следовательно, против образования комиссии. Мотивы были следующими: 1) армяно-азербайджанский конфликт – результат больного социального организма, который надо радикально вылечить и тогда без всяких примирительных комиссий столкновения эти станут невозможными; 2) армяно-азербайджанские столкновения невозможны там, где власти сами не желают этого; 3) предлагать учреждение примирительной комиссии в то время, когда правительственные войска и полиция занимаются возбуждением страстей, производя в Шуше бесчинства (так армяне характеризовали действия армии и полиции по борьбе с армянским террором), - это значит зло насмехаться над населением (!) (5, с. 2). Эта новость об отказе армян участвовать в примирительной комиссии вызвала возмущение у азербайджанской стороны. Гласный Бакинской думы Карабек Карабеков обратился с открытым письмом к Константину Хатисову – одному из лидеров армянской общины города. В письме говорилось: «До сего времени общество самостоятельно не сделало абсолютно ничего; теперь ему разрешается избрать специальные комиссии. Пусть хоть оно воспользуется данным ему правом и будет кричать через свою комиссию, что не хотим мы уничтожать друг друга, как дикие звери. Пусть власти действуют или бездействуют по-прежнему, пусть стараются делать нам только одно зло, но мы-то сами можем ведь спасти себя по мере сил... Мир прочный и искренний может и должен быть создан исключительно общественными силами – армянами и мусульманами; а потому я не понимаю, почему армянское общество отказывается от составления даже официально разрешенной комиссии, когда оно не делало и не делает попыток создать что-нибудь по своей собственной инициативе...» (6, с. 4).

Лишь в начале июня 1906 г. армяне решили участвовать в работе примирительной комиссии при бакинском генерал-губернаторе. Интересно, что проармянская газета «Баку» открыто написала о причине изменения позиции: армяне опасались реакции со стороны наместника, генерал-губернатора и мнения мусульман (7, с. 2-3). Как видно, инициатива И.И.Воронцова-Дашкова по созданию примирительных комиссий не всегда осуществлялась гладко именно по вине армянской стороны. Как видно из анализа источников, несмотря на попытки кавказской администрации и лично наместника, а также не взирая на готовность азербайджанской стороны к миру, армяне явились главными виновниками того, что в сентябре 1905 г. не удалось подписать мирное соглашение между сторонами. Тем временем такое соглашение, несомненно, стало бы не только залогом установления стабильности, но и создало прецедент во время очередных проявлений межнациональной розни в других регионах Кавказа.

Литература

1. «Баку», 7 сентября 1905 г., № 115.
2. «Баку», 10 сентября 1905 г., № 117.
3. «Баку», 28 сентября 1905 г., № 130.
4. «Баку», 23 февраля 1906 г., № 41.
5. «Баку», 4 мая 1906 г., № 96.
6. «Баку», 6 мая 1906 г., № 98.

7. «Баку», 8 июня 1906 г., № 121.
8. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (ГИА АР): ф. 484, оп. 1, д. 47.
9. ГИА АР: ф. 484, оп. 1, д. 48.
10. Исмаил-Заде Д.И. Граф И.И.Воронцов-Дашков. Наместник Кавказский. М., 2005.

ӘОЖ 894.2.342

Телжан Шонанұлының өмірі мен мұрасы

С.А. Ескалиев, А.Б. Сегізбаева

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
№21 орта мектеп – гимназия
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В данной статье авторы рассматривают жизненные этапы и научно-педагогическую деятельность историка, филолога и педагога Т.Шонанұлы.

In this article authors examined the vital stages and scientifically-pedagogical activity of historian, philologist and teacher Telzhan Shonanuli.

Ключевые слова: *Телжан Шонанұлы, история образования Казахстана, научное наследие.*

Key words: *Telzhan Shonanuli, history of formation of Kazakhstan, scientific heritage.*

Телжан Шонаұлы қазақ халқының біртуар ұлдарының бірі және бірегейі, қазақ халқының мүддесін иманындай көріп, сол үшін өзінің барлық күш – жігерін, ақыл парасатын, білімін, ең аржағы өз өмірін де аямай, осы жолда пида еткен асыл азаматы. Өзінің қамшының сабындай ғана 43 жылдық қысқа ғұмырында тіл білімінің көшбасшыларының бірі, ғалым – ағартушы, әдебиетші, тарихшы, аудармашы, ғылым қайраткері ретінде таныла білген ол, 1894 жылы 17 желтоқсанда қазіргі Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданы, Аманкөл ауылында дүниеге келген. Жастайынан ой - түйсігі мол бала, оқу білім жолына ерте ден қойып, 1908 - 1912 жылдар аралығында Ырғыздағы екі сыныптық орыс- қазақ училищесін үздік оқып бітірген.

Одан соң, 1912 жылы Орынбор қаласындағы Қырғыз - қазақ мұғалімдер институтына қазына есебінен оқуға түсіп, бітіргеннен кейін 6 жыл мектепте жұмыс істеуге міндеттеніп, 1916 жылдан 1920 жылдар арасында Ырғыз өңіріндегі ауыл мектептерінде ұстаздық қызмет атқарады[1]. 1921-1925 жылдары Шонанұлы Семей, Орынбор қалаларында аудармашылық, мұғалімдік қызметтерін атқара жүріп, сондай-ақ, шығармашылық жолындағы ғылыми еңбектерін жазуға құлшына кіріседі. Шонанұлы небәрі 23 жасында, яғни 1917 жылы Орынбор қаласында қазақтың сол кезеңдегі бетке ұстар білімді азаматтары алғаш құрған Алаш Орда үкіметі құрамындағы А. Байтұрсынов басшылық еткен оқулықтар жазатын оқу комиссиясы құрамына сайланады[2]. Сөйтіп жүріпте ол өзінің саяси, ғылыми сауатын жетілдіріп ұштауын тоқтатпаған. 1926 - 29 жылдары Қызылордада қызмет жасаған кезінде қазақ оқу комиссариаты жанындағы халық институтының әдеби - лингвистикалық факультетінде экстерн жүйесімен оқып бітірді, әрі сонда оқытушы болып жұмыс істейді. Сол уақыттан, яғни 1929 жылдан бастап, өмірінің соңғы жылдарына дейін (1937 жыл) ол Қазақ мемлекеттік университетінде, қазақ педагогикалық институтында доцент ретінде студенттерге дәріс оқыған[3].

Т. Шонанұлы өзінің білімін үнемі жетілдірумен қатар сол кездегі жана бой көтеріп келе жатқан жаңа елдігіміздің басқару қызметтеріне белсене араласа, қызмет атқара жүріп, кейін бізге мәлім болған 40-қа жуық ғылыми - танымдық оқыту бағдарламасы, оқулық

кітаптары, сондай - ақ жүзден аса көлемді публицикалық, ғылыми теориялық, ғылыми әдістемелік, проблемалық мақалалар, өмір баяндық очерктер жазып, аудармалар жасаған. Олардың бірқатары оқулықтар «Жаңалық» (1928 ж), «Сауаттан» (1929 ж), «Колхоз ауылы» (1930 ж), А. Байтұрсыновпен бірігіп «Оқу құралы» (1926 ж), «Тіл дамыту» (1930 ж), «Қазақ тілінің оқу құралы» (1933 ж), т.б. және: латын әрпі, татар, ұйғыр, түркі тілдері жайлы зерттеу еңбектері бар[4].

Оның 1923 жылы Орынборда жазып бітірген «Қазақ жер мәселесінің тарихы» атты көлемді еңбегі 1926 жылы Қызылорда қаласында 3 мың таралыммен кітап болып жарыққа шығып, қазақ халқының ежелден жер мәселесіне зор оң көзқараспен, жауапкершілікпен қарағандығын, қайсы бір сырттан келген келісімсіктер мен кірмелердің «қазақ жерді қадірлемеген, көшіп-қонып басы ауған жаққа жүре берген» деген пәлсапаларын жоққа шығарып, шындыққа көздерін жеткізуге батыл талпынған бағалы еңбек. Бұл туынды қайраткердің саяси – тарихи білік дәрежесін көрсететін іргелі зерттеу болып табылады[5]. Қазақтың ежелден айтылып келе жатқан «Жер дауы - жесір дауы», «Жер - анасы, мал – баласы», «Жері байдың елі бай» секілді мазмұнды мақал-мәтелдерінің мағынасын басқаларға ашып көрсетуге тырысты.

«Қазақ жері мәселесінің тарихы» атты шыққан еңбегі ұлттық мүддеде жазылуымен, деректерді терең талдау – сараптауымен, тарихи оқиғаларды шынайы көрсетуімен ерекшеленеді. Белгілі тарихшылар Т.Омарбеков пен Ш.Омарбековтің «Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас» атты монографиясында «Мәселенің бастауында – ақ мынаны айту керек: патша өкіметінің қоныстандыру саясатының себептерін жан – жақты талдаған Телжан Шонаұлы болды. Т.Шонаұлының ұлттық көзбен баға беру методологиясы біздің ойымызша, тарихи шындықты дәл және шынайы көрсетуге мүмкіндік береді» - деп атап көрсетеді [6]. Шонаұлының осы аталған еңбегіндегі «Болашақта қазақ жері қалай орналасу керек» деген тарауы автордың туған халқының тарихын терең біліп, аграрлық - әлеуметтік мәселелерді мемлекеттік жалпы халықтық деңгейде айқын бағдарлап, дер кезінде мәселе етіп көтергенінің бірден - бір дәлелі. «Қазақ еңбекшілерін жерге орналастыру 2 мерзімге бөлінуі керек», - дейді ол [7]. Әуелгісі – көп жылға арналған жалпы жол - яғни, қазақты бірте- бірте қоныстандырып, отырықшы қылу болса, екіншісі - сол мақсатқа жеткенше тұтынатын уақытша жол. Жалпы айтқанда шаруаның түрін кенеттен өзгертуге болмайды, онан шаруаға зияннан басқа пайда жоқ»- деп тұжырымдайды.

Өкінішке орай Т.Шонаұлының осындай құнды пікірлерін сол кездегі Кеңес үкіметінің бірмойын басшылары тыңдамақ түгіл, қаперіне де алмастан өз білгендерімен жасаған, «қазақты күшпен жаппай отырықшыландыру реформалары халықты орасан зор нәубетке - ашаршылыққа ұшыратып, қырғынға душар етті. Ал осы жағдайды ғылыми зерттеп, алдын - ала айтқан авторды кейінірек «аса қауіпті, зиянкес, ұлтшыл, халық жауы» деп репрессияға ұшыратып 1938 жылы көзін жойып жіберді [8,9].

Шонаұлының тарихқа байланысты қалдырған мұрасы бір ғана «Қазақ жер мәселесінің тарихы» еңбегімен шектелмеген. Мәселен, «Англия және басқа мемлекеттердің Кеңестік Ресейді тануы» (1927ж), «Ішкі һәм сыртқы саяси хәлдер» (Қызыл Қазақстан 1924ж), «Отчет общества Киргизского края за 1924 г.», тағы басқа да еңбектері де талданып сарапталған, деректерге негізделген зерттеулер болып табылады. Телжанның тарихи мұралары жаңа зерттеулерге арқау болатын деректемелік негізі мол еңбектер.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Телжан Шонаұлының өзінің халқына арнап жасаған қызметтерінің ерекшелігі, оның санқырлылығы болып табылады. Телжан қазақ тілі білімінің, жалпы тіл білімінің орны бөлек маманы, шоқтығы биік, білімі терең, осы саладағы саусақпен санайтын біртуар ғалымның бірі екендігіне, оның Ахмет Байтұрсынов бастаған сол кездегі дарынды ғалымдар тобының қақ ортасынан орын алғандығына ешбір шек келтіруге болмайды[10]. Оның емле, әліпби, терминология жүйесі бойынша жарияланған еңбектері сол кезде одақ көлемінде түркітанушылар тарапынан лайықты бағасын алды.

Қазақ ұлттық ғылым академиясының корреспондент мүшесі, профессор, еліміздің белгілі библиографтарының бірі Ш. Сарыбаев Шонанұлының тіл білімі саласындағы еңбектерін 4 салаға жіктейді:

1. Әліппе оқулықтар - «Жаңалық» (1928 ж) «Сауаттан»(1929ж), «Колхоз ауылы» (1930ж., М.Жолдыбаевпен бірігіп жазған).
2. Бастауыш сыныптарға арналған – «Тіл дамыту» (1930ж), «Қазақ тілі» (граматика мен емле 1934 ж), «Жаңа арна» (1927 ж, М. Жолдыбаевпен бірігіп жазған).
3. Ересектерге арналған қазақ тілі оқулықтары: «шала сауатты ересектер үшін» оқу құралы 1928ж.
4. Орыстарға арналған қазақ тілі оқулықтары – «Орыстар үшін қазақша әліппе» (1931 ж.), «Қазақ тілінің оқу құралы» (1933ж) «Учебник казахского языка для взрослых» (1934ж). Жалпы көрнекті лингвист Телжан ағамыздың қаламынан туған оқулықтардың ұзын саны отыздан асады. Сондай-ақ баспа жүзінде, газет-журналда басылған жүзге тарта ғылыми мақалалары – бұл әзірге анықталғаны ғана. Қорытып айтқанда - А.Байтұрсынов, Қ. Жұбанов сияқты Т. Шонанұлы да қазақтың лингвистика ғылымының негізін салушылардың бірі еді [11].

Алаштың асыл азаматы Т. Шонанұлының тағы бір қыры - оның тәржіме саласында – аудармада қаламы жүйрік, ерекше тұлға болғандығында. Сол кездегі қазақ ұлты зиялылары: Ә. Бөкейханов Толстойды, Чеховты, үндістан жазушыларын, А.Байтұрсынов И. Крылов мысқылдарын қазақ тілінде сөйлетіп, халқына сыйға тартса, Шонанұлы да «Марксше тіл білімінің негіздері», Каменскийдің «Ауылдағы кооперация туралы» кітабын, Крупскаяның «Селодағы саяси ағарту жұмысы» (1925 ж.) атты шығармаларын қазақшалап, кедей шаруаның қажетіне жаратады. Сондай-ақ А. Богдановтың «Курс политэкономии» кітабын, Д. Снегинмен бірігіп «Ұйғыр поэзиясы» кітабын, ұйғыршадан қазақшаға шебер жетік тілде аударып оқырмандарға жолдаған[12]. Телжанның жоғарыда айтылғандай бірнеше Шығыс халықтары тілдерін, орыс тілін жетік білгені өз алдына, сонымен бірге неміс тілінде сөйлей алған еді.

Сөйтіп, өткен ғасырдың соңында Пушкин мен Лермонтовтың еңбектерін аударып қазақ даласына таратқан Абай болса, Ахмет, Әлихан, Телжандар осы Абай мектебінің уызына қанған аудармашы - шәкірттері болды деуге толық негіз бар.

Өкінішке орай, 1937 жылы тоталитарлық басқару жүйесі ұйымдастырған террордың жазықсыз құрбаны болған қазақтың абзал азаматтарының бірқатары, оның ішінде өзіміз жариялап отырған Т.Шонаұлының есімімен, шығармашылық мұрасы да 60 жылға жуық тарихымыздың «ақтаңдақ беттерінің» қатарында тұрды. Тек соңғы 15-20 жыл бедерінде ғана оларды зерттеуге мүмкіндіктер туды.

Т. Шонанұлының мұрасын алғашқылардың бірі болып зерттеген профессор Ә. Тәкенов, зерттеуші Б.Байғалиев болды. Олар 1995 жылы жоғарыда айтып өткендей ғалымның «Қазақ жері мәселесі тарихы» атты аса құнды тарихи еңбегін «Жер тағдыры -ел тағдыры» деген атпен оқырман қауымға ұсынды. Сонымен бірге олар Шонанұлына қатысты ұлттық қауіпсіздік комитетінде сақталған мұрағат құжаттарын ашып сөйлетті. Зерттеушілер Т.Шонанұлының жер мәселесіне байланысты іргелі зерттеуіне мынадай баға берді: «Біздің пікірімізше, жер мәселесін, переселен мәселесін тап Шонанұлындай бастан – аяқ, яғни XVII ғасырдан 1917 жылға дейін тұтас зерттеп, ондай ғылыми тұжырымдар жасаған автор болған жоқ. Кітапта ешқандай саясаттың табы байқалмайды, зерттеуші жерге қатысты мәліметтер негізінде таза ғылыми қорытынды жасайды, оқушысын қызықтырады, сендіреді» деген орынды пікір білдіріп, атап көрсетеді[13]. Аталған құжаттарды жеті жылдан соң орыс ғылымдары: Ф.Д. Ашнин, В.М. Алпатов, Д.М. Насиловта өз еңбектерінде атап өтеді. Оларда Т. Шонаұлының әдебиет, тіл, терминология салаларында және оқулықтар жазу ісінде атқарған жұмыстарын жоғары бағаланған.

Сондай-ақ тіл маманы Қ.С. Құлманов өз зерттеу еңбегінде ғалымды әдебиетші, көсемсөзші ғалым ретінде бағалап, мәдени – ағарту істері турасындағы мұраларын зерттесе, Алаш зиялылары турасында қалам тартып жүрген ғалымдарымыздың бірі Д.

Қамзабекұлы да өз еңбектерінде Т. Шонанұлын «азамат хәм ғалым» ретінде бағалап, оның мақалаларын 5 топқа бөліп көрсетті: 1. Тіл туралы еңбектері, 2. Тарих жөніндегі зерттеулер, 3. Әдебиет хақындағы ғылыми жұмыстары, 4. Жағрапия ғылымына арналған оқулықтары, 5. Жалпы көсем сөздік туындылары деп. Зерттеуші Ұ.Ысмағұлов Телжанның қазақ жері мәселесі бойынша жазған монографиясын осы тақырыптағы басқада ғалымдардың еңбектері ішіндегі «баға жетпес сый» деп бағалаған, оның еңбегінің әлі де болса толықтай бағаланбай жатқандығын атап өтеді.

Тарихшы Т. Омарбеков - «Алдағы уақытта Т. Шонанұлынан қалған тарихи мұраларды тарихнамалық тұрғыда талдау – қазақ тарихшыларының қасиетті міндеті» [14] – деп ғалым мұрасының маңызын, құндылығын көрсетіп, оларды сараптаудың аса қажет екендігін тағы да дәлелдей түседі. Сол себепті де халқымыздың біртуар ұлдарының бірі, ұлт мақтанышы атағына толық лайық тұлға, алаштың арысы жерлесіміз Т. Шонанұлының артында қалдырған мұраларын әлі де болса жан-жақты іздеп тауып, зерттеп, жинақтап халық алдында паш ету осы қазіргі кезеңгі көзі ашық азаматтарымыздың, ғылыми саладағы қызметкерлеріміздің, осы бәріміздің де қасиетті борышымыз, міндетіміз деп есептейміз.

Әдебиеттер

1. Такенов Ә., Байғалиев Б. Телжан Шонанұлы. //«Халық кеңесі» газеті,- 01.09.1994.- №124.
2. Тлешов Е., Қамзабекұлы Д. «Алаш» қозғалысы. - А.:«Сардар».- 2008. – 173 б.
3. История Западного отделения Алаш – Орды. Сборник документов и материалов. Т.1., Уральск, 2012. -85 б.
4. Ақтөбе энциклопедиясы. «Отандастар - Полиграфия» ЖШС баспаханасы. Ақтөбе, 2001. 723 б.
5. Саланчина Н.. Телжан Шонанұлы //Қазақ тарихы, 2006, №6.- 71 б.
6. Омарбеков Т., Омарбеков Ш. «Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас». - А.: Қазақ университеті, 2004. - 217, 269 бб.
7. Шонанұлы Т. Қазақ жер мәселесінің тарихы. - А.: «Ел - шежіресі».- 2007 ж.- 35 б.
8. Еламанов Қ. Шежірелі өңір.- Ақтөбе. - 2002. - 275 б.
9. Құрманбеков Б. Ырғыздың қилы тарихы. - Ақтөбе.- 2010.- 84 б.
10. Қойгелдиев М.. «Алаш қозғалысы». – Алматы, «Санат». - 1995.-88 б.
11. Әбікенова Г. Т. Шонанұлы туралы зерттеулер.- Қазақ тарихы. - 2005. - №5.
12. Қазақстан ұлттық энциклопедия. 9 том. Алматы. 2007. 532 – 533 б.
13. Тәкенов Ә., Байғалиев Б., Телжаннан қалған телегей мұра.// Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. – А.: Санат.- 1995.- 210 б
14. Омарбеков Т., Омарбеков Ш «Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас». - А.: Қазақ университеті. - 2004. -165 б.

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВО
Economics and Law

ЭОЖ 681.3: 631.1

КӘСІПОРЫНДЫ БАСҚАРУ ЖҰМЫСЫН АВТОМАТТАНДЫРУДА
ПРОГРАММАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ ТУРАЛЫ

А.Т. Байбақтина., Г.Т. Шәтенова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан

В статье рассмотрены системы автоматизации предприятия. Основное внимание уделено созданию систем, с помощью которых автоматизируются такие процессы, как управление финансами, закупками и т.д.

The article deals with factory automation systems. The focus is on the development of systems by which automated processes such as financial management, procurement, and etc.

Ключевые слова: *база данных, бизнес-процессы, планирование производства.*

Keywords: *database, business processes, production planning.*

Қазіргі қоғамның ақпараттық-техникалық білімі мен білігі дамыған кезеңде кәсіпорындардың қандай түрі болмасын, оны ұтымды басқару мен ұйымдастыруда ақпараттық технологияларды кеңінен қолдану арқылы жұмыс тиімділігі артатындығы баршамызға белгілі.

Қазіргі заманғы кәсіпорындар күрделі құрылымды болып табылады. Олардың жеке құрамдас бөліктері (еңбек, материалдық, қаржы ресурстары және т.б.) үнемі өзгерісте және бір-бірімен күрделі байланыста болатындығы да мәлім. Оны стандартты программалық өнімдермен басқару мүмкін емес. Сондықтан программалық өнімдерді жобалау терең нақты зерттеуді қажет етеді.

Жалпы, кәсіпорынның ақпараттық жүйесін жобалау негізгі үш саланы қамтиды:

- мәліметтер қорында құрылатын мәліметтер объектітерін жобалау;
- мәліметтерге сұранысты орындауды қамтамасыз ететін программаларды жобалау;
- нақты ортаны немесе технологияны есепке алатын, нақтырақ айтсақ: желі топологиясы, архитектура (файл-сервер немесе клиент-сервер) қолданатын аппараттық жүйелерді баптау, параллельді өңдеу және т.б. [1].

Осы салалардың жұмысын автоматтандыруда әртүрлі шетелдік өнімдер қолданылады.

Негізгі танымал жүйелерді атап өтсек:

- SAP AG компаниясының R/3 программалық жүйесі;
- Oracle компаниясының Oracle Applications өнімі;
- Ross Systems компаниясының Renaissance CS жүйесі;
- IT компаниясының БОСС-КОРПОРАЦИЯ программалық жүйесі;

Аталып өткен өнімдер кәсіпорынды басқарудың барлық аспектілерін қамтиды және MRPII/ERP класының жүйелеріне жатады. SAP AG, ORACLE секілді компаниялар әлемдік нарықтағы жетекші компаниялар қатарына кіретіні белгілі.

Берілген жүйелер қосымшаларының жиынтығы клиент-сервер типті көптеген программалық модульдерден тұрады. Олар кәсіпорын қаржысын, материалды ағындарды, өндірісті, жобаларды, қызметкерлер мен маркетингті басқарады. Сонымен қатар, олардың

функционалды мүмкіндіктері мемлекеттік және коммерциялық кәсіпорындардың барлық бизнес-үдерістерін қамтиды, олар:

- басқару және бухгалтерлік есеп;
 - қаржылық менеджмент;
 - қызметкерлерді басқару;
 - логистика;
 - маркетинг және сатылымдар;
 - өндірісті басқару;
- ақпараттық қорғалған құжат айналымы.

Олар бір-бірінен баптау жеңілдігі, бейімделушілік, ақпараттық қауіпсіздігі мен сенімділігі бойынша ерекшеленеді.

Бұл өнімдердің қатарына барлығымызға таныс «1С:Кәсіпорын» программалық жүйесін де қосуымызға болады. Себебі, «1С:Кәсіпорын» - кәсіпорынның экономикалық және басқару жұмыстарын автоматтандыратын әмбебап жүйе және де кәсіпорындар жұмысының сан алуандығына байланысты «1С:Кәсіпорын» жүйесі жұмыстың нақты бір саласына бейімделе алады [2].

Жалпы, «1С:Кәсіпорын» жүйесі 4 құрамнан тұратын жиынтығын ұсынады:

- технологиялық платформа;
- технологиялық платформа негізінде құрылған әртүрлі ауқымдағы және әртүрлі бағыттағы қолданбалы шешімдер;
- қолданбалы шешімдер құрудың әдістемесі;
- қолданушылар мен құрушылардың ақпараттық-технологиялық сүйемелдеуі.

«1С:Кәсіпорын» - бұл тек тұрақты файлдар жиынтығы ретінде қарастырылатын программа ғана емес, сонымен қатар, құрастырушылар мен қолданушылар қолдана алатын әртүрлі программалық саймандардың жиынтығы [3].

Аталған жүйенің кең мүмкіндіктерін қолдана отырып қазіргі таңда «Құрылыс бұйымдары кәсіпорыны» программалық өнімін жобалаудамыз. Ол кәсіпорынды басқарудың барлық жағынан автоматтандыруға арналған. Ал программаны құру ортасы ретінде «1С:Кәсіпорын» өнімін таңдадық, себебі:

Біріншіден, «1С:Кәсіпорын» Қазақстанда сонымен қатар, ТМД елдері арасында кәсіпорынның жұмысын автоматтандыру құралы ретінде толығымен ендірілген жүйе.

Қазіргі таңда бұл жүйені көптеген кәсіпорындар қолданады.

Екіншіден, «1С:Кәсіпорын» жүйесі Франчайзинг фирмаларына арналған, ол фирмалардың негізгі атқаратын қызметі - программаны ендіру, қамтамасыздандыру, жұмысшыларды оқыту және т.б.

Үшіншіден, «1С:Кәсіпорын» жүйесі ашық кодты жүйе, сол себепті кез-келген кәсіпорын өзіне қажетті функционалды қызметтерін қоса алады.

Жоғарыда ұйғарылған мүмкіндіктерді пайдалана отырып құрылыс бұйымдарын өндіру саласының жұмысын мейлінше қамтитын 9 ішкі жүйеге жіктеуді ұйғардық, олар:

- өндіріс;
- негізгі құралдар;
- қаржы;
- қызметкерлер және жалақы;
- сатылым;
- қойма;
- клиенттермен және жеткізушілермен байланыс;
- сатып алу;
- мониторинг және анализ;

Келтірілген ішкі жүйелерде қарастырылатын функциялар «1С:Кәсіпорын» жүйесінің объекттерін қолдану арқылы жасалуда.

Негізгі мүмкіндіктеріне өндірісті жоспарлау, шығындарды есепке алу, бухгалтерлік және салықтық есеп, жалақыны төлеу, қоймадағы өнімдерді есепке алу, тапсырыс берушілермен байланыс жасау секілді қызметтер жатады.

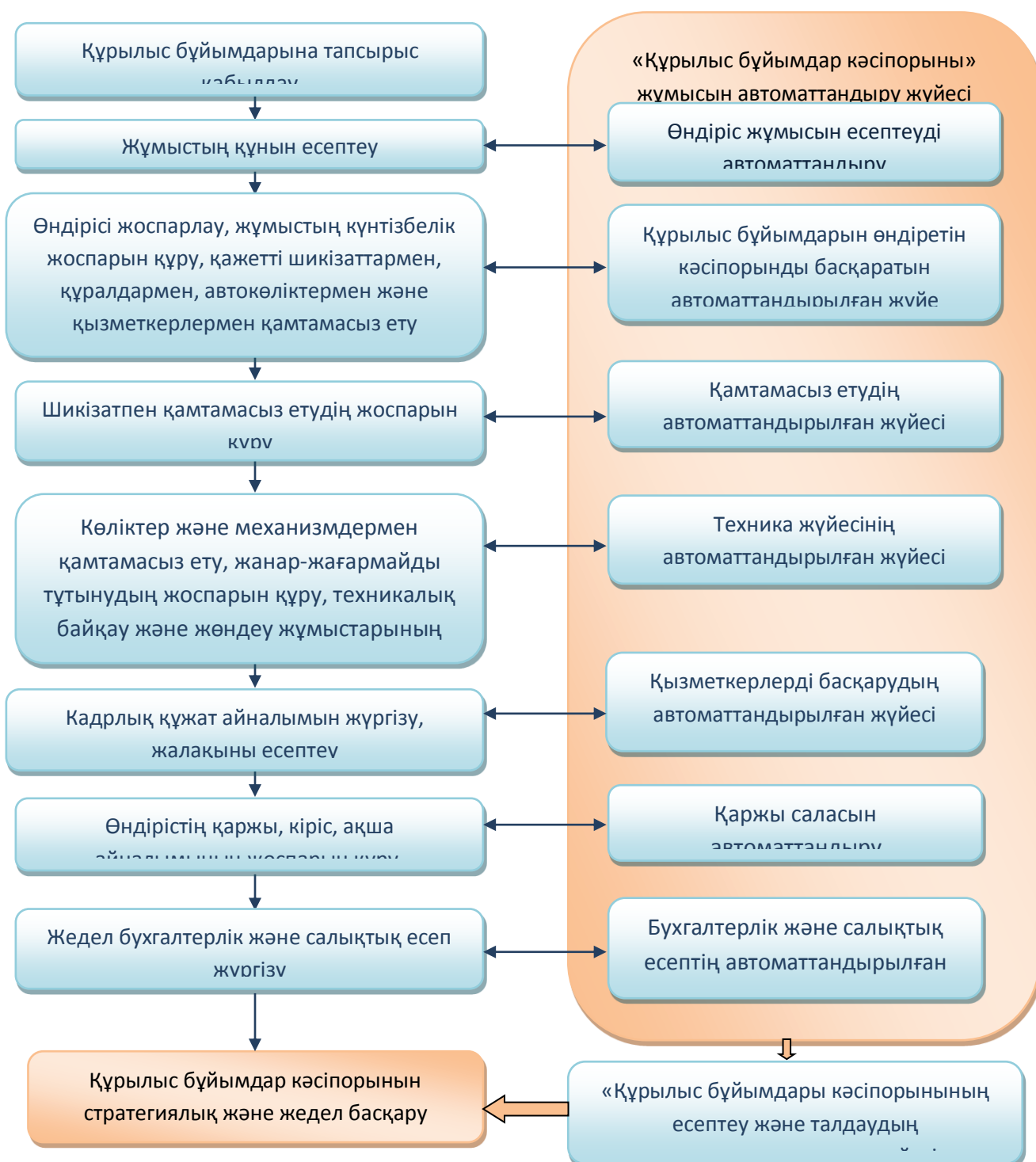
Программаны жасақтау барысында мәліметтер қорында сақталатын 5 кесте құрылды:

- Номенклатура – кәсіпорын ұсынатын өнімдер тізімі;
- Қызметкерлер – кәсіпорынның барлық бөлімшелеріндегі қызметкерлер;
- Жұмыс ауысымы – қызметкерлердің жұмыс уақыттары;
- Жұмыс орындары – бөлімшелер, цехтер, қоймалар тізімі;
- Шығындар – кәсіпорын жұмысымен алдын ала анықталған шығындар тізімі.

«Құрылыс бұйымдары кәсіпорыны» программасындағы құжат айналымы осы мәліметтермен жүзеге асырылады, яғни, құжаттар, есеп берулер құрылады.

Программаның негізгі қызметтері өндірісті басқару, қызметкерлердің жалақысын есептеу, қаржысын басқару, қоймадағы өнімдерді есепке алу, кәсіпорын жұмысын талдау, мониторинг және т.б.

Программалық өнімнің функционалдық құрылымы 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. «Құрылыс бұйымдары кәсіпорыны» программалық өнімінің функциональдық құрылым

Қазіргі таңда кәсіпорын жұмысын автоматтандыруға арналған программа жетілдірілуде және толықтырылуда.

Жалпы қорыта келе, кәсіпорынды басқару жұмысын автоматтандыруда программалық жүйелердің бізге ұсынатын мүмкіндіктері көп екенін және де кәсіпорынның көптеген экономикалық, бухгалтерлік, өндірістік және т.б. салаларын қамти алатындығына көз жеткіздік.

Әдебиеттер

1. Автоматизация управления предприятием. Баронов В.В. - М.: ИНФРА-М, 2000. – 239 с. (Серия «Секреты менеджмента»)
2. 1С: Предприятие 8.2. Программирование и визуальная разработка на примерах. – СПб.: БХВ-ПетерЗбург, 2011. – 320с.
3. Архитектура и работа с данными «1С: Предприятия 8.2». М.Г. Радченко, Е.Ю. Хрусталева. – М.: ООО «1С-Публишинг», 2011. - 268с.

УДК 631.1

Т 85

АГРАРЛЫҚ ӨНДІРІС ДАМУЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

М.А. ТУРГАНБАЕВ, Ж.Ж. ЖҰМАБАЕВА

*Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В статье рассматриваются вопросы развития аграрного производства.

The article considers the issues of development of agricultural production

Ключевые слова: *аграрное производство, государственные финансы, эффективность, совершенствование, рынок, кризис, государственное регулирование, финансовая поддержка.*

Key words: *agricultural production, public Finance, efficiency, improvement, market, crisis, state regulation, financial support .*

Аграрлық қайта құруларды жүргізу, стратегия мен тактиканы негіздеу кейін оларды тиімді жүзеге асырудың қағидаттары мен механизмдерін жасауға мүмкіндік беретін аграрлық қатынастардың теориялық негіздерін терең әрі жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Аграрлық мәселелер қазіргі экономикалық теорияда маңызды орын алады. Ғылыми талдауды аграрлық қатынастардың, аграрлық саясаттың мәніне деген теориялық көзқарастардың тұтас бір жүйесін қалыптастыруға және осыдан туындайтын ауыл шаруашылығы дамуы жолдарының нақты мәселелеріне бағыттау әр түрлі тұжырымдамаларды салыстырмайынша мүмкін емес. Салыстырмалы талдау олардан он аспектілерді бөліп алып, айқын қажетсіздерін анықтауға мүмкіндік береді. Аграрлық секторда жүргізіліп жатқан қайта құрулар нарыққа бағытталған сектор жасауға, оның жаңа макроэкономикалық жағдайға бейімделуіне бағытталған, яғни өтпелі кезеңнің үрдістерімен негізделген.

Аграрлық сектордағы экономикалық процестерді мемлекеттік реттеу ауыл шаруашылығының және онымен байланысты салалардың дамуын анықтайтын аграрлық қайта құрулардың міндетті құрамдас бөлігі болып табылады. Агроөнеркәсіп кешенін реттеу аграрлық саланы, аграрлық әлеуетті қоғам мүддесіне сай пайдалану кезіндегі оның

ерекшелігін ескере отырып, толыққанды ұдайы өндіру қажеттігінен туындайтынын зерттеулер көрсетті.

Транзиттік экономика жағдайында мемлекеттік реттеудің дағдарысқа қарсы, қаржылық, салықтық және бағалық шаралар арқылы жүргізілетін экономикалық әдістері ерекше маңызды болып табылады. Қазіргі уақытта экономиканың аграрлық секторын қолдауды, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігінің әлсіреуіне жол бермей отырып, Қазақстанның халықаралық экономикалық қатынастарға белсенді қатысуы үшін ДСҰ тәртіптері рұқсат беретін шаралар пайдасына бағыттау жүзеге асырылуда.

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындары қаржыларының жетіспеушілігі жағдайында өндірісті дамытудың маңызды көзі республикалық, аймақтық және жергілікті деңгейлердегі мемлекеттік қаржыландыру болып табылады. Ауыл шаруашылық кәсіпорындарын мемлекеттік қаржыландыру жүйесі олардың дамуына мемлекеттік республикалық және аймақтық мақсатты бағдарламаларға қатысу арқылы нысаналы ықпал етудің кешенді шаралар жүйесін құрайды. Бұл ауылда мемлекеттік саясатты жүзеге асыруға және отандық тауар өндірушілерді қолдауға байланысты әртүрлі бағыттар бойынша қаржы ресурстарын ұтымды жинақтауға мүмкіндік береді.

Мұндай қолдаудың негізгі міндеттері:

- елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- табиғат ресурсы ретінде жерді сақтау және ауылдың әлеуметтік сферасын

дамыту болып табылады.

Қазіргі кез келген елде ұлттық экономиканың дамуы үшін мемлекет өте маңызды рөл атқарады. Бүгінгі күні мемлекетке байланысты емес нарықтық экономиканың нақты болуы мүмкін емес.

90-шы жылдардың басынан жүргізіліп келе жатқан аграрлық реформа мынадай бірқатар мәселелерді шешуге тиіс еді:

- а) экономикалық салада – мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып, елдің азық-түлік өнімдері мен ауыл шаруашылық шикізатына деген қажеттерін нарықтық жағдайда қамтамасыз ететін тиімді, тұрақты агроөнеркәсіп өндірісін қалыптастыру;
- б) әлеуметтік салада – ауылды кешенді қайта құру үшін жағдайлар жасау, ауыл мен қала халқының өмір деңгейлеріндегі алшақтықты жою;
- в) экология саласында – экологиялық жағынан таза азық-түлік өндірісін қамтамасыз ету.

Алайда, нарықтық қайта құруларға бағыт ұстай отырып, мемлекет ауыл шаруашылығындағы экономикалық процестерді реттеуге толық көңіл бөлмеді, салдарында 90-шы жылдардың басында басталған реформалар күткен нәтижелерге әкелмеді.

Сондықтан мемлекеттің басты міндеттерінің бірі даму деңгейіне елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету байланысты болатын экономиканың аграрлық секторын жан-жақты қолдау болып табылады.

Қазіргі жүйе агроөнеркәсіп кешенінің тиімді жұмыс жасау талаптарына жауап бермейді.

Ауыл шаруашылығына орасан зор қаржылық және экономикалық қолдау көрсетілетін АҚШ пен Европаның дамыған елдерімен салыстырғанда, Қазақстанда мемлекеттік қолдау анағұрлым төмен, ал ол аграрлық экономиканың өсу қарқындарына, еңбек өнімділігінің деңгейіне ықпал етуде.

Бұл жерде айта кететіні, мемлекеттік қолдау дотациялар мен субсидиялар арқылы бюджеттік қаржыларды шаруашылықтар арасында бөліп қана қоюмен шектеліп қалмай, оларды одан әрі дамуға ынталандыруы қажет. Кез келген мемлекеттік қолдаудың шектеулері болуы тиіс: жоғарғы (бір шаруашылыққа берілетін қаржылардың ең жоғарғы мөлшері) және төменгі (шаруашылық өнімі өндірісінің төменгі мөлшері). Бұл бюджеттік қаржылардың негізсіз жұмсалыуына жол бермей, олардың іріктелініп, нақты бағытталынып берілуін қамтамасыз етеді. Бір ауыл шаруашылық кәсіпорнына келетін бюджеттік қаржылардың жоғарғы мөлшерінің шектелмеуі олардың негізгі бөлігінің ірі, жай-күйі жақсы кәсіпорындарға бұйырылуына әкеледі. Екінші жағынан, мемлекеттік қолдау

мөлшерінің төменгі шектері де болуы қажет. Айталық, егер бөлінген барлық бюджеттік қаржылардың сомасы өнімді өткізуден түскен түсімге қатысты 100 пайыз құраса немесе одан асып түссе, онда мұндай мемлекеттік шаралардың ынталандырушы мағынасы жойылады. Нарықтық белгілер мен ынталандырулар бұзылады, ал бұл бәсекені төмендетіп, экономикаға залалын тигізеді.

Сонымен, мемлекеттік қолдаудың қалыптасқан жүйесі шаруашылықтарды өндірістің тиімділігін арттыруға жеткіліксіз ынталандырады.

Сонымен бірге мемлекеттік қолдау қаржыларын бөлгенде аймақтардың аграрлық құрылымын ескеру қажеттігін де атап өткен жөн. Осы фактор қаншалықты толық ескерілетін болса, аймақтардың дамуы мен оларды қолдауға бөлінетін мемлекеттік қаржылар соншалықты нақты, негізделген әрі тиімді болады.

Біздің ойымызша, экономиканың аграрлық секторындағы жаңғыртулар, ең алдымен, мыналарды қамтуға тиіс:

- ауылдың әлеуметтік дамуын;
- елдің барлық аймақтарында тиімді аграрлық саясатты жүзеге асыруға мүмкіндік беретін Қазақстанның біртұтас экономикалық кеңістігін құруды;
- өнімнің тиімді сатып өткізілуін қамтамасыз ететін аграрлық нарықтың бірыңғай нарықтық инфрақұрылымын қалыптастыруды;
- аграрлық қайта құрулар стратегиясын жүзеге асыруды мемлекеттік реттеу мен бақылауды күшейтуді;
- агроөнеркәсіп өндірісін ғылыми қамтамасыз етуді;
- отын-энергетикалық кешен тарапынан аграрлық секторға қолайлы жағдай жасау арқылы ауыл шаруашылығы мен экономиканың басқа салалары өнімдері арасындағы баға теңдігін қамтамасыз етуді;
- нарық жағдайында ауыл шаруашылығының тиімді жұмысын қамтамасыз ете алатын менеджер мамандарды даярлауды;
- отандық агроөнеркәсіп кешен өнімінің бәсеке қабілеттілігін қамтамасыз етуді.

Сонымен, аграрлық өндірістің тиімді дамуын жеделдететін елдің аграрлық секторындағы қайта құрулардың мынадай басты өзекті проблемаларын атауға болады:

- дамудың инновациялық жолына көшіру және жаңғырту негізінде агроөнеркәсіп өндірісінің бәсеке қабілеттілігін арттыру;
- экономиканың агроөнеркәсіп секторын дамытуда мемлекет рөлін күшейту;
- ауылдың әлеуметтік дамуы;
- қазақстандық аграрлық экономиканың дүниежүзілік жүйеге белсенді интеграциялануы.

Қазіргі жағдайда дүниежүзілік нарыққа шығарылатын азық-түлік өнімінің бәсеке қабілеттілігін арттыру мәселесі алдыңғы қатарға шығып отыр. Ал бұл мәселені шешу агроөнеркәсіп өндірісін жаңғыртпайынша мүмкін емес. Аграрлық өндірістің бәсеке қабілеттілігін арттыру мемлекеттің аграрлық саясатының басты қағидаларының бірі болып табылады. Агроөнеркәсіп өндірісінің бәсеке қабілеттілігі, ең ақырында, оның ішкі және дүниежүзілік нарықтардағы табысын анықтайды.

Әдебиеттер

1. Сарайкин В. О совершенствовании государственной поддержки сельского хозяйства // Международный сельскохозяйственный журнал.-2013. - №1.
2. Муканова А. Новые перспективы открывает «Агробизнес-2020» // Казахстанская правда.- 2013. - 15 февраля.
3. Кухарский М. Стимулов станет больше // Казахстанская правда.- 2012. - 19 ноября.
4. Бондин И., Цвиркун Е. Активизация обеспечения инвестиционно-инновационных процессов в сельскохозяйственном производстве // Международный сельскохозяйственный журнал.-2013. - №2.

Влияния мирового кризиса на стратегию развития зернового рынка в Евразийском экономическом союзе

Х.Х. Кусаинов, Б.М.Хусаинов

*Актюбинский региональный государственный университет им. Жубанова
город Актюбе, Казахстан*

*Западно-Казахстанский агро-технический университет им. Жангир хана
г. Уральск, Казахстан*

Мақала авторлары Евразиялық экономикалық одақ тұсындағы астық нарығының даму стратегиясындағы әлемдік дағдарыс әсерін жан-жақты зерттеген.

The authors investigated the impact of the global crisis on development strategy the grain market in the Eurasian economic union.

Кілт сөздер: *Евразиялық экономикалық одақ, астық нарығы, әлемдік дағдарыс.*

Key words: *Eurasian economic union, grain market, the global crisis.*

В странах Евразийского экономического союза воздействие мирового кризиса наиболее ощутимо в связи с падением цен на нефть и минеральное сырье, как основных статей экспорта, экономическими санкциями в отношении Российской Федерации, что оказывает существенное влияние на стратегию развития зернового рынка.

На протяжении 2007 – 2014-х годов состояние продовольственной безопасности в мире характеризуется:

1. глобальными угрозами, связанными с изменением климата,
2. опережающими темпами прироста населения над производством сельскохозяйственной продукции,
3. критическими запасами энергоносителей, невиданным ростом цен на нефть до 150 долларов за баррель и дальнейшим падением менее 50 долларов за баррель,
4. относительно ускоренным развитием путем перераспределения земель продовольственного назначения на техническое использование.

По данным Продовольственной и сельскохозяйственной организации ФАО численность населения в мире составляет 7 миллиардов человек, из них, 850 миллионов жителей развивающихся стран голодают или страдают от хронического недоедания.

Ситуация на мировом продовольственном рынке как никогда стала критической, объем потребления зерна на протяжении двух последних лет превышает его производство.

Например, в 2014 году в мире произведено 1,99 млрд. т. зерна, а его потребление составило – 2,05 млрд. т.

В экстренной поставке продуктов из-за рубежа, по оценкам экспертов ООН, нуждаются 36 стран мира, из них: 21 страна – из Африканского континента, десять - расположены в Азии, пять – находятся в Центральной и Южной Америке.

Переходные мировые запасы зерна на начало 2015 года достигли своего исторического минимума.

Как вывод из данной ситуации, мировые цены на зерно в совокупности за три последних года в сравнении с уровнем цен на начало двадцать первого столетия возросли в 1,5 раза.

В Российской Федерации, Республике Беларусь и Республике Казахстан за весь период их развития, как республик в составе бывшего СССР, так и за годы независимости не было такого быстрого и неподвластного государственному влиянию и контролю взлета цен на продовольственные товары, который существует в последнее время.

В результате глобального влияния мирового продовольственного кризиса, в условиях достаточного предложения внутреннего рынка зерна влияние мировых тенденций выявилося сильнее, чем внутренние механизмы государственного регулирования.

Таким образом, взаимозависимость стран в мировой экономике вынуждает международные организации, экономические группировки, и некоторые страны искать коллективные меры по недопущению разрастания продовольственного кризиса, разработка совместной стратегии борьбы с голодом, которая базируется, в основном на продовольственном рынке зерна.

Зерновой сектор экономики, таких стран, как Российская Федерация и Республика Казахстан, которые входят в первую десятку основных стран-экспортеров зерна в мире, является традиционно стратегическим [1].

Это мощная экспортно-ориентированная отрасль сельскохозяйственного производства, способная обеспечить продовольственные потребности не только населения страны, но также, что особенно важно, своими потенциальными объемами производства оказывать определенное влияние на мировую продовольственную безопасность.

Известно обращение Генерального секретаря ООН к государствам мира, целью которого является изучение и конкретный поиск путей выхода из мирового продовольственного кризиса.

Поэтому, существует реальная и колоссальная возможность для Российской Федерации и Республики Казахстан стать одними из влиятельных мировых игроков на глобальном рынке зерна.

Необходимо использовать потенциальную возможность интенсификации развития зернового производства на инновационно - инвестиционной основе, для этого за короткий период формируется необходимость разработки и реализации новой по задачам и по составу государственной комплексной целевой программы.

Проблема продовольственной безопасности в мире не новая, поэтому еще в 1996 году Продовольственная и сельскохозяйственная организация поставила конкретную цель, чтобы к 2015 году уменьшить на половину численность населения, которое голодает [2].

Причины снижения уровня продовольственного обеспечения в мире и в связи с этим, быстрого возрастания цен на продовольствие следующие:

1. изменение климата, которое наиболее часто проявляется в увеличении количества природных катаклизмов - ураганов, засух, наводнений и цунами, циклонов и ветров, извержение вулканов.

Очевидно, что такие изменения в климате приводят к увеличению потребления ограниченных и не возобновляемых ресурсов планеты, и в первую очередь природных источников энергии.

2. невероятное, на протяжении двух последних лет, возрастание цен на нефть и относительно, нефтепродуктов, которые являются важными энергетическими ресурсами для сельскохозяйственного производства, привело к повышению мировых цен на продовольствие.

3. возрастание мирового совокупного спроса на продукты неразрывно связано с увеличением численности населения планеты.

Поэтому, особенно быстрый прирост потребления зерна наблюдается в Китае, Индии и других развивающихся странах, что обуславливается не только потреблением риса или пшеницы, но и тем, что теперь эти страны больше потребляют мясо, производство которого без зерновых невозможно.

4. развитие производства биотоплива через расширение посевов технических культур, а также использования части рынка зерна на производство биоэтанола, в том числе в Российской Федерации, Украине и Республике Казахстан, что привело к

снижению производственной базы зернового хозяйства, и соответственно к увеличению возможности экстенсивного развития зерновой отрасли в долгосрочной перспективе.

5. несоответствие основным принципам международной аграрной политики, продовольственным вызовам и требованиям современности приводит не к увеличению мер государственной поддержки, а наоборот, к существенному их ограничению согласно требованиям ВТО, в результате чего не поддерживается и не стимулируется внутреннее развитие сельскохозяйственного сектора в большинстве стран.

К началу XXI века страны мира научились сглаживать колебания конъюнктуры и предсказывать кризисы, для этого используют много разнообразных экономических инструментов в зависимости от основных подходов к проведению антикризисной политики.

Несмотря на широкий круг взглядов и различное размещение акцентов при выработке антикризисной политики, в целом все концепции регулирования циклов склоняются к одному из двух направлений регулирования:

1. неокейнсианское
2. неоконсервативное.

Первое направление – ориентируется на регулировании совокупного спроса, а второе – на регулировании совокупного предложения.

Однако современная ситуация, что складывается на мировых рынках продовольствия, отличается от той, которой привыкли управлять правительства развитых стран мира в рамках многочисленных межрегиональных объединений.

До последнего времени учеными считалось, что выход из мирового продовольственного кризиса заключается в увеличении объемов финансирования экстренных программ помощи бедным в экономическом отношении странам [3].

Против радикальных изменений в глобальном подходе до снятия продовольственной безопасности через планирование защитных мер, связанных с увеличением объемов производства в странах, которые являются традиционными экспортёрами, не происходит.

Очевидно, что до вышеназванных проблемных вопросов на базе увеличения глобальных процессов национальных экономик имеем системный кризис мировых институтов, которые были созданы в свое время с целью управления экономикой на мировом уровне.

Номинально такие организации, как Международный Валютный Фонд, Всемирный банк, Всемирная Торговая Организация были созданы для технической помощи в торговле, а именно:

1. поддержка развития государственных институтов, которые производят управление торговой политикой
2. помощь в разработке дополнительных правил и мер, которые стимулируют торговлю
3. расширение потенциала экспортных поставок
4. усиление поддержки торговли и расширение возможностей облегчения торговли

Низкая степень регулирования таких вопросов мирового масштаба, как мировой финансовый кризис, коллизии Киотского протокола, быстрое возрастание количества населения, изменение цен на энергоносители в связи с очевидным фактом их ограниченности приводят к мысли создания действующих институтов.

Как известно, по данным ФАО, на протяжении последних 15 лет объемы производства сельскохозяйственной продукции за счет улучшения технологии возрастают на 2,2 % в год.

Этот прирост был достигнут главным образом в развивающихся странах, производство которых увеличивается на 3,4 %, тогда как в развитых странах мира производство увеличивается на 0,2 % в год.

Установлено, что валовая продукция отрасли растениеводства составляет 63 %, а отрасли животноводства 37 % от общего объема сельскохозяйственного производства.

Производство сельскохозяйственных культур увеличилось на 2 %, а важнейших из них – зерновых культур лишь на 1 %.

Прирост масличных культур составил 4 %, фруктов и овощей – 3,8 %, яйца – 3,8 %, мяса – 2,7 % и молока – 1,2 % в год.

Большую часть сельскохозяйственной продукции производят в развивающихся странах около 67 % от общего объема производства, тогда как 25 лет назад только 50 %.

Одновременно численность населения мира возростала приблизительно на 1,4 % в год, производство продовольствия увеличилось на 0,9 % на душу населения в год.

И снова основное возрастание производства из расчета на душу населения зафиксировано в развивающихся странах, а именно 1,8 % в год, и практически его отсутствие в развитых странах.

В соответствии с прогнозами ФАО, глобальное производство зерновых увеличится в 2015 году на 2,6 %, достигнув рекордной отметки [4].

Поэтому, в связи с вышеприведенными показателями цены на зерновые в ближайшие годы возрастут, а ситуация обострится.

Анализируя вышеприведенные цифры и состояние мирового сельскохозяйственного производства и международной торговли, можем сделать следующие выводы:

1. Борьба за воду и землю на планете Земля обострится в связи с изменением климата и неконтролируемым использованием человеком не возобновляемых ресурсов.

Недальновидная политика развитых стран ставит под угрозу вопрос о безопасности мира в целом.

Потенциально возможные голодные бунты перерастают в войны, численность беженцев увеличивается, затраты стран-доноров возрастают.

Кроме того, продуктовая инфляция ставит под угрозу мировые экономические системы.

Затраты, которые возрастают на продовольствие подорвут потребительский спрос на большую часть товаров и услуг, что может привести к ситуации, выйти из которой уже будет слишком сложно.

2. Влияние масштабов производства биодизеля на увеличение мировых цен на продовольствие не надо преувеличивать.

По данным Международного исследовательского института продовольственной политики, представители которого критически относятся к производству биоэтанола, установлено, что биологическое топливо дает от 25 до 33 % увеличения цен на продукты.

По различным оценкам, суммарная площадь, отведенная под выращивание культур для биотоплива составляет около 5 – 7 %.

С возрастанием цен на нефть площади под органическое топливо со временем только увеличатся.

Поэтому, все это по мнению отечественных и зарубежных ученых создает дополнительную нагрузку на цены .

Более того, подобные проекты реализуются в долгосрочной перспективе под значительные инвестиции, поэтому мобильность таких ресурсов ограничена.

Практически ни одна страна пока что не готова отказаться от уменьшения площади под производство продовольственных товаров за счет производства культур, из которых производится биотопливо.

3. Имеет эффект увеличение финансирования экстренных программ помощи беднейшим странам.
4. Очевидно, мы находимся в начале продовольственного кризиса, поэтому возникает дилемма, каким способом увеличивать продуктивность: за счет генетически-модифицированных продуктов и интенсификации ведения производства, или использовать ресурсы и придерживаться жестких экологических норм.

5. Борьбу с продовольственным кризисом в краткосрочной перспективе решено вести за счет увеличения производства сельскохозяйственной продукции в странах, которые являются традиционными экспортерами.

Акцентировано внимание на Аргентине, Российской Федерации и Республике Казахстан.

По расчетам ФАО и Европейского банка реконструкции и развития в Украине, Российской Федерации и Республике Казахстан выведено из продуктивного цикла приблизительно 23 млн. га земель сельскохозяйственного назначения.

6. Необходимо знать, что эра дешевой пищи уже закончилась, поэтому к проблеме продуктивности сельскохозяйственного производства прибавляется борьба с бедностью.

Богатым странам следует задуматься о продовольственной проблеме так же серьезно, как о финансовом кризисе.

Более одного миллиарда людей в мире живет на 1 доллар в день, и зерновые составляют основу их рациона [5].

Не действуют декларативные намерения ООН по уменьшению уровня цен на продовольственные товары, позиция ВТО остается неизменной и не очень конструктивной.

Основные страны-экспортеры, США, ЕС, Канада, члены Кернской группы имеющие целью прибыли остаются на своих позициях в ожидании результата от возрастания цен.

В большинстве этих стран наблюдается кризис перепроизводства, и они с удовольствием используют возможности, что открываются перед ними, поскольку в таком случае уменьшается нагрузка на аграрный бюджет в части выплаты компенсации по квотам на ограничение производства некоторых видов сельскохозяйственных продукции.

Литература

1. Нугербеков С.Н. Диверсификация экономики Казахстана: развитие инновационных секторов и встраивание в глобальные цепочки добавленных стоимостей /Транзитная экономика, №3-4, 2009, с. 5-15.
2. Никитина Г., Григорук В. Антикризисные меры в АПК стран ближнего зарубежья /Агроинформ, №1, 2014, с. 19-22.
3. Омурзаков Т.К. Государственная поддержка предпринимательства в условиях вхождения Казахстана в ВТО /Транзитная экономика, №2, 2013, с. 29-36.
4. Baker, W. Networking Smart. N.Y.: McGraw Hill, 2005.
5. Burt R.S. Structural Holes: The Social Structure of Competition. Cambridge, Harvard University Press, 2011.

УДК 658.3

ОСОБЕННОСТИ МЕНЕДЖМЕНТА В ВИРТУАЛЬНОЙ БИЗНЕС-СРЕДЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Л.М. МАРТЫНОВ, Р.И. МЫНЖАСАРОВ

*Московский государственный технический университет им. Н.Э. Баумана
г.Москва, Россия*

Мақалада авторлар жүргізген зерттеудің гипотезасы, мақсаты және міндеттері қарастырған, сондай-ақ инфоком-менеджмент теориясына сәйкес білімді жүйелеуге қатысты оның құрылысы мен негізгі мәселелер бөліктерін көрсеткен.

Hypotheses, goals, objectives scientific research conducted, as well as its structure and the main blocks of issues addressed how to systematize the knowledge of the theory of Infocom-management.

Кілт сөздер: *ақпараттық-коммуникациялық орта, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, виртуалды бизнес-орта, материалдық емес ресурстар, инфоком-менеджмент.*

Key words: *information and communication environment, information and communication technology, virtual business environment, intangible resources, Infocom-management.*

Гипотезы, цели и задачи исследования для получения новых знаний

Как известно, в ходе любых исследований и разработок реализуется целенаправленная схема «мышление-действие», в которой сами «действия» – это, прежде всего, умственная, интеллектуально-креативная деятельность, так как разработки требуют проведения научных исследований.

Такие исследования проводятся целенаправленно, планомерно и должным образом организовано. Они выполняются, как правило, на основе выдвигаемых гипотез, выбора подходов, методов, разрабатываемых концептуальных принципов, моделей, тех или иных альтернатив, учета ориентиров, приоритетов, ограничений, определения критериев для реализации выбора из полученных в ходе исследования альтернатив, осуществления расчетно-математических и экспериментальных апробаций достигнутых результатов для подтверждения обоснованности и правомерности выдвинутых гипотез, главной гипотезы. Это – всего лишь краткое изложение хорошо известного методологического инструментария научного исследования, и этого необходимо придерживаться в ходе исследования. Раскроем его состав применительно к формированию менеджмента в условиях виртуальной бизнес-среды с использованием информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Этот вид менеджмента, как его разновидность, нами кратко названа инфоком-менеджментом [1,2], и он занимает особое место среди других видов менеджмента в рамках современной тенденции бурного и широкомасштабного развития глобальной информационно-коммуникационной (инфокомной) бизнес-среды, примером которой является сеть Интернет.

Для реализации идеи инфоком-менеджмента в виде теории инфоком-менеджмента в качестве *гипотез*, имеющих свое должное обоснование, было выдвинуто несколько гипотез. Укажем некоторые из них:

- в информационно-коммуникационной среде (ИКС), как в виртуальной среде, используются нематериальные ресурсы и потому возможны режимы телетруда, телеработы, телеприсутствия, телеучастие;
- управление в ИКС эффективно для «рассредоточенных» организаций, структурные подразделения и сотрудники которых географически удалены друг от друга;
- переход организации от условий «традиционной» экономики с ее материальными ресурсами к условиям ИКС – управленческая новация данной организации, использующей нематериальные, интеллектуальные ресурсы (НР);
- организации, функционирующие или начинающие свою деятельность в ИКС, адаптируются к ней, используя адекватную инфраструктуру с использованием ИКТ для обеспечения должных бизнес-взаимодействий сотрудников;

- интеллектуальные ресурсы, имеющие приоритетный ресурс «знания» и циркулирующие в ИКС, могут быть рассмотрены как фактор, потенциал, капитал, актив;
- управление в ИКС базируется на применении современных информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), на их широком и компетентном использовании для создания и развития инфокомных телесвязей и опосредованных коммуникаций сотрудников организации;
- управление организациями, персоналом в условиях ИКС имеет принципы, методы, формы, средства, учитывающие специфику ИКС, для которой характерны процессы телевоздействия, телевзаимодействия и телесотрудничества, которые не менее эффективны и плодотворны, чем при непосредственных личных встречах людей;
- пространство жизнедеятельности людей, организаций в ИКС – это «инфокомное поле интеллектуально-креативной энергии их телевзаимодействий и телесотрудничества», позволяющее успешно достигать поставленных целей благодаря взаимопониманию и взаимоотношениям сотрудников в ходе их телеобщения при использовании инфокомных телесвязей;
- учитывая темпы развития и масштабы применения ИКТ в человеческой практике современный период времени можно считать инфокомной эпохой, обеспечивающей формирование «постиндустриального общества».

Этот состав гипотез требовал рассмотрения организаций, осуществляющих свою деятельность в условиях современной бурно развивающейся и быстро осваиваемой ИКС с учетом ее специфических особенностей. Такие организации, осуществляющие деятельность в условиях виртуальной ИКС, рассматриваются как хозяйственные системы, компетентно использующие новейшие ИКТ, сеть Интернет и такие ресурсы как НР. В целях достижения полноты теории инфоком-менеджмента следовало также учитывать, что рассматриваемые социально-экономические системы, как открытые и взаимодействующие со средой системы, находятся в сетевых условиях и сами являются таковыми как «рассредоточенные организации».

Это потребовало применения нового *системно-сетевого инфокомного подхода* в качестве методологического подхода к разрешению научной проблемы на основе выдвинутых гипотез. Некоторые из гипотез играли роль научных и рабочих, общих и частных, описательных и объяснительных гипотез, имевших должные эмпирический и теоретический базисы.

В ходе исследования отдельные гипотезы были отвергнуты или опровергнуты для выдвижения других гипотезы. В ходе доказательства их справедливости ряд из них:

- стали самоотрицаемыми,
- самоликвидировались.

Это касается и тех новых гипотез, которые по ходу нашего исследования возникали относительно предмета и объекта исследования.

В качестве главной *цели* нашего исследования была поставлена такая цель (в кратком ее изложении): «разработка теоретико-методологических и концептуально-методических основ, а также практических рекомендаций по управлению организациями, персоналом в условиях ИКС».

В соответствии с этой поставленной целью были исследованы и решены многие *задачи*. Укажем наиболее важные из них:

- определение основных предпосылок формирования и развития ИКС, ее характерных черт;
- определение закономерностей развития рынка инфокомных услуг и продукции как экономической формы ИКС;
- системное представление ИКС как особого типа инфраструктуры инфокомной экономики;

- анализ эмпирического базиса управления организацией в ИКС, систематизация эмпирических законов и закономерностей;
- разработка теоретических и методических основ управления организацией в условиях ИКС;
- формирование системной концепции управления организациями, персоналом в ИКС;
- разработка методологических основ организационного механизма управления в условиях ИКС;
- решение практических задач применения разработанных подходов, методов и процедур для конкретных организаций.
- разработка методологических подходов и методического инструментария стратегического управления инновационным развитием организации, осуществляющей деятельность в ИКС;
- обобщение знаний в форму теории инфоком-менеджмента как вида управления организациями, персоналом в условиях современной ИКС.

В качестве *предмета исследования* выступали принципы, методы, формы, средства и процедуры рассматриваемого управления как элементы механизма адаптации организаций к условиям бурно развивающейся ИКС.

Объектом исследования являлись организации (предприятия, фирмы, компании, корпорации и их всевозможные объединения, союзы, ассоциации и другие бизнес-альянсы) различных сфер деятельности.

Теоретико-методической основой исследования по выбранной теме послужили:

- теория и методология системного подхода и системного анализа, современных концепций менеджмента и предпринимательства,
- теории организации, теории экономической информации,
- концепции информатизации и телесвязи в условиях их конвергенции,
- теория управления и теория принятия управленческих решений,
- работы ведущих зарубежных и отечественных ученых в исследуемой области.

Представляется ясным императив того, что весь комплекс указанных задач потребовал осуществления дальнейшего упорядочения исследования, его структуризации в виде блоков основных рассматриваемых вопросов.

Структура исследования и блоки основных рассмотренных вопросов для систематизации полученных знаний в виде основ инфоком-менеджмента

Исследование выполнялось в соответствии с разработанным планом с конкретными сроками и объемами работ. Каждый этап завершался подготовкой итоговых материалов по результатам выполненных работ.

Весь объем выполненного исследования по данной теме условно можно структурировать в виде шести основных блоков. Кратко изложим их содержательное наполнение.

В первом блоке рассмотрены вопросы, связанные с содержанием, а также процессами возникновения и развития современной ИКС. Здесь рассмотрены характерные черты инфокомной экономики, показана эволюция ее развития. Сформулированы важнейшие социально-экономические предпосылки формирования и развития такой новой среды, как ИКС, включая глобализацию экономики, процессы гиперконкуренции, соответствующие управленческие предпосылки.

При этом в данном блоке рассмотрены особенности и проблемы рынка инфокомных услуг как экономической формы реализации ИКС, а также исследована сущность ИКС как особого типа инфраструктуры современной инфокомной экономики.

Второй блок посвящен вопросам эмпирического базиса управления организациями в современной ИКС. Рассмотрены процессы и законы развития экономическо-управленческой инфокомной деятельности организаций, в том числе рассмотрены:

- законы инфокомной экономики в условиях глобализации экономики,

- современные информационные системы управления,
- примеры ведение электронного бизнеса,
- вопросы модернизации инфраструктуры экономики и создания сетевых институциональных структур,
- проблемы управления организациями в ИКС.

В третьем блоке сформулированы теоретико-методологические основы управления организациями в ИКС. Проанализированы эволюция и особенности управленческих парадигм, их связь с концепциями развития общества. Исследованы информационно-когнитивные аспекты управления, системные представления о роли информационных фильтров и восприятия информации в процессах управления, в том числе с учетом ее интерпретации в знания, на основе использования которых и принимаются управленческие решения [3].

Исследованы различные механизмы самоорганизации и, в частности, роль информационного механизма. Именно с него начато исследование этих вопросов, так как он в условиях ИКС существенно дополняется когнитивным и коммуникационным механизмами, с которыми связан механизм интерпретации информации в знания. Поэтому сформулировано положение о доминантной роли предложенного нами *инфокомного механизма*.

По итогам исследования вопросов данного блока и было введено новое понятие *информационно-коммуникационного (инфокоммуникационного, инфокомного) менеджмента* или, кратко, *инфоком-менеджмента*, как методологии управления организациями, персоналом в условиях ИКС, и в основе которого лежит указанный инфокомный механизм. Также разработана *целостная концепция управления организациями, персоналом в такой бизнес-среде*.

В четвертом блоке представлена методология стратегического управления инновационным развитием организации в ИКС. Рассмотрены вопросы развития организации и стратегические аспекты управления в условиях ИКС. Предложены методы диагностики и стратегического позиционирования организации. Рассмотрены общие задачи диагностики и стратегического позиционирования в ИКС, а также процедуры диагностики, в том числе на основе многошаговой экспертизы. Предложена процедура стратегического позиционирования организации на основе интегральных показателей. Рассмотрены методы обоснования и выбора инновационных стратегий организации (это выполнено на примере информационной сферы деятельности), а также адаптивные подходы к обоснованию стратегии, в том числе методы оценки и выбора стратегических альтернатив. Исследованы подходы к формированию функциональных стратегий инновационного развития организации (это выполнено на примере виртуальной системы продвижения товаров и услуг).

Пятый блок посвящен разработке методологических и методических основ организационного механизма в условиях ИКС. Исследован инновационный характер развития организационного механизма. Предложен общий подход к формированию адаптивных структур на основе системно-структурного синтеза. Разработаны конкретные процедуры формирования адаптивных макроструктур. Сформулированы методологические основы формирования сетевых, виртуальных структур. Предложена методика обоснования и выбора схем и сетей коммуникаций в организациях в условиях ИКС.

Наконец, в *шестом блоке* показана необходимость учета роли «человеческого фактора» в инфоком-менеджменте и особенностей управления персоналом организации в ИКС, в том числе на основе совместного использования психотехнологий и ИКСТ в условиях такой среды с учетом особенностей человеко-компьютерного взаимодействия [4].

В качестве заключения отметим следующее.

1) Из основного содержания этих шести блоков видно, что в ходе проведения исследования и рассмотрения всех вопросов, связанных с решением поставленных и

указанных выше задач, и были получены конкретные научные результаты, позволившие сформировать теорию рассматриваемого менеджмента.

2) Изложенное, методологически полезно для молодых ученых, осуществляющих научные исследования с учетом формирования и развития современной материально-виртуальной среды жизнедеятельности людей и организаций.

Литература

1. Мартынов Л.М. Инфоком-менеджмент: учебное пособие. – М.: Университетская книга, Логос, 2007.
2. Мартынов Л.М. Инфоком-менеджмент и менеджментология // Экономика. Управление. Право. – 2011. - № 2. – С. 3-4.
3. Мартынов Л.М. Когнитивный механизм управления высокотехнологичными предприятиями промышленности с учетом жизненного цикла их наукоемкой продукции // Экономика. Управление. Право. – 2012. - № 1. – С. 3-6.
4. Магазанник В.Д. Человеко-компьютерное взаимодействие: учебное пособие. – М.: Логос, 2007.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы, №3(45), қыркүйек, 2016
Педагогика және психология

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ Pedagogics and Psychology

ӘОЖ 614.2.4

Мұғалімдер өз тауқыметі мен мәртебесі туралы

А.Ә. Айталы

Статья основана на исследовании о статусе и ценностях педагогов, проводимого центром «Исследования миропознания образования и воспитания и социальные проблемы образования» АРГУ имени К.Жубанова.

The article is based on the investigation of the pedagogical status and values held by the center “Investigation of the world cognition, education and upbringing and social problems of education” of ARSU named after K.Zhubanov.

Ключевые слова: *педагогический статус, педагогические ценности, профессиональное настроение.*

Key words: *pedagogical status, pedagogical values, professional climate.*

Қ.Жұбанов атындағы өңірлік мемлекеттік университетінің «Білім мен тәрбиенің дүниетанымдық және әлеуметтік мәселелерін зерттеу» орталығында «Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын» жүзеге асырудағы Ақтөбе облысы білім беру қызметкерлерінің әлеуметтік және кәсіби көңіл-күйлері, құндылықтары туралы зерттеулер жүргізілді. Сарапшылар ретінде зерттеуге кәсіби қызметі мектеппен тығыз байланысты, теориялық білімі мен өмірлік тәжірибесі сенімді қортындылар жасауға негіз болатын 417 тұлғалар қатысты.

Оның негізгі қорытындыларын газет назарға ұсынып отырмыз.

1. Мұғалімдердің құндылық бағдары

Құндылықтарды өмірдің әртүрлі саласындағы жеке тұлғалар мен әлеуметтік топтардың рухани қажеттіліктері мен сұраныстары (ішкі мәдени арқауы) құрайды. «Сіздіңше өмірдегі жетістік деген не?» деген сұраққа берілген жауаптар негізінде мұғалім қауымын құндылықтарға сәйкес мынадай топтарға саралауға болатындығын көрсетті: 1) кәсіби шеберлікке жету; 2) достық және тұлғалық құндылықтар; 3) мамандық, еңбек, өз мүмкіндігін жүзеге асыру; 4) жоғары еңбекақы алудың басымдылығы.

Педагогикалық еңбектің ерекшелігі мәдени тәжірибені сіңірумен байланысты, ал ол үнемі дамуды, шығармашылық өсуді талап етеді. Сондықтан да сарапшылардың 79,6% - ы, жағдайдың күрделілігіне қарамастан, әсіресе орта және үлкен жастағы мұғалімдер үшін құндылық кәсіби шеберлікке жету, бірақ ол материалдық жағдайға байланысты әр кезде мүмкін емес деп есептейді.

Сарапшылардың **53%-ы** «жақсы достар» құндылық деп есептейді. «Жақсы достар» деп тек достық қарым-қатынас жасауды ғана емес, одан да гөрі кеңірек «ортаны тануын», «рухани келісімділік» деп түсінеді, сонымен қатар өз тараптарынан «махаббат пен өмірдегі бақыт», «тұрғын үй, қолайлы тұрмыстың болуын» құндылық деп қарастырылады. **49,2%** сарапшы - мұғалімдер үшін «қызықты жұмыс» құндылық болып қала береді деп есептейді, бірақ сауалнама жауаптары көрсеткендей, кейбір мұғалімдер «қызықты жұмысты» тек педагогикалық жұмыс деп түсінбейді, кәсіби қызметтің кез-келген түрі деп ұғынады.

Соңғы жылдарда мұғалімдердің материалдық жағдайының жағымды өзгерістерге біршама үміт пайда болғанмен, еліміздегі бағаның өсуін есепке алсақ, олардың еңбек ақысы төмен дәрежеде қалып отыр. Сондықтан **48%** эксперттер, немесе әр екінші мұғалім, еңбек ақыны өсіруді күтеді: «айлықтан айлыққа дейін өмір сүреміз», «тумалардан қарыз аламыз», «табысымыз тамаққа жетеді», «коммуналдық қызмет», «қоғамдық көліктер еңбекақының біраз бөлігін жұтады» деген жауаптар кездеседі. Жиі емес, бірақ материалдық жағдайына қанағаттанатын мұғалімдер де кездеседі.

Сонымен, мұғалімдер қауымы өмірлік құндылықтары тұрақты әлеуметтік топқа жатады. Дегенмен, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық қайта жаңғырулар, білім беру саласындағы реформалар олардың өмірлік құндылықтарының өзгеруіне әсер етуде.

2. Қауіптенетін мәселелер

Мектеп мұғалімдерінің әлеуметтік-кәсіби көңіл-күйін талдауда олардың Қазақстан мектебіндегі қауіптенетін мәселелерге, қоғамды ойландыратын келеңсіз құбылыстарға көзқарастарын ерекше қарастыру қажет. Мұғалімдердің **52,3%** –ын білімсіздік, кітап оқуға қызығушылықтың төмендеуі ойландырса, ал **51,1%** –н қоғамдағы жемқорлық мазалайды. Сауалнама сұрақтарының бірі мұғалімдердің кәсіби деңгейін өзін-өзі бағалауға арналды. Әдетте нақты бір мұғалімнің өз еңбегін өзі бағалауы әріптестері тарапынан айтылған және қоғамдық пікірмен сәйкес келмейді. Мұғалімдер өздерінің кәсіби сапасын жоғары бағалауға бейім. Қоғамдық пікірде мектепті, білім беруді, мұғалімді сыни тұрғыдан бағалау орын алған, кейде кеңестік мектепті аңсау байқалады. Оқушылардың ата-аналары тарапынан қойылатын айыптауға, кінәларға байланысты мұғалімге қойылатын талаптар өсуде.

Біздің мәліметтер бойынша, эксперттердің **43,2%** соның ішінде мұғалімдер білім беру қызметкерлерінің кәсіби деңгейі төмен деп есептейді. Бұл әрине, салмақты сын. Демек, мектептегі білім берудің, өсуін тежеп тұрған негізгі факторлардың бірі мұғалімдердің белгілі бір бөлігінің жұмыс әдістері мен жолдарын жаңартқысы келмейтіні немесе қабілетсіздігі сияқты консерватизм екендігін мұғалімдердің өздері мойындап отыр. Оқушылардың белсенділігінің төмендігін дәлелдеудің тиімсіз екендігін мұғалімдер түсінеді. Тәрбиеленушілердің қызығушылық дәрежесі педагогтардың өздеріне, мектептегі оқу-тәрбие ісіне байланысты.

Сарапшы – мұғалімдер қауіптенетін мәселелер қатарына білім беру сапасының төмендеуін, оның қоғамдағы беделінің түскендігін жатқызады. Мұндай пікірді жауап бергендердің **38,2%**-ы қолдайды. Тәуелсіздік тұсында мектептегі және жоғары оқу орнындағы білімнің идеялық мазмұны өзгерді. Алғашқы онжылдықта біздің елімізде «таңдау еркіндігі» патриотизмді жалаң ұлтшылдықпен, шовинизммен, еркіндікті, индивидуализммен, ақшаға табынумен алмастырып, әлеуметтік әділдік орнын пайда табу басты.

Білім беру сапасы мұғалімдерді мазалағанмен, қоғамда білімге, мәдениетке, біліктілікке деген құрметтіліктің сақталғандығы және мұғалімдер өз мүмкіндіктеріне қарай оқушыларға жақсы білім беруге ұмтылатыны аталады. Дегенмен, мұғалімдер сауалнамаға қосымшада жас мұғалімдерді дайындау сапасы жоғары еместігін, әсіресе, ақылы негізде оқыған жас мұғалімдердің деңгейінің төмендігін атайды.

Мұғалім кәсібіндегі феминизация (әйел мұғалімдердің басымдылығы) - өте өткір талқыланатын мәселелердің бірі. Солай бола тұрса да, мұғалімдердің көпшілігі бұл мәселеге салқынқанды қарайды. Педагогтар көптен бері байқалып келе жатқан бұл «мұғалім кәсібінің феминизациясын үйреншікті құбылыс деп қарайтын тәрізді, жағымсыз деп респонденттердің тек 26,8% есептейді. Көпшілігі аз еңбекақы алатын мұғалім еңбегін әйелдердің тағдыры деп есептейтін сияқты.

Еліміздегі әр бесінші жұмыс жасайтын мұғалім 50 жастағы және одан асқандар. Бірақ мұғалім кадрлардың қартаюын қауіпті мәселе деп қарайтындар мұғалімдердің **21,2 %**-ы ғана.

Өз кәсібінің шынайы патриоттары мұғалімдер қоғамда қиындықтар туғызатын өткір мәселелерге бей-жай қарамайды.

3. Қазақстан мектебінің басымдық міндеттері

«Қазақтан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында» сапалы білім берудің басымдық міндеттері айқындалған. Сауалнамада «Мемлекеттік бағдарламада» белгіленбеген үш ұстаным аталған.

Эксперттер пікірлері мынадай: олардың ойынша мектептің басымдық міндеті баланың тұлғасын, қабілетін дамыту болуы қажет. Бұл міндетті ауыл, қала мұғалімдерінің **64%** - ы

маңызды міндет деп есептейді. Олар барлық баланың күшті тұлғалық әлеуетін ашу мен дамытуға жұмылдыру керектігін атайды. Шынында да, бүгін қоғамға сапалы көшбасшы, бастамашыл, сындарлы, ойлы, өз бетінше жұмыс істей алатын, сонымен қатар толерантты, қарым-қатынасқа түсе алатын тұлғалар қажет. Жауап берушілердің **51%** нарықтық жағдайдағы өмірге дайындау деп есептейді. Еңбектің қажеттілігін қанағаттандыратын мамандарды даярлау Қазақстан мектебінің маңызды міндеті болып есептеледі. Ал эксперттердің **25,6%** -ы Қазақстан мектебінің маңызды міндеті деп «ҰБТ сұрақтарына жауап бере алатындай білім беру» дегенді белгілейді. Бұл тұста сөз оқушыларға сапалы білім беру туралы болып отырған жоқ, міндетті тар мағынада түсініп, яғни ҰБТ тапсыруда жоғары балға қол жеткізу болып отыр. Бұл білім беру ұйымдарының, сонымен қатар ата-аналар мен оқушылардың үміттері мен күтетін нәтижелеріне сәйкес келеді. Педагогтарда қазіргі заманғы «өмір талабына» өздерінше жауап береді.

Сауалнамаға «Қазіргі заманғы Қазақстандық мектеп тағы қандай міндеттерді шешу керек?» деген қосымша сұрақ енгізілді. Бұл сұрақ мұғалімдердің білім беру реформасының міндеттерін «Мемлекеттік бағдарламамен байланыстыра білуіне есептелген болатын. Өкініштісі, басымдық міндеттер аталмады. Педагогтармен кездесу кезіндегі пікір алмасу олардың үнемі жүргізіліп келе жатқан реформалардан шаршағандығын, жалыққандығын байқатады. Мұғалімдер 12 жылдық білім беруге көшуді онша құптамайды. Әрине, Қазақстанның білім мен ғылым деңгейі бойынша дүниежүзінде құрметті орын иемденгеніне ешкім қарсы емес. Дегенмен, көпшілік мұғалімдер өткен реформалардан сабақ алды. Педагогикалық кадрларды дайындау мен қайта дайындау жүйесін қайта-қайта өзгерту, ҰБТ мәселелері, мұғалімдердің материалдық жағдайлары мен шағын жинақталған мектептермен байланысты мәселелер педагогтар қауымы арасында реформа төңірегінде әртүрлі пікірлер туғызуда.

4. Педагог қызметін бағалау

«Мемлекеттік бағдарлама» педагогтарды аттестациялау, сауалнама (ата-аналар, оқушылар, жұртшылық) жүргізуден, мұғалімдердің білімін тестілеуден, әдістемелік жұмыстың есебінен тұратын кешенді бағалау жүргізуді ұсынғанмен, педагог қызметін бағалау мәселесі пікірталас күйінде қалып отыр.

Білім беру, соның ішінде мектептегі білім беру, барлық әлеуметтік қауымдастықтың қызығушылықтарын туғыза отырып, қоғамдық өмірдің барлық саласына әсерін тигізуде. Сонымен қатар, мектеп қоғамдық өмірдің барлық жақтарына: экономика, саясат, мәдениетке қайта ықпалын тигізуде.

Соңғы жиырма жылда Қазақстанда білім беруді түбегейлі жаңарту жүзеге асуда. Егер кеңестік жүйе қоғамға пайдалы болу үшін альтуристік, яғни коммунистік мақсаттарды көздесе, нарықтық экономика жағдайында прагматикалық мақсаттарды, яғни көп еңбекақы табу үшін оқуды көздейді. Бір ұрпақ шеңберінде білім беру мақсаттары түбегейлі өзгерді. Жас ұрпақ болашақта жақсы жұмыс пен айлық беретін, «жедел» пайда табатын білім беруге бағытталуда. Жаңа білім беру ахуалы қоғамда мұғалімдерге үлкен қысым көрсетті және көрсетіп келеді, яғни олардың қызметін өзінше аттестациялап бағалайды. Мұғалімдердің **68,3%** -ы олардың қызметін кешенді мониторинг арқылы әділетті бағалауға болады дегенмен, олардың қайсыбір бөлігі басқа өлшемдерді де таңдайды. Мысалы, сарапшылардың **29,9%**-ы педагог қызметін оқушылардың бағалауы әділетті десе, **70,1%**-ы оны қаламайды. Әрине, бұл жерде мұғалімді оқушының бағалауы дегенді алғаш естігеннен-ақ туындайтын этикалық мәселе бар. Мұғалімдер барлық тексерісті, инспекцияны, сынды өте ауыр қабылдайды және олар көп те. Егер оларға жан-жақтан жасалатын қысымды, яғни қоғамның кейбір тобының құрметпен қарамауын, өз баласына қатысты ата-ананың шамданушылығын ескерсек, мұғалімдердің жағдайын түсінуге болады. Оқушылардың пікірлерін мұғалімдердің құптамауы мектеп пен мұғалімге қатысты әлеуметтік-психологиялық ахуалмен байланысты қорғаныс реакциясының пайда болуы боп есептелуге болар. Дегенмен, педагогика мен әлеуметтануда мұғалім жұмысын оқушы көзқарасымен бағалау жағдайлары аз емес:

оқушы көзқарасымен мұғалімнің өз пәнін білуі, әр оқушыға, класқа әділ, нақты көзқарас тұрғысынан келу, бағаны әділ қою, мұғалімнің келісімге икемі, психологиялық оңды ахуал жасай білу дағдысы т.б. Осыдан келіп мұғалімдердің тек **20,6%**-ның ғана ата-аналар пікірі әділ болады деп есептеуінің өзі түсінікті. ҰБТ нәтижесін бағалауда мұғалім мен мектеп түлектерінің пікірлері сәйкес келмейді. Мұғалімдер ҰБТ нәтижесі оқушылардың шынайы білімін бере алмайды, сондықтан түлектердің алған балдарының нәтижесі бойынша мектеп пен мұғалімдер атына айтылған сындар әділетті емес деп есептейді.

Сонымен қатар, оқушылардың да мектеп біліміне сенімдерінің деңгейі жоғары емес. Олар мектеп білімі жеткіліксіз, сондықтан қосымша сабақтар алатындарын айтады. Осыдан келіп репититорлық жұмыс кеңінен тарады. **21,3%** мұғалім оқу-тәрбие жұмысы туралы есеп олардың қызметінің шынайы бағасын береді деп ойлайды.

5. «Ақылды экономика»

«Мемлекеттік бағдарлама» Қазақстан өмірінде білімнің ролін айрықша көрсетеді: «білімді ел, ақылды экономика және жоғары білікті жұмыс күші». Еліміздің индустриалды-инновациялық әлеуеті қазба байлықтарымыздың қорынан әлдеқайда маңызды екендігі түсінікті. Ғылым материалдық және рухани өндірістік қазіргі заманғы құралы болып есептеледі. Дүниежүзілік қоғамдастықтың бір бөлігі болып есептелетін біздің еліміздің болашағы оның интеллектуалдық ресурстарының жағдайы мен келешегіне тәуелді екенін президент Н.Назарбаев әлденеше рет атап өтті. Өндірістің дәстүрлі факторлары-табиғи ресурстар, жұмыс күші және капитал жойылып кетпейді, бірақ, бірте-бірте қосалқы мағынаға ие бола бастайды. «Білім» жаңа ұғымында экономикалық даму ресурстарының бірі болады. Әрине, білім беру экономикалық пайдадан басқа адам капиталы, адам факторы, азаматтық сапаны қалыптастырып, әлеуметтік және эмоционалдық қасиеттерді тәрбиелеуге де ықпал етеді. «Мемлекеттік бағдарлама» білім беруді экономикалық өсумен байланыстырып, қоғам дамуындағы оның жаңа ролін көре білуді ұсынады. Көпшілік эксперттер – білім беру қызметкерлері, атап айтқанда, **56,4%**-ы экономиканың өсуін ынталандыратын шешуші фактор - білім беру деп есептейді. Эксперттердің басқа бөліктерінің пікірлері мынадай болды: **37,6%** респонденттер «экономиканы ақылды тұлғалар, интеллектуалдар басқару» керек десе, **23,9%** мұғалім-эксперттер білім беру мекемелері сауатты экономистерді дайындау керек деп есептейді. Ал, **9,8%** педагогтар «экономика ақша таба алатын адамдардың қолында болу керек» деп ойлайды. Сонымен, мұғалім кадрлардың жартысынан көбі білім берудің стратегиялық міндеттері туралы оңды пікірде, елімізді жаңартуда білім беру мен мектеп ролінің маңызын түсінеді. Педагогтар жауаптарындағы алшақтықты мұғалім қауымының білімділік, мәдени, интеллектуалдық деңгейлерінің жаңа реформаға бейімделуімен байланысты туындаған қиындықтарымен түсіндіруге болады.

6. Мектепті жанбасылық қаржыландыру

«Мемлекеттік бағдарламаның» жаңалығы шағын жинақталған мектептерден басқа жалпы орта білім беру ұйымдарына жанбасылық қаржыландыру механизмін енгізу болып табылады. Бүгінде социологтар қаражатты бөлуде өзекті әлеуметтік мәселелер, атап айтқанда, экология мен денсаулық сақтау салалары білім беруді әлдеқайда төменгі орынға ысырады деп есептейді. Жоғары білім беру біздің елімізде мемлекет тарапынан және жеке қаражат көздерінен қаржыландырылады. Сондықтан, көптеген елдерде білім беру шығынын анықтағанда мектепке дейінгі, бастауыш және орта білім беру жүйесіне кететін шығынды ерекше бөліп қарастырады. Экономикалық Ынтымақтастық және Даму ұйымында (ЭЫҰД) елдерінде бір оқушыға жұмсалатын шығынды жанбасылық қаржыландыру бойынша есептеу бірнеше онжылдықтар бойына енгізіліп келеді. Шығынды анықтауда демографиялық жағдай, білім алушылар санының өсу қарқыны, мектеп мұғалімдерінің айлығы, жалпы ішкі өнім көлемі, мектеп құрылысы мен қызмет көрсету құны сияқты индикаторлар есепке алынады. Ал жан басына шаққан қаржыландырудан біздің мұғалімдер не күтеді?

Эксперттерге жоғарыдағы аталған мектептің қаржылық жағдайына өзгеріс әкелетін бес позицияның әрқайсысына келісетінін немесе келіспейтінін анықтау ұсынылды. Мәселенің күрделілігіне, бұған дейін мұғалімдер алдына мұндай сұрақты ешкім қоймағанына қарамастан педагогикалық қауым жанбасылық қаржыландыруды өздерінше бағалауға тырысты. Нәтижесінде респонденттердің мынадай пікірлері анықталды: педагогтардың көпшілігі, **62,9%**-ы, тек мектептер ғана көп оқушы тартуға талаптанып қана қоймай, ата-аналар да бұрынғыдан гөрі мектепті таңдайтын болады, бұл мұғалім еңбегін де ынталандыра түседі деп есептейді. **43,6%**-ы енді мектептер өздерін-өздері басқару шаруашылығына ауысады деп есептесе, **39,6%**-ы оқушыларды көп тарту үшін мектептер арасында бәсекелестік күшейеді деп есептейді.

Пікір алмасу барысында мұғалімдер жанбасылық қаржыландыру бойынша бюджеттік шығынның азаюынан мұғалімдердің материалдық жағдайы төмендеп, жемқорлықтың өсуіне жол ашылатындығынан қауіптенетіндіктерін де білдірді. Бұл қауіптенудің қаншалықты негізді екенін таяу арадағы алдын ала жүргізілген мектептердің тәжірибесі жанбасылық қаржыландыру механизмінің жұмыс жасауы көрсетпек.

7. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру

Қазақстанда және дүниежүзінің басқа да елдерінде белсенді ендіріліп жатқан үздіксіз білім беру тұжырымдамасы кәсіби біліктілікті немесе кәсіби қайта дайындауды, соның ішінде мұғалімдердің де дайындығының сапасын көтеруді талап етеді. «Мемлекеттік бағдарлама» бойынша 2020 жылға дейін 73,3 мың педагогикалық қызметкерлер біліктілікті көтеру курстарынан өтеді. Бірақ біліктілікті көтеру жолдары әлі де нақтылы анықталмаған. Осыған байланысты респонденттерге біліктілікті көтерудің 5 жолын бағалау ұсынылды.

Мұғалімдер біліктілікті көтерудің ең тиімді жолы білім мен тәжірибені өз бетінше меңгеру деп есептейді, респонденттердің **49,9%**-ы, немесе әрбір екінші мұғалім осы жолды қалайды. «Мемлекеттік бағдарлама» да өздігінен білім алу мен өзін жетілдіруді педагог қызметінің маңызды бағыты деп қарастырады. Ал мұғалімге таңдау мүмкіншілігін беретін біліктілікті жетілдірудің жолын олардың **47,5%** қалайды. Ал егер біліктілікті көтерудің тегін баламалы курстары болса, оны **43,6%** мұғалім таңдауға дайын, егер ақылы курстар қызық және пайдалы болса, **17%** мұғалім оны таңдауға да келіседі.

Ал, білім жүйесінде дәстүрлі қалыптасқан бір ғана орталықта біліктілікті мұғалімдердің **12,7%** ғана қолдайды.

Зерттеу мұғалімдерді бірсарын, қызықсыз біліктілікті көтеру курстарының жалықтыратындығын, оларды дәстүрлі емес әртүрлі жолдармен өтетін курстардың тартымдығын байқатты.

8. Педагогикалық қызметке жағымсыз әсер ететін факторлар

Қазақстан мектебіндегі күрделі ахуалдың тууы мен олардың себептері туралы сарапшылардың пікірлері қызығушылық тудырады. Әрине, бірінші кезекке мұғалімдерді әлеуметтік қорғау мәселесі алға шығады, ал ол өз кезеңінде қоғамда қалыптасқан мұғалім кәсібінің бейнесін терең ұғынуды талап етеді. Мұғалімнің кәсіби қызметі күрделі әлеуметтік және мәдени жағдайда өтуде, себебі оның қоғамдағы орны мен (оның кәсіби шеберлігінен ХХІғ. жас ұрпақтың білімі мен мәдениеті тәуелді) материалдық жағдайы алшақ. Аз да болса материалдық жағдайын қолдау үшін қосымша табыс табу бос уақытын біліктілігін көтеруге, шығармашылық жұмысқа арнауға мүмкін бермейді.

Өткен жүзжылдықтың 90-жылдарымен салыстырғанда мұғалімдердің материалдық жағдайы аз да болса жақсарды, айлық уақытында беріледі. Бірақ реформа нәтижесінде мұғалімдердің үміті толық ақталмады, олардың қоғамдық мәртебесі көтерілмеді.

Сондықтан **27,8%** мұғалім педагогтар жұмысына еңбекақының төмендігі жағымсыз кері әсер етеді деп есептейді. Олар мұғалім бола жүріп материалдық жағынан алаңсыз өмір сүруге болмайтындығын айтады.

«Еңбек ақы материалдық жағынан өмір сүруге жеткілікті болады» дегенге сенетін мұғалімдер саны аз. Бірақ қазақтардың менталитетін ескерсек, әсіресе ауылдық жерде азға

қанағат ететіндер көп. Қазақ мұғалімдерінен (мектептегі мұғалімдердің көпшілігі қазақтар) «Шүкір, айлығымыз жетеді» дегенді жиі естуге болады. Сонла да мұғалімдерді өздерінің әлеуметтік статусы, мұғалім кәсібінің беделі көп ойландырады. Мұғалім еңбек ақысының төмендігі күрделі әлеуметтік мәселелердің тууына әкеп соғады, оқыту сапасын төмендетеді, мектепте жемқорлықтың өсуіне және басқа келеңсіз жағдайларға алып келеді. Еңбек ақының төмендігі мен мемлекеттік қолдаудың әлсіздігінен білім беру қызметкерлері өзінің және отбасының ең маңызды тұрмыстық, мәселелерін атап айтсақ, тұрғын үй, денсаулық сақтау,, демалыс т.б. шешуге мүмкіндік таба алмайды.

Біздің болжамымыз бойынша, Қазақстандағы білім беру саласын құтқарушы- қазақтардың барға қанағат ететін менталитеті. Азға қанағат ету мұғалім кәсібінің әлеуметтік статусы мен беделін бағалағанда да байқалады. Жауап бергендердің тек **24,2%**-ы әлеуметтік статус пен мұғалім кәсібінің беделі жоғары емес деп есептейді. Қазақстандық мұғалімдер өздерінің еңбек құқығын қорғаудың Ресейдегі, басқа мемлекеттердегі білім беру қызметкерлері арасында көптеп кездесетін ереуіл сияқты қарсылықтарға бара бермейді. Мұғалімнің төмен еңбекақысы тек педагогикалық қызметтің мазмұнына ғана сәйкес емес, ол оның статусы мен беделіне, әлеумет жағдайын, оның кәсіби өсуін тежейді, әрі қарай **педагогикалық тоқырауға** әкеп соғуы мүмкін.

Мемлекет тарапынан мұғалім еңбегін жоғары бағалау көбіне тек ресми түрде айтылып жүр. Мұғалім еңбегінің төмендігі, мұғалім кәсібінің беделсіздігі білім беру жүйесі үшін қауіп төндіріп отыр. Мұғалімдер бұл мәселелерде мемлекеттің 2015 жылға қарай өзгерістер болады деген үмітте. Педагогикалық қызметкерлердің айлығы экономиканың жеке секторындағы еңбекақы мөлшеріне жақындайды деп күтілуде.

Дегенмен, біздің зерттеуіміз байқатқандай, жалпы орта білім беру саласында педагогикалық қызметке жағымсыз әсерін тигізетін **әлеуметтік-психологиялық мәселелер** де аз емес.

46%, яғни, әрбір екінші эксперт ата-аналармен қарым-қатынастың күрделі екендігіне назар аудартады. Бұл қайшылықтың астарында ата-аналардың бағалауы мен мұғалімдердің өзін-өзі бағалауы сәйкес келмеуі жатыр, бұл ата-аналарды да, мұғалімдерді де ойландыратын қарама-қайшылық.

«Мұғалімдер қызметінде не ұнамайды?» деген сұраққа **31,9%** «қағазбастылықты» атайды. Қағазбастылықты азайту оған кеткен уақытты негізгі педагогикалық қызметке арнауға мүмкіндік берер еді. Ал, оның себебі мұғалімдердің **17,7%**-ы көрсеткендей, жоғары және бақылаушы органдардың жиі тексерістерінен.

9,4% эксперттерді мұғалімдердің денсаулығы мен жасы ойландырады. Олар әртүрлі аурулармен ауырады, ауыр жүйке-психологиялық жағдайларды бастарынан кешіреді, санаториялық емделуге мұқтаж.

Мұғалім еңбегін саралап, аттестациялау арқылы оның әлеуметтік жағдайын көтеруге «Мемлекеттік бағдарлама» да көңіл аударады. Ал әзірше аттестация педагог еңбегін әділетті саралап, ақы төлеудің тиімді тетігіне айнала алмай отыр. Біліктілік аттестациясын өткізумен байланысты ұжымдарда психологиялық күйзеліс туады, ол еңбекақыға, педагог беделіне әсер етеді, оның еңбегінің маңыздылығын дәлелдейді.

Мұғалімдердің **4,3%** мектеп әкімшілігімен өзара қатынас, басшылардың жұмыс істеу стильдері мазалайды, бірақ көптеген педагогтар мектептегі қарым-қатынас демократиялық негізге құрылғандығын атайды. Сауалнамаға эксперттер өз тараптарынан да пікірлер қосқан. Олар мұғалім қызметіне әсер ететін келеңсіз фактор ретінде білім беру басшыларының кәсіби деңгейлерінің төмендігі мен «ҚР білім және ғылым министрлігі басшылығындағы жемқорлық» психологиялық ахуалға жағымсыз әсер ететіндігін атайды.

2,2% мұғалім біліктілікті көтеру мүмкіндігіндегі қиындықтар және оның қиындығын көрсетіпті. Біз жоғарыда қайта даярлау жүйесін бағалаудағы мұғалім пікірлерінің әртүрлілігі туралы айтқанбыз. Біліктілікті көтеру бағдарламалары жеке сұраныстарға сәйкес сараланған икемделуге тиісті.

2,9% мұғалім оқушылармен қарым-қатынастың қиындығын атайды. Мұғалімдер өз тараптарынан «оқығысы келмегенді оқыту қиын» дегенді қосады.

9. Педагогикалық қызметтегі мұғалімдерді қанағаттандыратын факторлар

Мұғалім мамандығы барлық қиындықтар мен мәселелерге қарамастан, әлеуметтік-психологиялық және кәсіби жағынан өзіне деген қызығушылықты жойған жоқ. Біздің зерттеуіміз бойынша, мұғалім кәсібінің құндылықтарын жүйелесек, төмендегідей бірізділік байқалады:

17,9% жауап беруші немесе әр алтыншы мұғалім ең маңызды себебі ретінде «кәсіби таңдауына сәйкестігі» және «еңбектің шығармашыл мазмұнын» есептейді. Мұғалім нақты бір мектептегі жұмысқа, еңбекақысына қанағаттанбауы мүмкін, бірақ мұғалім үшін мұғалімдік кәсіптің беделі құнды, ол тұлғаның шығармашыл әлеуетін дамыту үшін мүмкіндік беретінімен де құнды. Сондықтан да «жұмыстың шығармашыл мазмұнымен» қоса **16,1%** эксперттер «кәсіби шеберлікті дамыту мүмкіндігіне» басымдық береді. Көптеген мұғалімдер тарапынан мұғалім еңбегін бағалауда әртүрлі эмоциялық көңіл-күй байқалғанымен, **15,3%** мұғалім жұмысы қоғамда оңды бағасын алды деп есептейді. Педагогтар мәдени ортада болғандарын бағалауы мүмкін, сондықтан да, **9,6%** респонденттерді педагогикалық ұжымдағы өзара қарым-қатынас қанағаттандырады. Педагогтар мұғалім еңбегін «таза, ыңғайлы жұмыс» деп те құрметтейді. Мұндай бағаны еңбек жағдайына **8,4%** мұғалім берді. Бірақ тек **6,7%** білім беру қызметкерлері ғана еңбекақыға риза. Мұнда да қазақтардың қанағат қарын тойғызады менталитеті байқалады. **5%** мұғалім қосымша жұмыс жасау мүмкіндігін жағымды фактор деп есептейді: репетиторлық және басқа ақылы қызметтер материалдық жағдайға көмегін тигізеді. Мұғалімдерді қанағаттандыратын маңызды себептер - осылар. Олар мұғалімнің мамандығына, тұрған орнына, өңіріне байланысты әртүрлі жағдайда бірдей болмауы мүмкін. Бірақ, бір нәрсе анық қандай жағдай болмасын бізді оптимистік қорытындыларға әкелмеуге тиіс.

10. Мұғалімдердің көңіл-күйі

Педагогтардың ақырындап болса да елдегі және білім саласындағы өзгерістерге бейімделіп келетіндігі күмән туғызбайды. Жұмыссыздық жағдайында, әсіресе ауыл мектебіне кадрлар жетпей жатырған тұста, мұғалімдер жұмыссыз қаламыз деп аса көп мазаланбайды, сонымен бірге көптеген жағдайлар оларды ойландыратынын білеміз. Сондықтан «Сіз мұғалім кәсібінің мәртебесі, жоғары төленетін мамандық болады дегенге сенесіз бе?» деген сауал берілді. Жауаптары мынадай болды: 60% - сенеді, 10% – сірә сенбейді, 8,8% - тіпті сенбейді, 6% - екінші мамандық алып, басқа жұмысқа ауысуды қалайды; 0,2 % да осылайша ойлайды, «бірақ кеш қалдық» дейді; 15% «жауап беру қиыналамын» депті.

Мұғалімдердің басым көпшілігі болашаққа сеніммен қарағанмен, әлеуметтік жағдайы мен мәртебесіне алаңдаушылық та орын алып отыр.

Түйін

Білім беру саласындағы ағымдағы жағдай «Мемлекеттік бағдарламада» егжей-тегжейлі талданып, бәсекелестікке қабілетті білім беруді жетілдіру жолдары анықталды. Мектеп педагогтары білім берудің стратегиялық міндеттерін жүзеге асыруға оңды бағыт ұстанған, елімізді жаңартуда білім берудің маңыздылығын түсінеді. Мұғалімдер өте қарапайым материалдық жай-күйі жағдайында да өз абыройларын түсірмей, ізгілікті құндылықты бағдарын сақтап келеді. Дегенмен, мектеп ерекше әлеуметтік институт ретінде қоғамның барлық әлеуметтік топтарымен, өмірдің барлық саласымен, тұрғындардың демографиялық және мәдени құрылымдарымен тығыз байланысты. Қоғамның экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени-идеологиялық өмірдегі барлық проблемалары мектепті айналып өтпейтіндігі өзінен-өзі түсінікті.

Мәселе мынада: тек білім беру жүйесі қоғамға тәуелді емес, білім беру саласының да, оның кадрларының да бүкіл қоғам өміріне, яғни экономикаға, саясатқа және мәдениетке қайта ықпалы бар.

Мектептің білім беру саласында ұзақ жылдар бойы шешімін күтіп тұрған күрделі әлеуметтік және экономикалық мәселелер қордаланып қалды. Біздің зерттеуіміз көрсеткендей, материалдық және әлеуметтік-психологиялық жағынан да олар білім беру қызметкерлеріне, мектепке айтарлықтай қауіп туғызып отыр.

Білімсіздік, кітап оқуға деген ынтаның азаюы, мектептегі жемқорлық, мұғалім мәртебесінің төмендегі, олардың кәсіби деңгейінің төмендігі, педагогтар мен оқушылардың ата-аналарымен күрделі қарым-қатынастар, қағазбастылық және басқа да мәселелер алаңдатады. Мұғалімдерді білімін көтерудің сапасы ойландырады, олар қайта даярлаудың дәстүрлі емес түрлерін таңдайды.

Мұғалімдердің әлеуметтік бағдары мен әлеуметтік жай-күйін анықтау бойынша эксперттер ретінде алынған педагогтар, психологтар жоғары оқу орындарының әдіскерлері, білім беру қызметкерлері, орта білім беретін мекемелердің басшылары және тәжірибелі мұғалімдер көзқарастары барлық мәселе бойынша негізінен сәйкес келеді. Олар атап өткендей, бір жағынан, білім беру, әлеуметтік қорғау мәселелері ұзақ уақыт бойына мұғалімдерді ойландырып келсе, екінші жағынан, жағымды өзгерістерге үміттенсе, мұғалімдер жаналыққа деген бағдарын жоғалтпады. Сонымен қатар, мұғалімдер арасында өмірдің күрделеніп, өзгеріп, жаңарып тұратын ахуалына бейімделуіне салқынын тигізетін селқостық пен енжарлық та кеңінен тараған. Күдіктер мен қауіптерді сөзбен емес, тек іспен, нақты тәжірибелермен, мектеп пен мұғалімге қатысты мемлекеттік саясаттың өзгеруімен ғана еңсеруге болады.

Педагогтардың барлық сұрақтар бойынша қоғамдық пікірлерін зерттеу мұғалімдердің көңіл-күйін, олардың білім беру саласы алдында тұрған мәселелерін сезінуге, оларды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл пікірлер-білім саласындағы реформаларды түсінудің, елде жүргізіліп жатырған өзгерістерге көзқарастардың айнасы. Педагогикалық қауымның тілектеріне орай білім саласы үнемі нақтыланып отырса, қазақстандық мектептің дамуына зор ықпал етері сөзсіз.

УДК 37.032

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ КАК ФАКТОР АДЕКВАТНОГО ВЫБОРА ПРОФЕССИИ

**З.Б. СУЛТАМУРАТОВА, А.К. УМБЕТКУЛОВА,
А.А. АГИШЕВА, З. АЛДАНАЕВА**

*Актюбинский региональный государственный университет им К. Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Мақалада бүгінгі мектеп оқушыларының болашақ мамандығын таңдау себептері талданған. Мамандық таңдау - негізгі өмір шешімдерінің бірі. Кәсіби қызығушылығы мен бейімділіктерін дұрыс анықтау болашақта мамандықпен қанағаттанудың маңызды болжамды факторы болып табылады.

The motives of choice of future profession by today's high school students analyze in this article. Choice of profession – one of the major life decisions. The correct identification of the professional interests and inclinations is an important prognostic factor in satisfaction with the profession in the future.

Кілт сөздер: *мамандық таңдау, таңдау себептері, құндылықтар.*
Key words: *choice of profession, choice motives, values.*

Правильное выявление профессиональных интересов и склонностей старшеклассников является важным прогностическим фактором удовлетворенности профессией в будущем. Причиной неадекватного выбора профессии могут быть как внешние (социальные) факторы, связанные с невозможностью осуществить профессиональный выбор по интересам, так и внутренние (психологические) факторы, связанные с недостаточным осознанием своих профессиональных склонностей или с неадекватным представлением о содержании будущей профессиональной деятельности. Отношение к профессии, мотивы ее выбора являются чрезвычайно важными факторами, обуславливающими успешность предстоящего профессионального обучения [1].

С целью определения мотивов выбора будущей профессии в апреле 2016 г. среди учащихся 10 – 11 классов СШ № 1 был проведен опрос, в котором приняли участие 46 учащихся – 21 девушка и 25 юношей, 45,65% и 54,35% от общего числа, соответственно, в возрасте 15-18 лет. Результаты опроса представлены на рисунках 1 – 6.

Вопросы, предоставленные для определения мотивов выбора профессии, были следующими.

Анкетирование

«Что для вас наиболее значимо в будущей работе, профессии?»

Предлагаем выбрать **три** наиболее важных на Ваш взгляд мотива:

1. Творческий, интересный характер работы
2. Ее соответствие моим способностям, умениям
3. Возможность достичь признания, уважения
4. Возможность получать высокие доходы
5. Возможность занять высокий пост, иметь власть
6. Возможность принести пользу людям
7. Высокий престиж профессии
8. Возможность полнее реализовать свой потенциал
9. Возможность профессиональной карьеры
10. Самостоятельность, независимость
11. Связь с современной техникой, технологией
12. Хороший, дружный коллектив

Как видно из рисунка 1 для данной выборки старшеклассников предпочтительными мотивами выбора будущей профессии служат такие параметры, как возможность получать высокие доходы (54,3%); хороший, дружный коллектив (43,5%) и возможность принести пользу людям (39,1%). Наименее значимыми параметрами для выбора профессии служат возможность достичь признания, уважения (8,7%), а также такие три мотива, как возможность занять высокий пост, иметь власть; высокий престиж профессии; возможность полнее реализовать свой потенциал (каждый по 10,9%).

При сравнительном анализе ответов девушек и юношей (рисунок 2) можно видеть, что возможность иметь высокие доходы интересует 42,9% девушек и 64% юношей.

Потребность в хорошем, дружном коллективе имеется у 38,1% девушек и 48% юношей. В

своей будущей профессии желают приносить пользу людям 38,1% девушек и 40% юношей.

Вместе с тем у девушек выявляется мотив творческого, интересного характера работы (42,9%), необходимость которого по числу выборов совпадает с желанием иметь высокие доходы. Также девушек волнует соответствие будущей профессии индивидуальным способностям и умениям (38,1%).

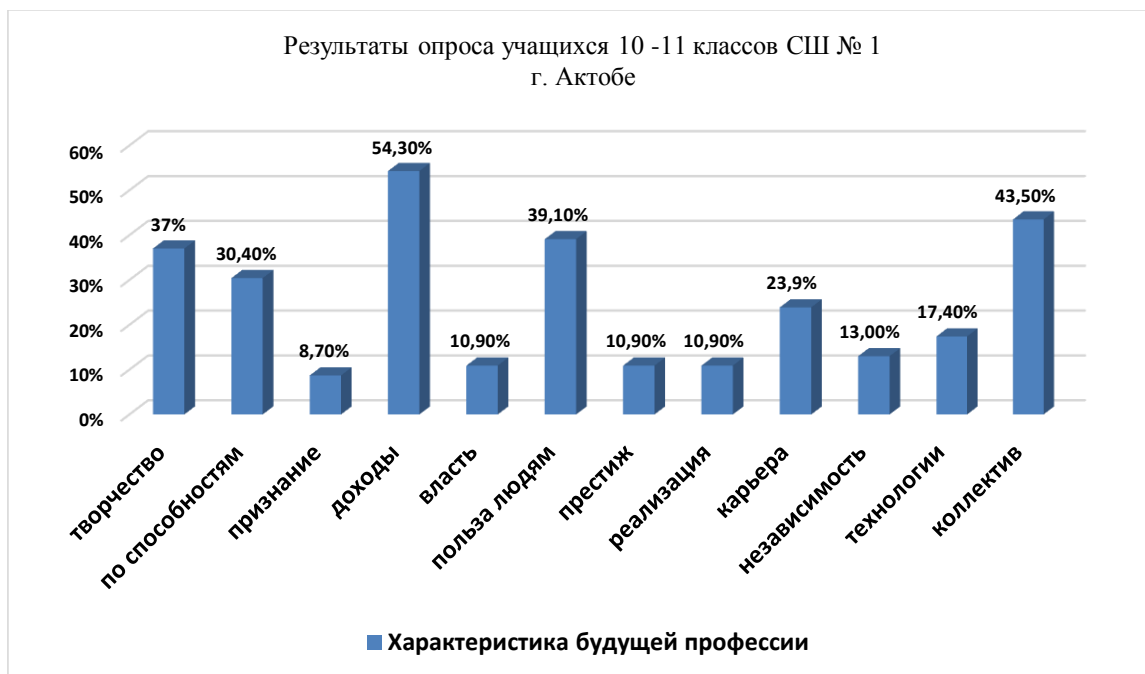

Рисунок 1. Мотивы выбора будущей профессии старшекласниками

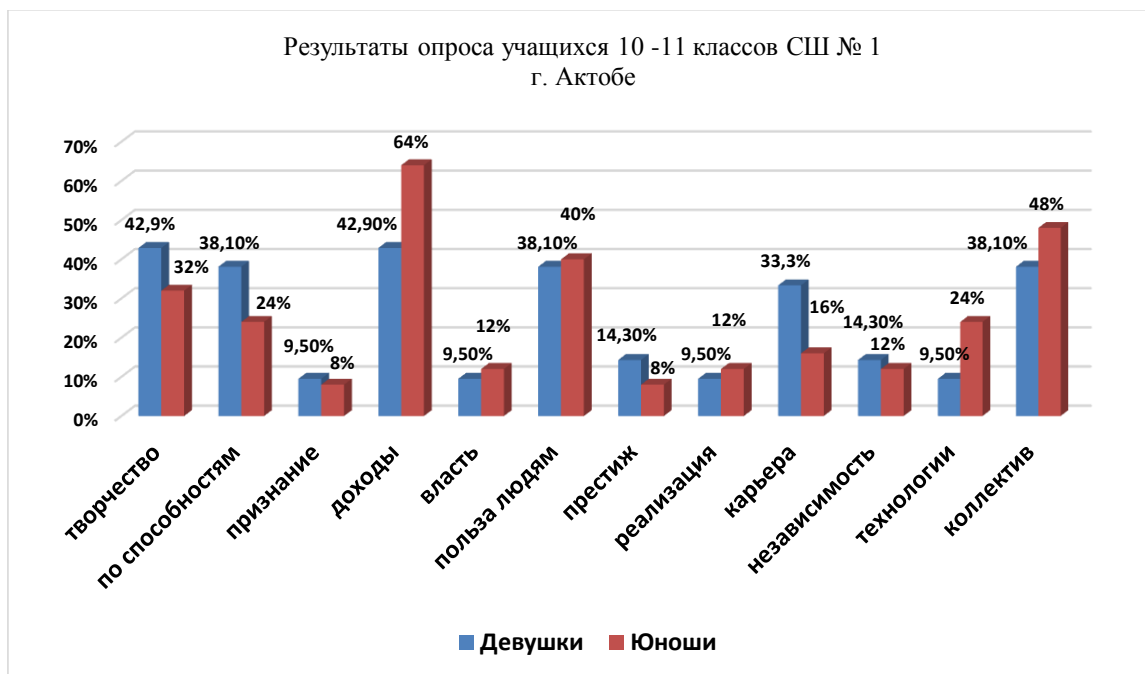

Рисунок 2. Мотивы выбора будущей профессии у девушек и юношей

«Не важными» для выбора будущей профессии юноши считают возможность достичь признания, уважения (8%) и высокий престиж профессии (8%), а также возможность занять высокий пост, иметь власть; возможность полнее реализовать свой потенциал и, казалось бы, действительно «мужская привычка» к самостоятельности и независимости (каждый по 12%). У девушек данной выборки старшекласников одинаково (по 9,5%

каждый) наименее предпочтительными для выбора профессии являются мотивы возможности достичь признания, уважения; возможности занять высокий пост, иметь власть; возможности полнее реализовать свой потенциал; а также мотив связи профессии с современной техникой, технологией.

Следует выделить более равномерное распределение предпочтений девушек в интервале 9,5% - 42,9%, тогда как предпочтения юношей имеют больший размах значений от 8% до 64%. Треть девушек (33,3%) беспокоит возможность профессиональной карьеры, 14,3% девушек выбирают высокий престиж профессии и еще столько же самостоятельность и независимость в будущей работе.

Таким образом, на примере старшеклассников СШ № 1 г. Актобе можно видеть, что главными мотивами выбора профессии служат материальные (возможность иметь высокие доходы) и социальные (возможность принести пользу людям и хороший, дружный коллектив) предпочтения. При этом само содержание, характер работы, ее соответствие способностям и социальный статус больше волнует девушек, чем юношей. Юноши не рассматривают будущую профессию как возможность социального продвижения, лифт восходящей мобильности. Высокие доходы в профессии для них никак не связаны с возможностью занять высокий пост и сделать профессиональную карьеру. Кроме того, для девушек (9,5%) по сравнению с юношами (24%) проявляется недооценка связи будущей профессии с современной техникой, технологией.

Для данной выборки старшеклассников, причем для юношей в большей степени, можно констатировать недостаточное осознание своих профессиональных склонностей, а также неадекватное представление о содержании будущей профессиональной деятельности. Поскольку в опросе приняли участие старшеклассники 10-х и 11-х классов в возрасте 15-18 лет, был проведен сравнительный анализ ответов десятиклассников и учащихся выпускных классов (рисунки 3-6).

Для учащихся 11-х классов (рисунок 3) решающим мотивом выбора профессии является возможность получать высокие доходы (59,09%). Следующим по значимости мотивом идет творческий, интересный характер работы (40,91%). Затем одинаково важными по числу выборов (31,82%) оказываются мотивы соответствия индивидуальным способностям, умениям; возможность принести пользу людям и возможность построить профессиональную карьеру. 22,73% учащихся выпускных классов хотят полнее реализовать свой потенциал. Такие мотивы, как самостоятельность, независимость; связь с современной техникой, технологией; а также хороший, дружный коллектив выбирают по 18,18% одиннадцатиклассников. И только по 9,09% учащихся 11-х классов останавливаются на следующих мотивах выбора будущей профессии: возможность достичь признания, уважения; возможность занять высокий пост, иметь власть; высокий престиж профессии.

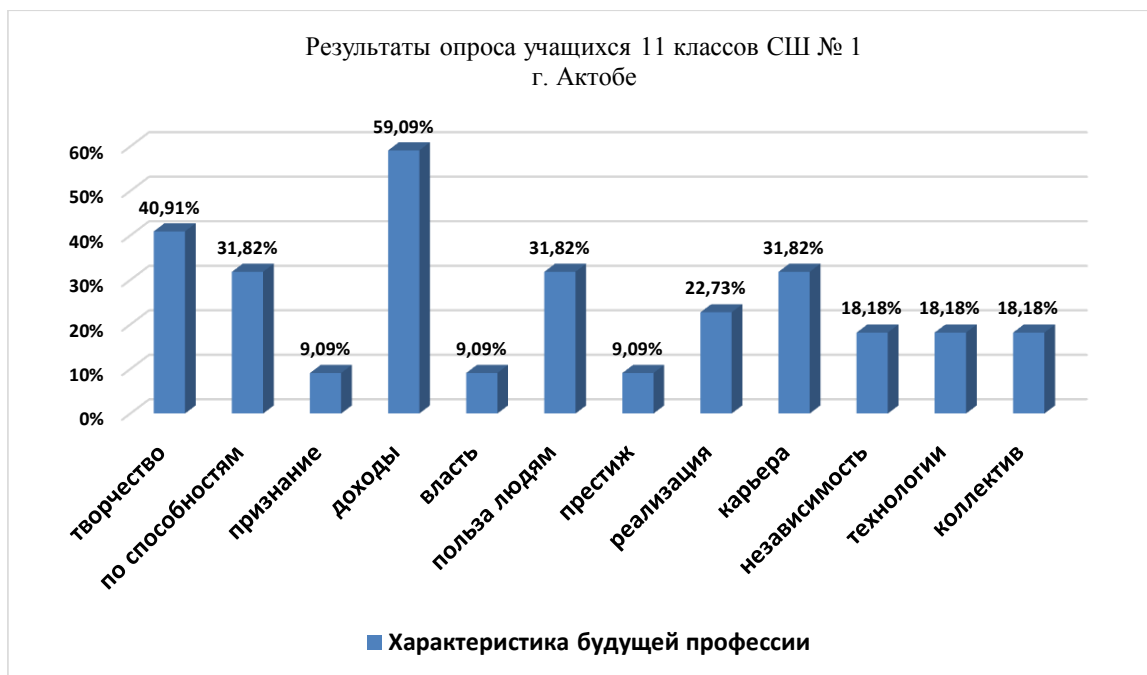

Рисунок 3. Мотивы выбора будущей профессии учащимися выпускных классов

Из ответов учащихся 10 классов (рисунок 4) следует, что 66,67% их хотят работать в хорошем, дружном коллективе; 50% стремятся получать высокие доходы, столько же желают приносить пользу людям (50%). 37,5% десятиклассников говорят о соответствии будущей работы своим способностям и умениям. Ни один из опрошенных (0%) не задумался о реализации своего потенциала. И только по 8,33% учащихся 10 классов выбирают возможность достичь признания, уважения, а также самостоятельность, независимость в будущей профессии.

Сравнительный анализ ответов учащихся 10-х и 11-х классов показывает, что главным мотивом выбора профессии для учащихся 11-х классов служит материальное положение (возможность иметь высокие доходы), тогда как учащиеся 10-х классов выбирают социальные условия, определенным образом, комфортность работы (хороший, дружный коллектив). При этом содержание, характер работы, ее соответствие способностям и социальный статус интересует учащихся выпускных классов в большей степени. Можно видеть, что учащиеся 10-х классов редко задумываются о своем завтрашнем дне, профессиональная жизнь является для них чем-то далеким и неизвестным. Такие мотивы, как возможность достичь признания, уважения; высокий престиж профессии; возможность занять высокий пост, иметь власть приблизительно в одинаковой степени «непопулярны» среди старшекласников СШ № 1.

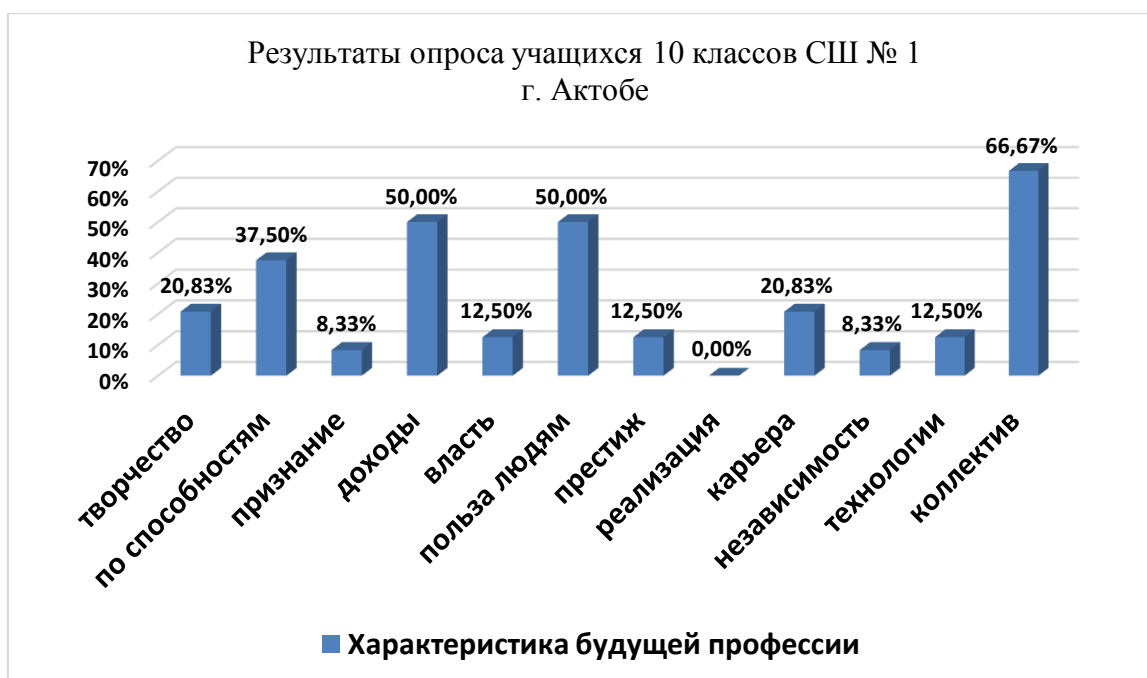

Рисунок 4. Мотивы выбора будущей профессии учащимися 10-х классов

По результатам опроса учащихся выпускных классов (рисунок 5) можно видеть, что 75% опрошенных юношей приоритетом выбора профессии ставят получение высоких доходов, тогда как 60% девушек интересуется творческий характер работы. Большинство учащихся 10-х классов, а это 69,23% юношей и 63,64% девушек (рисунок 6) выбирают работу в хорошем, дружном коллективе. Больше половины юношей – десятиклассников мечтают принести пользу людям (61,54%) и получать на будущей работе высокие доходы (53,85%). При этом ни один из учащихся 10-х классов не интересуется реализацией своего потенциала, ни одного юношу – десятиклассника не привлекает возможность достичь профессионального признания, уважения, а также профессиональной самостоятельности, независимости. Ни одна десятиклассница не связывает свою будущую профессию с современной техникой, технологией.

Как показал анализ мотивов выбора будущей профессии, для старшеклассников СШ №1 стремление к высокому материальному положению является одним из главных в структуре ценностных ориентаций. Очень немногие будущие выпускники школы ставят удовлетворение своих духовных потребностей выше материальных. Материальное благосостояние при выборе профессии оказывается основанием для развития чувства собственной значимости и положительного отношения к себе. По мнению опрошенных респондентов в наиболее значимые сферы будущей профессиональной деятельности не входят само содержание работы и ее социальный статус, что свидетельствует об определенной неосознанности профессиональных предпочтений. Можно предполагать, что результатом незрелости профессиональных интересов и склонностей может оказаться случайный выбор профессии.

Рисунок 5. Мотивы выбора будущей профессии у девушек и юношей выпускных классов

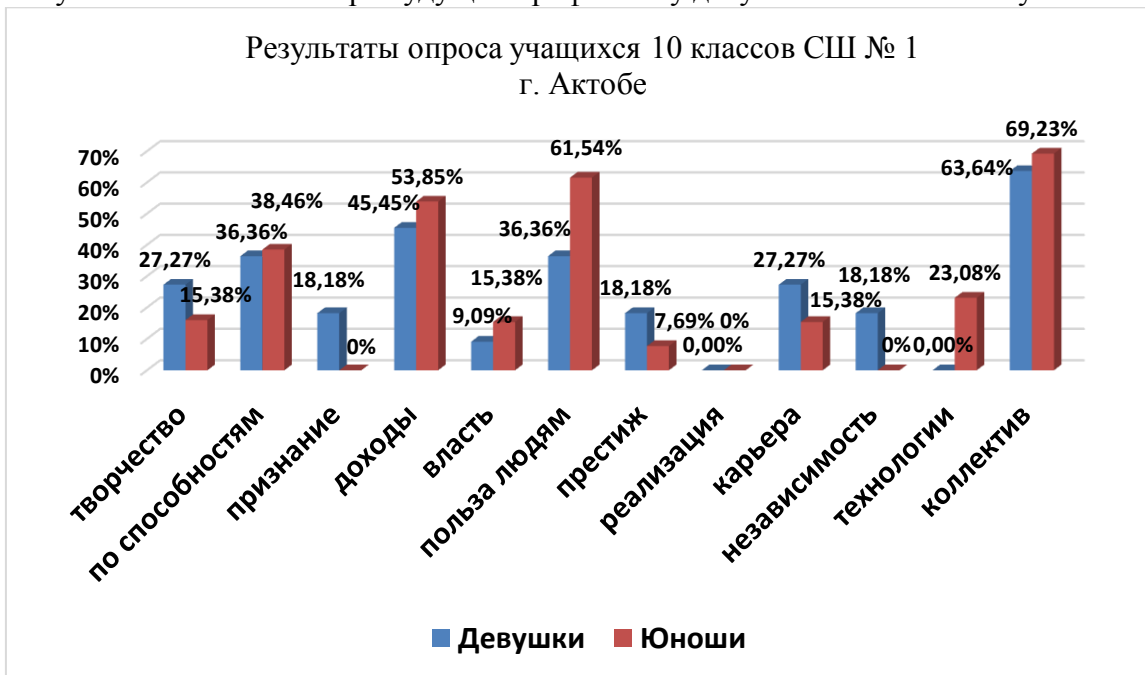

Рисунок 6. Мотивы выбора будущей профессии у девушек и юношей 10-х классов

Будущая профессия видится сегодняшнему старшекласснику, в основном, как источник доходов. При таком неадекватном представлении о содержании будущей профессиональной деятельности уменьшается вероятность удовлетворенности профессией в будущем. Односторонние мотивы выбора профессии не могут обеспечить успешность предстоящего профессионального обучения. В учебные заведения, как в средние специализированные, так и в высшие, в основной своей массе поступают случайные люди с неопределенным отношением к будущей профессии независимо от балла аттестата или результатов ЕНТ. В этих условиях ценность образования как основа профессионального и жизненного успеха не может стать осознанной ценностью личности. Студент учится без желания и удовольствия. Для гармоничных отношений личности и общества, реализации индивидуального потенциала человека, повышения «КПД» профессионального образования следует изменить существующую практику

профессиональной ориентации школьника в старших классах. Заложить фундамент профессиональной удовлетворенности человека – дело не одного дня и не одного года [2].

Литература

1. http://nkaoko.kz/bolon_process/key_documents_of_the_bologna_process/2408/ Бодров В.А. Психологические основы профессиональной деятельности // - М.: Логос. – 2007. – 855 с.
2. Ярошенко В.В. Мотивация выбора профессии и особенности ее развития у учащихся общеобразовательной школы. – М.: Просвещение. – 2004. – 235 с.

ӘОЖ 371.1

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Тайпақова Н.Б.

*Ақтөбе облыстық ғылыми-тәжірибелік орталық
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В статье представлены методические рекомендации по организации работы по формированию коммуникативной культуры у педагогов. Статья помогает расширить свои знания по профессиональной коммуникабельности педагога.

This article deals with methodical recommendations about the organization of work and formation of communicative culture are presented for teachers. Article helps to expand the knowledge of professional skill to communication of the teacher.

Ключевые слова: *педагог, коммуникативная культура, профессиональная коммуникативность педагога.*

Key words: *teacher, communicative culture, communicative professional teacher.*

Қазақстан Республикасы «Жаңа тұрпатты педагогының үздіксіз педагогикалық білімі» тұжырымдамасында: «Бүгінгі мұғалім рухани дамыған, шығармашыл кәсіби дағдыларды, рефлексия қабілетін меңгерген, жаңалыққа ұмтылғыш, білім құндылығын түсінетін, мәдениетті, педагогика мен психологияны, өз пәнін, оны оқыту әдістемесін терең білетін болуы тиіс»- делінген. Олай болса, 12 жылдық білім беру жүйесіндегі педагог- ізденімпаз, өзіне-өзі талап қоя білетін, *педагогикалық құзыреттілігі* жоғары маман болуы керек. Нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесі ұғымының Қазақстан Республикасының білім сапасына енуіне байланысты білім, білік дағды, тәрбие, білімділік, дайындық ұғымдары автоматты түрде құзырлылық ұғымдарымен алмастырылып, практиктердің қолданыстағы үйреншікті сөзіне айналып кетті. Осы түсініктердің пайда болуына тоқталсақ, «құзырет», «құзыреттілік» ұғымдарының қалыптасуын И.Я. Зимняя төмендегідей үш кезеңге бөліп қарастырады:

Бірінші кезең 1960-1970 жылдары аралығында «құзырет» түсінігінің негізінде «құзыреттілік», «коммуникативті құзырет» түсінігі қалыптасты.

Екінші кезең 1970-1990 жылдары аралығында құзырет түсінігінің мазмұны тереңдей түсіп, басқаруда, тіл үйренуде, менеджментте, қарым-қатынасты үйренуде «әлеуметтік құзырет» түсінігі енгізілді.

Үшінші кезең 1990 жылдан бері құзыреттілік ЮНЕСКО тарапынан қолдау тауып, білімнің күтілетін нәтижесі түрінде қолданысқа енді [1,50-556].

«Құзырлылық» ұғымы жайлы К.С.Құдайбергенова «Құзырлылық табиғаты - тұлғаның өзіндік дамуында» атты еңбегінде: «Құзырлылық ұғымы соңғы жылдары педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп

отырған ұғым. Құзырлылықтың латын тілінен аудармасы «competens» белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді», - деп пайымдайды.

Педагогика ғылымында «кәсіби құзыреттілік» түсінігі бірнеше ұғым береді:

- еңбектің нәтижесін анықтайтын білім мен дағдының жиынтығы;
- жеке қасиеттері мен қабілеттерінің комбинациясы;
- білімі мен кәсіби ерекшелік жеке қасиеттерінің кешені;
- қызметке теориялық және тәжірибелік дайындығының бірлігі;
- іс-әрекеттерін мәдени түрде көрсете білу мүмкіншілігі және т.б.

Педагогикалық құзыреттілік бұл мұғалім тұлғасының кәсіби маңызды сапаларын педагогикалық іс-әрекетте жүзеге асыруы. Б.Барменқұлова «Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі бұл үш бір-бірімен өзара байланысты кәсіби білім, кәсіби іскерлік, мұғалім тұлғасының кәсіби маңызды сапалары сияқты компоненттердің педагогикалық іс-әрекетте жүзеге асырылуы»- деп көрсетеді.

Егер болашақ педагогтың құзыреттілігінің қалыптасуын кәсіби білім беру жүйесінің аумағында қарастырсақ, онда білім, білік, дағды, мүмкіншілігі яғни бір сөзбен педагогикалық қызметке маманның қаншалықты дайын екендігі туралы айтуға болады. Кәсіби құзыреттілікті коммуникативтік, ақпараттық, регулятивтік және интеллектуалды-педагогикалық құзыреттілік ретінде қарастырамыз.

Мұғалімнің коммуникативтік құзыреттілігі – кәсіби интегративтік қасиет, оның негізгі бөліктеріне эмоционалдық тұрақтылық (икемділікпен байланысты); экстраверсия (тағайындалған деңгейі мен эффективті жетекшілікті көрсетеді); тікелей және қайтарымды байланысты ұштастыру мүмкіншілігі; тілдік білімі, тыңдай білу қабілеті, марапаттай білуі; сыпайылық; жалпы қабілеті жатады.

Коммуникативтік құзыреттілік – біріншіден, жеке тұлғаның дамуы мен өзіндік даму процесіндегі мұғалімнің жеке тұлғалық қасиеті; екіншіден, ұстаздың педагогикалық қарым-қатынастық мақсаты, түйіні, құрлымы, құралы, ерекшелігі туралы хабардарлығының көрсеткіші; қажетті технологиялық деңгейін меңгеруі; маманның жеке психологиялық сапасы; коммуникативтік іс-әрекетін әрдайым жетілдіріп тұруға тырысу; негізгі құндылық ретінде жеке адамның тұлғасына бейімделе білу, «бағдар ету», сонымен қатар педагогикалық қарым-қатынас кезінде туындайтын міндеттерге шығармашылық, қапысыз шешім таба білу қабілеті.

Коммуникативтік құзыреттілік:

- нақты өмірлік жағдайларда өзінің міндеттерін шешу үшін қазақ және басқа тілдерде ауызша және жазбаша коммуникациялардың түрлі құралдарын қолдануға;
- стиль мен жанрды қатысымдық міндеттердің шешімдерін таңдауға және қолдануға;
- әдеп нормасына сәйкес өзіндік пікірін білдіруге;
- өнімді өзара іс-қимылды, оның ішінде басқа да көзқарас пен бағыттарды ұстанатын басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас диалогына түсе отырып, жанжалдық ахуалды шешуді жүзеге асыруға;
- жалпы нәтижеге қол жеткізу үшін түрлі позициядағы адамдармен топта қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді.

Коммуникативтік құзыреттілік төмендегідей компоненттерден тұрады:

- коммуникативтік тәртіп аймағындағы білімі (қажетті тілдерді білуі, педагогика және психология, конфликтология, логика, риторика, мәдениет және сөйлеу аймағындағы білімі);
- коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеті (іскерлік қатынастарды нақты және жедел орнату, белсенділік таныту, тұлғаны дұрыс қабылдау және

- түсіну негізінде психологиялық әсер ету, қоршаған ортамен және оқшауланған адамдармен біріккен іс-әрекет кезінде белсенді әрекет жасау);
- эмпатияға қабілетті болу (түсіне білу іскерлігі, өзгені сезіне білу, психотерапияны сөзбен орындай алу);
 - өзіндік бақылауға қабілеттілігі (көршісінің және өзінің мінез-құлқын реттей алу іскерлігі, әңгімелесушіні модельдей алу, дау жан-жал ситуацияларында өнімді жауап беру тәсілдерін табу, жағымды психологиялық климатты тудыру, субъектаралық қарым-қатынасты болжай алу);
 - вербальды және вербальды емес қарым-қатынас мәдениеті (сөйлеу техникасын, риторикалық амалдар, аргументация техникасын және шарттасуды жүргізу, кәсіби педагогикалық әдеп ережелерін сақтау, ұғымдық-категориялық ақпаратты мақсатты түрде қолдану, сөйлеу мәдениетін меңгеру, вербальды емес құралдарды қолдану).[1,30-40б].

Әдебиеттер

1. Кенжебеков Б. Методологические подходы и исследованию развития профессиональной компетентности специалиста. // Высшая школа Казахстана №4, 2002,- 177б.
2. Жадрина М.Ж. Компетенттілік тұрғысында оқу жетістіктері өлшеуіштерінің жүйесін құрудың әдіс-тәсілдері мен принциптері. –Алматы, 2007.-165б.

УДК 37.032

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ В СТАРШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

**А.К. УМБЕТКУЛОВА, З.Б. СУЛТАМУРАТОВА,
С. ЖАРБОЛГАНОВА, А.А. АГИШЕВА**

*Актюбинский региональный государственный университет им К. Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Мақалада жоғары сынып оқушыларының құндылықтарын зерттеу нәтижелері келтірілген. Жеке тұлға құндылықтарының жүйесі – өмір бойы дамуының негізі. Құндылықты бағыттар жастардың өмірлік таңдауларына әсер етеді. Жастық шақ адамның құндылық жүйесі қалыптасу тұрғысынан алғанда ең маңызды.

The results of a study of values of high school students present in this article. The individual value system – the basis of the development during all life. Value orientations affect the life choices of young people. Youth age is crucial for the formation of the value system of the person.

Кілт сөздер: *жоғары сынып оқушыларының құндылықтары, терминалдық (негізгі) және аспаптық құндылықтар*

Key words: *values of high school students, terminal and instrumental values*

Важнейшим аспектом полноценной жизнедеятельности человека выступает его ценностное самоопределение в стремительно изменяющемся современном мире [1]. Ценностное самоопределение – это нравственный стержень ценностно-смыслового развития личности в течение всей жизни, важнейшее условие социализации личности, интеграции в современный мир. Современное молодое поколение испытывает определенные трудности в ценностном самоопределении, что обусловлено нестабильностью современного общества, вызванной новыми процессами в экономической, политической, социальной и духовной сферах общественной жизни.

Продуктом важных общественных изменений является распад традиционных ценностей и возникновение новых.

Ценностное самоопределение происходит в течение всей жизни человека, но наиболее активное его развитие наблюдается в старшем школьном возрасте, который характеризуется обостренным стремлением личности к познанию и оценке самого себя, формированию целостного, непротиворечивого образа «Я». Юношеский возраст является периодом интенсивного формирования системы ценностных ориентаций, оказывающей влияние на становление характера и личности в целом. Это связано с появлением на данном возрастном этапе необходимых для формирования ценностных ориентаций предпосылок: овладение понятийным мышлением, накоплением достаточного морального опыта, занятием определенного социального положения. Появление убеждений в юношеском возрасте свидетельствует о значительном качественном переломе в характере становления системы моральных ценностей.

Определено, что, являясь основой нравственного сознания, ценностные ориентации влияют на жизненный выбор юношества, проявляются в особенностях целеполагания и способах целедостижения, в поступках и делах. Тем самым в юношеском возрасте складывается собственное мировоззрение человека, создающее возможность формирования внутренней, автономной системы ценностей. Юношеский возраст, таким образом, является решающим в плане формирования ценностной системы личности. В результате исследований, проведенных в АРГУ им. К. Жубанова [2, 3], был выявлен недостаточный уровень зрелости профессиональных ценностей студентов. Выпускники, несмотря на достаточный объем полученных знаний, психологически не готовы для исполнения ими избранных ролевых функций в обществе, не говоря уже о карьерном росте и чувстве самоудовлетворения от профессионального выбора [2]. Низкий уровень осознанности профессиональных предпочтений приводит к существующему разрыву между понятиями образование и профессиональное становление [3].

Таблица 1. Частота выбора терминальных ценностей старшеклассниками СШ № 1 г. Актобе

№	Терминальная ценность	Наиболее значимые ценности (1-5 место)		Наименее значимые ценности (14-18 место)	
		Уч-ся	%	Уч-ся	%
1	активная жизнь	28	65,12	6	13,95
2	жизненная мудрость	20	46,51	9	20,93
3	здоровье	25	58,14	5	11,63
4	интересная работа	20	46,51	5	11,63
5	красота	13	30,23	8	18,60
6	любовь	20	46,51	5	11,63
7	обеспеченная жизнь	11	25,58	4	9,30
8	хорошие и верные друзья	11	25,58	11	25,58
9	общественное признание	8	18,60	14	32,56
10	познание	12	27,91	3	6,98
11	продуктивная жизнь	8	18,60	14	32,56
12	развитие	5	11,63	12	27,91
13	развлечения	6	13,95	15	34,88
14	свобода	7	16,28	22	51,16
15	семейная жизнь	11	25,58	17	39,53
16	счастье других	2	4,66	25	58,14
17	творчество	0	0	26	60,47
18	уверенность в себе	8	18,60	14	32,56

Для определения условий формирования системы ценностей современного студента были проведены исследования ценностных ориентаций старшеклассников на примере учащихся 10-х – 11-х классов средней школы № 1 г.Актобе по методике М.Рокича (опросник ценностей по Рокичу), которая позволяет изучить направленность личности и определить ее отношение к окружающему миру, к другим людям, к себе, восприятие мира, ключевые мотивы поступков, основу «философии жизни» [4].

Таблица 2. Частота выбора терминальных ценностей юношами 10 – 11 классов СШ № 1 г. Актобе

№	Терминальная ценность	Наиболее значимые ценности (1-5 место)		Наименее значимые ценности (14-18 место)	
		Уч-ся	%	Уч-ся	%
1	активная жизнь	11	47,83	2	8,70
2	жизненная мудрость	11	47,83	1	4,35
3	<u>здоровье</u>	16	69,56	1	4,35
4	интересная работа	11	47,83	2	8,70
5	красота	3	13,04	4	17,39
6	любовь	11	47,83	4	17,39
7	обеспеченная жизнь	7	30,43	1	4,35
8	хорошие и верные друзья	9	39,13	5	21,74
9	общественное признание	3	13,04	7	30,43
10	познание	6	26,09	2	8,70
11	продуктивная жизнь	3	13,04	8	34,78
12	развитие	3	13,04	7	30,43
13	развлечения	3	13,04	9	39,13
14	свобода	5	21,74	12	52,17
15	семейная жизнь	6	26,09	11	47,83
16	счастье других	2	8,70	15	65,22
17	творчество	0	0	16	69,56
18	уверенность в себе	5	21,74	8	34,78

М.Рокич рассматривал ценности как разновидность устойчивого убеждения, что некая цель или способ существования предпочтительнее, чем иной. Природа человеческих ценностей по Рокичу имеет следующие особенности: общее число ценностей, являющихся достоянием человека, сравнительно невелико; все люди обладают одними и теми же ценностями, хотя и в различной степени; ценности организованы в системы; истоки человеческих ценностей прослеживаются в культуре, обществе и его институтах и личности; влияние ценностей прослеживается практически во всех социальных феноменах, заслуживающих изучения.

Рокич различает два класса ценностей — терминальные и инструментальные. Терминальные ценности М. Рокич определяет, как убеждения в том, что какая-то конечная цель индивидуального существования (например, счастливая семейная жизнь, мир во всем мире) с личной и общественной точек зрения стоит того, чтобы к ней стремиться; инструментальные ценности — как убеждения в том, что какой-то образ действий (например, честность, рационализм) является с личной и общественной точек зрения предпочтительным в любых ситуациях. По сути, разведение терминальных и инструментальных ценностей производит уже достаточно традиционное различие ценностей-целей и ценностей-средств.

**Таблица 3. Частота выбора терминальных ценностей девушками
10 – 11 классов СШ № 1 г. Актобе**

№	Терминальная ценность	Наиболее значимые ценности (1-5 место)		Наименее значимые ценности (14-18 место)	
		Уч-ся	%	Уч-ся	%
1	активная жизнь	17	85	4	20
2	жизненная мудрость	9	45	8	40
3	здоровье	9	45	4	20
4	интересная работа	9	45	3	15
5	красота	10	50	4	20
6	любовь	9	45	1	5
7	обеспеченная жизнь	4	20	3	15
8	хорошие и верные друзья	2	10	6	30
9	общественное признание	5	25	7	35
10	познание	6	30	1	5
11	продуктивная жизнь	5	25	6	30
12	развитие	2	10	5	25
13	развлечения	3	15	6	30
14	свобода	2	10	10	50
15	семейная жизнь	5	25	6	30
16	счастье других	0	0	10	50
17	творчество	0	0	10	50
18	уверенность в себе	3	15	6	30

Опросник позволяет выявить, систематизировать личностные ценности, наметить существующие закономерности в системе ценностей и определить насколько они реализованы в жизни. При работе с группой испытуемых можно увидеть определенную картину - систему ценностей каждого испытуемого.

В проведенном опросе приняли участие 43 учащихся старших классов - 20 девушек (46,51%) и 23 юношей (53,49%). Результаты определения наиболее и наименее значимых терминальных ценностей старшеклассников СШ № 1 г. Актобе представлены в таблицах 1-3 и рисунках 1,2. Как видно из рисунка 1 наиболее значимыми ценностями учащиеся старших классов считают активную деятельную жизнь (полнота и эмоциональная насыщенность жизни, 65,12%) и физическое и психическое здоровье (58,14%). Среди первых пяти наиболее значимых ценностей испытуемые выделили жизненную мудрость (зрелость суждений и здравый смысл, достигаемые жизненным опытом, 46,51%), интересную работу (46,51%) и любовь (духовную и физическую близость с любимым человеком, 46,51%). Юноши на первое место ставят физическое и психическое здоровье (69,56%) (таблица 2). Активная деятельная жизнь, жизненная мудрость, интересная работа и любовь ценна для них в равной степени (по 47,83% каждая).

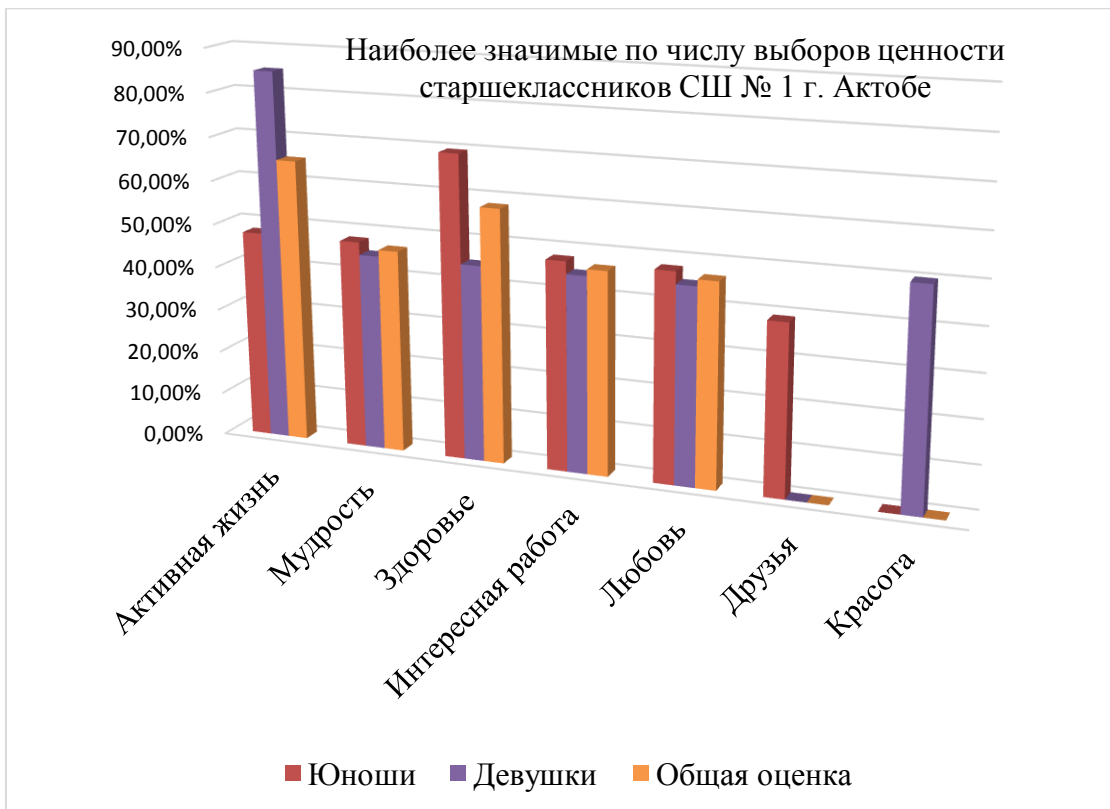

Рисунок 1. Наиболее значимые терминальные ценности (1-5 место) старшекласников СШ № 1 г. Актобе

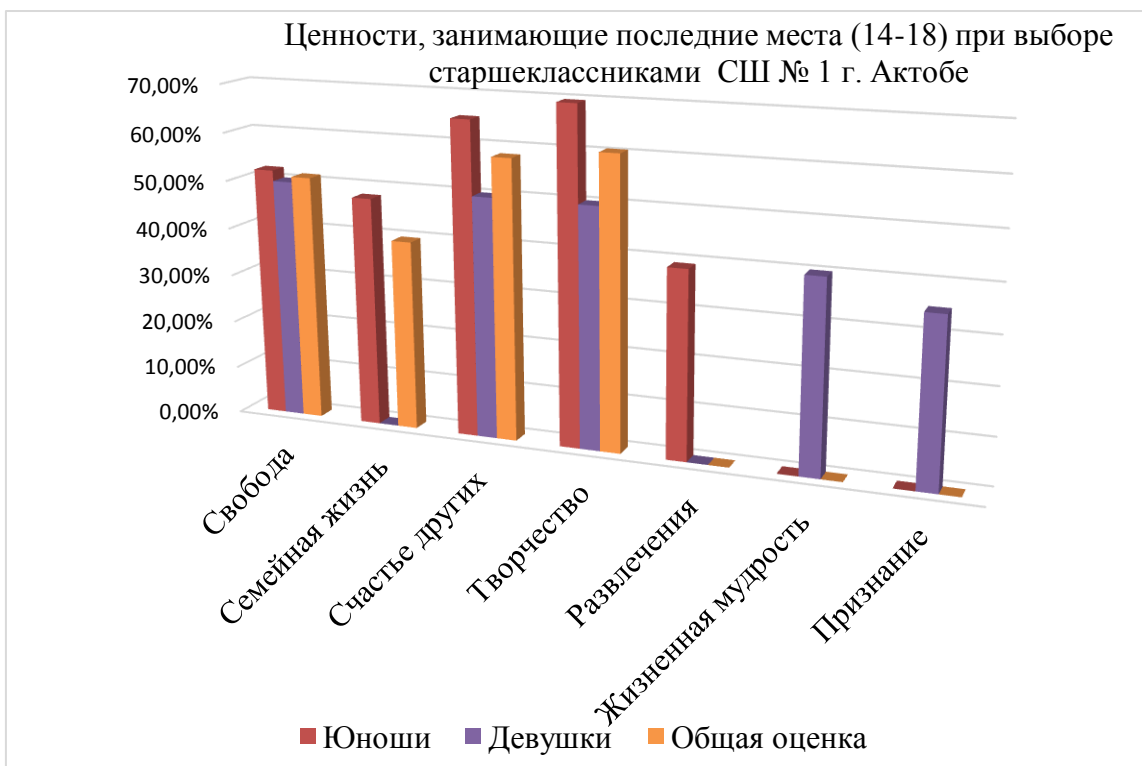

Рисунок 2. Наименее значимые терминальные ценности (14-18 место) старшекласников СШ № 1 г. Актобе

Девушки на первое место ставят активную деятельную жизнь (85%). Физическое и психическое здоровье, жизненная мудрость, интересная работа и любовь ценна для них в равной степени (по 45% каждая). При этом (таблицы 2,3) для юношей важно наличие

хороших и верных друзей (39,13%), тогда как половину девушек больше интересует красота природы и искусства (переживание прекрасного в природе и искусстве, 50%)

Таблица 4. Частота выбора инструментальных ценностей старшеклассниками СШ № 1 г. Актобе

№	Инструментальная ценность	Наиболее значимые ценности (1-5 место)		Наименее значимые ценности (14-18 место)	
		Уч-ся	%	Уч-ся	%
1	аккуратность	20	46,51	6	13,95
2	воспитанность	26	60,46	4	9,30
3	высокие запросы	19	44,19	6	13,95
4	жизнерадостность	17	39,53	10	23,26
5	исполнительность	12	27,91	13	30,23
6	независимость	13	30,23	9	20,93
7	непримиримость к недостаткам	10	23,26	7	16,28
8	образованность	15	34,88	9	20,93
9	ответственность	8	18,60	9	20,93
10	рационализм	10	23,26	8	18,60
11	самоконтроль	7	16,28	18	41,86
12	смелость	10	23,26	12	27,91
13	твердая воля	7	16,28	18	41,86
14	терпимость	11	25,58	13	30,23
15	широта взглядов	7	16,28	19	44,19
16	честность	9	20,93	15	34,88
17	эффективность в делах	7	16,28	18	41,86
18	чуткость	7	16,28	21	48,85

Таблица 5. Частота выбора инструментальных ценностей юношами 10 – 11 классов СШ № 1 г. Актобе

№	Инструментальная ценность	Наиболее значимые ценности (1-5 место)		Наименее значимые ценности (14-18 место)	
		Уч-ся	%	Уч-ся	%
1	аккуратность	9	39,13	5	21,74
2	воспитанность	16	69,57	1	4,35
3	высокие запросы	10	43,48	3	13,04
4	жизнерадостность	8	34,78	5	21,74
5	исполнительность	6	26,09	6	26,09
6	независимость	6	26,09	4	17,39
7	непримиримость к недостаткам	5	21,74	5	21,74
8	образованность	6	26,09	8	34,78
9	ответственность	5	21,74	5	21,74
10	рационализм	5	21,74	5	21,74
11	самоконтроль	5	21,74	9	39,13
12	смелость	7	30,43	6	26,09
13	твердая воля	4	17,39	8	34,78
14	терпимость	8	34,78	7	30,43
15	широта взглядов	4	17,39	9	39,13
16	честность	5	21,74	7	30,43
17	эффективность в делах	3	13,04	11	47,83

18	чуткость	3	13,04	11	47,83
----	----------	---	-------	----	-------

На рисунке 2 представлены ценности, которым присваиваются последние по важности места, т.е порядковые номера 14-18. Наименее важными ценностями старшеклассники СШ № 1 г. Актобе называют творчество (возможность творческой деятельности, 60,47%), счастье других (благополучие, развитие и совершенствование других людей, всего народа, человечества в целом, 58,14%), свободу (самостоятельность, независимость в суждениях и поступках, 51,16%) и счастливую семейную жизнь (39,53%). В скобках указана доля старшеклассников, помещающих данные ценности в самый низ своей иерархии ценностей.

Таблица 6. Частота выбора инструментальных ценностей девушками 10 – 11 классов СШ № 1 г. Актобе

№	Инструментальная ценность	Наиболее значимые ценности (1-5 место)		Наименее значимые ценности (14-18 место)	
		Уч-ся	%	Уч-ся	%
1	аккуратность	11	55	1	5
2	воспитанность	10	50	3	15
3	высокие запросы	9	45	3	15
4	жизнерадостность	9	45	5	25
5	исполнительность	6	30	7	35
6	независимость	7	35	5	25
7	непримиримость к недостаткам	5	25	2	10
8	образованность	9	45	1	5
9	ответственность	3	15	4	20
10	рационализм	5	25	3	15
11	самоконтроль	2	10	9	45
12	смелость	3	15	6	30
13	твердая воля	3	15	10	50
14	терпимость	3	15	6	30
15	широта взглядов	3	15	10	50
16	честность	4	20	8	40
17	эффективность в делах	4	20	7	35
18	чуткость	4	20	10	50

Наименее важные ценности юношей и девушек данной выборки совпадают – это творчество (69,56% и 50%, соответственно), счастье других (65,22% и 50%, соответственно), свобода (52,17% и 50%, соответственно) и счастливая семейная жизнь (47,83% и 30%, соответственно). При этом (рисунок 2) 39,13% юношей на последние места своей системы ценностей ставят развлечения (приятное, необременительное времяпровождение, отсутствие обязанностей), 40% девушек не нуждаются в жизненной мудрости и 35% девушек считают неважным общественное признание (уважение окружающих, коллектива, товарищей по работе).

Среднестатистический старшеклассник СШ № 1 г. Актобе на последнее место ставит возможность творческой деятельности, что можно связать с недостаточной профессиональной ориентацией, когда будущее туманно и связано только с целью заработать, чтобы прокормиться. При этом он не предполагает, что может оказать влияние на счастье других, всего народа, человечества. Современный старшеклассник не видит себя активным строителем новой эпохи. Ради некоторых более значимых ценностей он

готов отказаться от самостоятельности и независимости. Возможно, это результат наблюдающейся неоднозначности общественных отношений, когда гражданин при декларируемых правах и свободах опутан сетью условностей, правил, норм и обязанностей. Наконец, старшеклассники данной выборки не относят к безусловным ценностям счастливую семейную жизнь, что может свидетельствовать о возможном кризисе института семьи. Более трети опрошенных девушек отрицают значение жизненной мудрости и общественного признания. Возможно, они собираются в будущем пополнить ряды общественно незначимых «блондинок», зависимых от спутников жизни. Результаты определения наиболее и наименее значимых инструментальных ценностей старшеклассников СШ № 1 г.Актобе представлены в таблицах 4-6 и рисунках 3, 4. Как видно из рисунка 3 наиболее значимыми инструментальными ценностями учащиеся старших классов считают воспитанность (хорошие манеры, 60,46%), аккуратность (чистоплотность, умение содержать в порядке вещи, порядок в делах. 46,51 %), высокие запросы (высокие требования к жизни и высокие притязания, 44,19%) и жизнерадостность (чувство юмора, 39,53%). Юноши на первое место ставят воспитанность и хорошие манеры (69,57%) (таблица 5). Затем в необходимые качества входят высокие запросы (43,48%), аккуратность (39,13%), жизнерадостность (34,78%). Девушки на первое место ставят аккуратность (55%), затем воспитанность (50%). Высокие запросы (45%) для девушек значимы так же, как жизнерадостность (45%). При этом еще одним ценным качеством 45% девушек считают образованность, тогда как 39,13% юношей выбирают терпимость к взглядам и мнениям других, умение прощать другим их ошибки и заблуждения.

Наименее важными инструментальными ценностями (рисунок 4) старшеклассники СШ № 1 г.Актобе называют чуткость (заботливость, 48,85%) и широту взглядов (умение понять чужую точку зрения, уважать иные вкусы, обычаи, привычки, 44,19%). Затем малонужными оказываются самоконтроль (сдержанность, самодисциплина, 41,86%) и твердая воля (умение настоять на своем, не отступить перед трудностями, 41,86%).

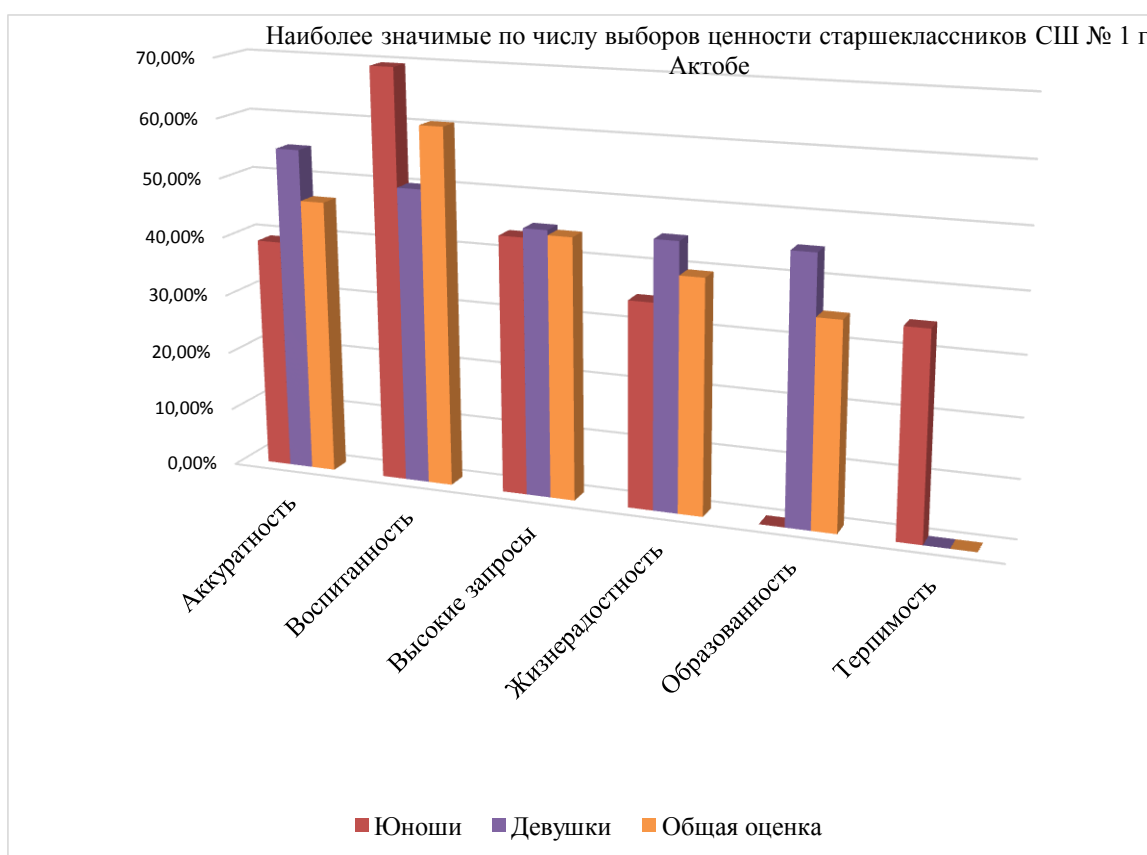

Рисунок 3. Наиболее значимые инструментальные ценности (1-5 место) старшеклассников

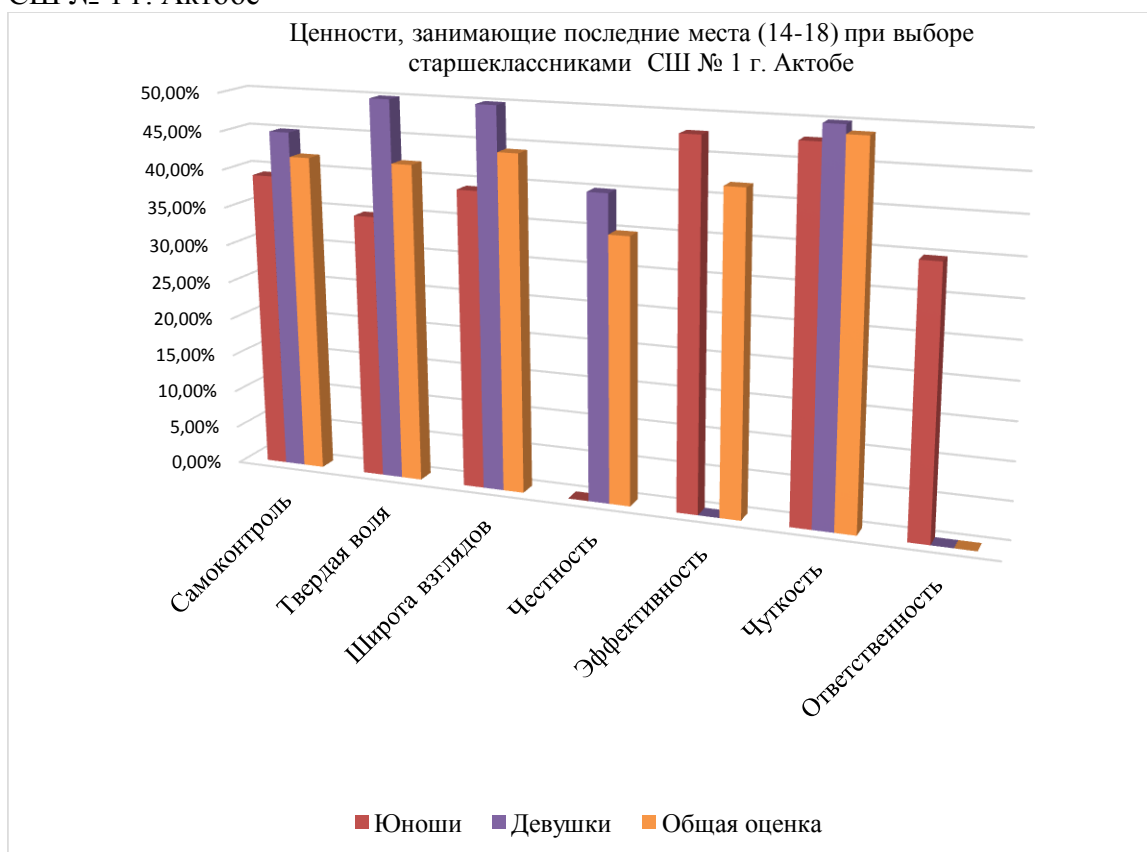

Рисунок 4. Наименее значимые инструментальные ценности (14-18 место) старшекласников

СШ № 1 г. Актобе

47,83% юношей не нуждаются в чуткости, по 39,13% - в самоконтроле и широте взглядов, 34,78% не находят важным качеством твердую волю. Половина опрошенных девушек (по 50%) на последние места помещают чуткость, твердую волю и широту взглядов. 45% девушек не важным называют самоконтроль. При этом 47,83% юношей не ценят эффективность в делах (трудолюбие, продуктивность в работе), еще 34,78% не самым важным качеством считают ответственность (чувство долга, умение держать слово). 40% девушек последние места отводят для качества честности (правдивости, искренности). Можно видеть, как инструментальные ценности, традиционно рассматриваемые как присущие успешным мужчинам – эффективность, самоконтроль, широта взглядов, твердая воля и ответственность – не считаются юношами СШ № 1 г. Актобе, как необходимые на жизненном пути. Около половины девушек не находят нужными такие качества, как чуткость и честность. Таким образом, при определении условий формирования системы ценностей современного старшекласника – будущего студента и высокообразованного специалиста – следует принять во внимание особенность переживаемого исторического момента, связанного с перестройкой системы ценностей в обществе в целом, и, как следствие, с изменением ценностных ориентаций молодежи, затрагивающих также сферу профессиональных предпочтений. Несоответствие ценностей старшекласников ожиданиям общества, недостаточная сформированность системы ценностей оказывает влияние и на недостаточную профессиональную направленность старшекласника, отмеченную в предыдущих работах [2,3].

Литература

1. http://nkaoko.kz/bolon_process/key_documents_of_the_bologna_process/2408/ Кирьякова А.В. Теория ориентации личности в мире ценностей // - Оренбург: Изд-во Оренбургского государственного педагогического института. – 1996. – 188 с.
2. Кирьякова А.В., Агишева А.А., Алданаева З., Жарболганова С. Состояние профессиональных предпочтений студентов естественнонаучных специальностей // Вестник АРГУ им. К. Жубанова. – Актобе, 2015. - № 4. – С. 15-22.
3. Толесина И.С., Агишева А.А., Дузелбаева С.Д., Маметкулова Л.Т. Степень ценностного восприятия результатов обучения в ВУЗе как мера целенаправленного развития личности будущего специалиста // Мат. IV м-нар. науч. конф. «Поколение будущего - 2015» - Курск. – 2015. – Т. 2. – С. 166-169.
4. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени // Психологическое обозрение. - № 1. - 1998.

ӘОЖ 371.315.7

ОҚУ ҮДЕРІСІНЕ ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ – ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ЕНГІЗУ ӘДІСНАМАСЫ

А.Е. Бекниязова

*С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті колледжі
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В статье рассматриваются пути и проблемы использования современных информационных технологий на уроках физики и информатики.

This article deals with the ways and problems of using modern information technologies at physics lessons and computer science.

Ключевые слова: *современные информационные технологии, физика, информатика.*
Key words: *modern information technology, physics, computer science.*

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» - деді еліміздің Президенті.

Н.Ә. Назарбаев нақты бағыт көрсетіп берді. ХХІ ғасыр жаңа технология мен ақпараттандыру ғасыры[1]. Жер бетінде болып жатқан жаңалықтар мен өзгерістер туралы спутник арқылы, интернет арқылы күн сайын, сағат сайын мағлұмат алып отырған жас жеткіншектерді басқа нәрсемен тандандыру, жаңа сабақты айтып, тыңдата білу оқытушыға оңай емес. Сондықтан да еліміздің болашағы саналатын жас ұрпақ тәрбиесіне, ғылым мен білімнің өркендеуіне ақпараттық технологиялардың тікелей байланысы болғандықтан студенттерді осы ақпараттық технологиялардың жұмысын толық та, өте жақсы меңгерту, өзіміздің сабақтарымызға жаңа технологияларды енгізу бүгінгі таңдағы басты мәселе деп ойлаймыз.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауында «Бізге экономикалық және қоғамдық модернизация талаптарына сәйкес қазіргі заманғы білім беру жүйесі керек. Білімді дамыта білмейтін ел ХХІ ғасырда сәтсіздікке ұшырайды», - деп атап көрсетті. Осыған орай еліміздегі білім саласын дамытуға арналған іс-шаралар мен реформалар жүзеге асырылуда[2].

«Әрбір ұстаз — білікті маман, ал әрбір студент — ойшыл тұлға» деген қағидаларды ұстана отырып, білім беру үрдісінде кез келген ұстаз білім сапасын жақсарту

мақсатында оқытудың озық технологияларын пайдаланады. "Ұстаздың биігі ойлана қарасаң биіктей

береді, үңіле қарасаң, тереңдей береді, қол созсаң қарсы алдында, айналсаң артыңда тұрғандай», – деп Сократ айтқандай егеменді еліміздің алдыңғы қатарлы отыз мемлекеттің қатарына қосылуға табандылықпен жылжу саясаты қоғамымыздың барлық саласында түбегейлі өзгерістер енгізіп, жаңа талаптар қойылып отыр. Соның ішінде болашақ ұрпаққа әлемдік деңгейде білім беру мақсатына орай білім мазмұнына жаңаша қарау – басты міндеттердің бірі. Қазіргі кезде білім берудің жаңа жүйесінің жасалуы, білім мазмұны мен әдіс-тәсілдерінің жаңаруы бәсекелестікке қабілеті мол, шығармашылық бағытта еңбектенетін, ой қабілетімен ерекшеленетін азаматты тәрбиелеуді көздейді.

Сапалы білім – ел болашағын айқындайтын басты көрсеткіш болып табылады. Бүгін мектеп партасында отырған бүлдіршіндер ертең ел тағдырын шешетін азаматтар. Олардың сапалы білім алуын бүгін қамтамасыз ету – мұғалімнің басты міндеті.

«Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, білім, ар, мінез деген қасиеттерімен озады», -деп Абай атамыз айтқандай, озық ойлы білімдар адамдар заманның, қоғамның дамуына, өзгеруіне үлесін қосып келеді. Осындай қоғамдық әлеуметтік мәдени өзгерістер, дамулар мектептің оқыту процесіне әсер ететіні сөзсіз. Кез келген оқыту белгілі мөлшерде адамды дамытады. Оқитын пән қаншалықты жаңа, бағалы болса да, мұғалімнің шеберлігі қандай жоғары болсын, мұғалім мен оқушының өз белсенділігін туғыза алмаса, берген білім күткен нәтиже бермейді.

Болашақ ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде оқытушылардың инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негізін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі. Инновация - ол тамыры тереңде жатқан ұғым. Инновация өздігінен пайда болмайды. Ол ғылыми ізденістердің, жекелеген оқытушылар мен тұтас ұжымның озық педагогикалық тәжірибесінен пайда болады[3]. Осындай ғылыми ізденістердің және озық педагогикалық тәжірибенің нәтижесінде қазіргі таңда «жаратылыстану және математика» бірлестігінің оқытушылары оқу үдерісіне жаңа ақпараттық - оқыту технологияларын енгізуде:

1. Физика пәнінен «Macromedia Flash Player 8» бағдарламасында 22 виртуалды зертханалық жұмыстан тұратын электрондық оқулық пайдаланып оқу үдерісіне енгізді. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты жолдауында «Он-лайн тәсілінде оқыту тәжірибесін дамытып, елімізде оқу теледидарын құру қажет» деп атап көрсетті. Осы мақсатта Қашықтықтан білім беруді дамыту үшін электрондық ақпараттық білім беру ресурстарын жүйелі жинақтау өте маңызды мәселе екенін атап өтуіміз керек және осы бағытта 2. Информатика пәнінен «Team Viewer» бағдарламасы арқылы қашықтықтан оқыту оқу үдерісіне енгізіліп отыр. Бұл бағдарламаның ерекшелігі - модульдық жүйеге сәйкес бірнеше пәндерді біріктіре отырып, ортақ нәтижеге жетуге мүмкіндік жасайды.

Бұл бағдарламаның көмегімен оқытушы білім алушының ақпарат құралдарындағы файлдарын, папкаларын ашуға, компьютерінің жұмысын тоқтатып қоюға, конференция өткізуге, қашықтықтан тапсырма беруге және т.с.с. көптеген әрекеттерді жүзеге асыруға болады.

Оқу үдерісінде бұл бағдарламаны қолдану, білім алушының жеке-дара жұмыс істеуін жоғарылатуға, компьютерлік технологияны меңгеру қызығушылығын дамытуға, тиімді кері байланыс орнатуға, интерактивтілікке және ақпараттық коммуникациялық әлемге енуге мүмкіндік береді.

Сонымен, қашықтықтан оқыту — білім алушының білімге деген құқықтарын іске асыратын үздіксіз білім беру жүйесі нысандарының бірі ретінде мамандардың негізгі қызметін атқара жүріп білімін, біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Оқу үрдісінде бұл бағдарламаны қолдану шын мәнінде білім алушының жеке-дара жұмыс істеуін жоғарылатуға, компьютерлік технологияны меңгеруге, қызығушылығын дамытуға,

тиімді кері байланысты орнатуға, интерактивтілікке және ақпараттық коммуникациялық әлемге енуге мүмкіндік береді [4].

Сонымен, қашықтықтан оқыту — білім алушының білімге деген құқықтарын іске асыратын үздіксіз білім беру жүйесі нысандарының бірі ретінде мамандардың негізгі қызметін атқара жүріп білімін, біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді.

3. Оқу үдерісін белсендірудің маңызды құралдарының бірі болып іскерлік ойын саналады.

Ол ситуациялық тапсырмаларды орындау кезінде олардың кешенді бағытын қалыптастыруға мүмкіндік береді, білімді игерудің тиімді құралы бола отырып, мамандарды дайындауда үлкен роль атқарады. Кәсіпкерлікті қолдау мен дамыту Қазақстанның әлемдегі дамыған 30 елдің қатарына қосылуы жолындағы маңызды қадам болып отыр. Елбасы «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» бағдарламасында қарастырылған 7 мәселенің бірі осы туралы болып отыр. Студенттердің іскерлік ойын барысында деңгейлік тапсырмаларды біртіндеп орындауына жағдай жасау:

білім деңгейлерін көтере отырып, пәнге деген қызығушылықтарын, белсенділіктерін, танымдық қабілеттерін арттыру компьютерлік сауаттылығын жетілдіру шығармашылық ой-өрістерін дамыту өз бетімен ізденуге, қорытынды жасауға үйрету кәсіби шеберлігімен мен мүдделерін қалыптастыру еңбек нарығында бәсекеге қабілеттіліктерін дамыту.

4. Келесі оқу үдерісіне енгізілген жаңа әдіс ол - бейне сабақ. Бейне сабақты дайындау үшін қазіргі таңда көптеген бағдарламалар бар. Соның ішінде «Camtasia Studio» бағдарламасы арқылы Ms Excel, Ms Access тараулары бойынша бейне сабақ оқу үдерісіне енгізілді. Оқытудың бұл түрі бүгінгі таңда жаңа сабақты үйрену және меңгеруде кез-келген уақытта және кез-келген орында жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

5. Білім алушылардың өзіндік жұмысын сапалы меңгеруде интерактивті тақтаны қолдана отырып, өзіндік жұмыс тапсырмаларын қорғау студенттердің ойлау мәдениетін қалыптастыруда білім алуда нақтылыққа, бір жүйелікке, реттілікке қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осы әдіс оқу үдерісіне енгізіліп отыр. Сауатты да саналы, белсенді де іскер, елін сүйетін ұрпақты тәрбиелеу үшін, әрбір сабақты жаңаша ұйымдастырып, өзіндік тың ізденістерге талпыну басты міндетіміз.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
 2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз». -28 қаңтар, 2011 жыл. - <http://www.inform.kz/>
 3. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
 4. «Информатика негіздері» журналы, 2010 жыл. - №1.
-

**ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
Art, Culture and Sport**

УДК 316.7

**Проблемы этнической идентичности
в системе этнокультурных потребностей
на примере национального искусства**

И.Ф. Юсупов

*Центр социо-культурного анализа Института стратегических исследований РБ
г. Уфа, Башкортостан*

Мақалада ұлттық өнер үлгісінде этномәдениет қажеттілігі жүйесіндегі этникалық толыққандылық мәселелері көтеріледі.

The article raises questions about the problems of the ethnic identity of ethnic and cultural needs of the system by the example of the national art.

Кілт сөздер: *этникалық толыққандылық, этномәдениет, ұлттық өнер.*

Key words: *ethnic identity, ethnic culture, national art.*

Проблемы культуры народа и этническая самоидентификация человека в современном мире сегодня остается одной из важных проблем для изучения среди социологов, философов, политологов. В обществе именно этническая культура остается связующим элементом между поколениями и одним из социальных институтов сохранения культурной памяти этнической общности и его представителей.

Понятие «идентификация» впервые было введено З. Фрейдом и являлось одним из основных понятий психоанализа, затем оно стало широко использоваться в других общественных и гуманитарных науках, в частности, в социальной психологии, социологии, этнологии, культурной и социальной антропологии. Этническая идентификация является результатом процесса этнической социализации и означает осознание индивидуумом своей этнической принадлежности, приобщение к ее этническим признакам, а также принятие индивидом статуса и роли данной этнической общности. В научной практике существуют различные определения понятия этнической идентичности. Так, например, Н.Г. Скворцов определяет это как «специфическая форма идентификации, заключающейся в соотношении человеком некоторых составляющих собственной определенности с рядом характеристик группы, к которой он себя причисляет» [1,59-60]. Другое определение этнической идентичности ученых сформулировано как «осознание личностью своей принадлежности к определенной этнической группе, а также разного рода представления, образы мыслей и чувства, разделяемые членами этнической группы» [2,34]. На наш взгляд, эту дефиницию было бы справедливым определить как **осознание человеком принадлежности к определенной этнической общности и ощущению сопричастности к культурным традициям данного этноса, его ценностей, идей и смыслов.**

Сегодня актуальность проблемы этнической идентичности связана как с глобальными изменениями в мире, так и с радикальной трансформацией российского общества, значительной переоценкой духовно-нравственных императивов. Наблюдаемая в последние годы демократизация национальных отношений, рост национального самосознания и процессы, связанные с национальным культурным возрождением в

полиэтнических регионах Российской Федерации, значительно повысили значение социальных институтов формирования личности в этническом контексте духовной жизни общества. Формирования личности и ее воспитание в современном обществе в принципе нельзя рассматривать в отрыве от культуры этнической общности.

Культура сегодня выходит на передний план и является своего рода центром и ядром духовно нравственной жизни любого этноса, смыслообразующей основой его ценностного бытия, и создает характер и особенности менталитета. Именно культура этноса определяет особость и специфичность любого народа и его уникальность в глобальном культурном пространстве, формирует в человеке особую этническую культуру мировосприятия. Такие понятия, как культура этноса и духовные ценности невозможно рассматривать в отдельности друг от друга. Первоочередным маркером этничности выступает именно культура этноса.

Рассматривая проблему этнической идентичности можно выделить множество факторов, которые определяют и влияют на этническую самоидентификацию человека: это язык, традиции, обычаи, общность проживания, общность происхождения, религия и т.д. Сегодня сопричастность к культуре своего народа и к его лучшим традициям становятся основополагающими признаками этнической идентификации человека и развитие его духовной культуры. В данном случае следует отметить, что осознание принадлежности человека к тому или иному этносу во многом определяется через индивидуальное восприятие ее культуры и ее основных элементов как национальное искусство. Именно национальное искусство выступает как катализатор этнических ценностей и служит своего рода «мостиком», связующим элементом, между человеком и этнической общностью.

Национальное искусство включает в себя три взаимосвязанных компонента: а) систему художественного производства; б) систему художественного потребления; в) систему художественного оценивания. Все эти компоненты, безусловно, требуют отдельного концептуального изучения. В данном случае остановимся на системе художественного потребления.

Сегодня изучение этнокультурных потребностей общества все больше выходят на передний план среди ученых. **Этнокультурные потребности представляют собой органическую часть общекультурных потребностей общества, специфически преломляющихся и сочетающихся со специфическими особенностями культуры данного этнического образования.** Любая этническая общность, независимо от своего количественного состава, всегда стремилась и стремится к самореализации, самоутверждению и удовлетворению своих духовных, этнокультурных потребностей. Эти потребности, в зависимости от некоторых условий, могут быть реализованы и учтены, или могут быть проигнорированы, и только благодаря выявлению и удовлетворению собственных этнокультурных потребностей в полной мере существует и духовно развивается этническая общность, а его представители ощущают комфортность пребывания в данном обществе. Р.И. Ирназаров, анализируя данную проблему, отмечает, что: «Национальные потребности – это нужда в воспроизводстве и развитии этнических и социальных характеристик (качеств) определенного народа и его представителей. Для того чтобы последний мог сохранять и приумножать свою определенность, он должен делать это постоянно. Такая нужда возникает из-за того, что непрерывно меняется как сам этнос, так и условия его существования. Потребности этноса выражают его объективную зависимость от внешнего мира. Так, с утратой монопольного положения этноса в результате появления рядом с ним более многочисленного возникает для него необходимость защиты своих этнических элементов» [3, 14].

Этнокультурные потребности и интересы всегда выступали и будут выступать структурными элементами этнического сознания. А оно, в свою очередь, остается основным признаком этнической идентификации этнической общности. Удовлетворение

этнокультурных потребностей в сфере искусства как основного элемента национальной культуры, всегда считалось важнейшим способом и залогом духовного развития этноса, его мировоззрения и самосохранения в общемировом этнокультурном пространстве. Национальное искусство содержит в себе художественную информацию этноса, его культурный код и память, и основные виды, элементы национального искусства выступают носителями основных «опознавательных знаков» этноса и остается важнейшим способом культурного самовыражения этноса в общемировом пространстве, а основным видом отношения между личностью и искусством всегда служила имманентная потребность человека в искусстве. Национальное искусство выступает не только неотъемлемой частью культуры народа, но и важнейшем средством передачи информации и распространения знаний и традиций народа.

Сущность человека в известной мере проявляется через его потребности. В нем, кроме общечеловеческих духовных потребностей, формируется и выражается потребность в своей национальной культуре, в частности потребность в искусстве своего народа. Это - потребности человека в своей национальной музыке, танце, в художественной литературе, в театре, в национальном кино и телевидении и т.д. Эти потребности прогрессируют, видоизменяются. Живя в определенной этнокультурной системе, человек не может быть изолирован от тех норм культуры, в том числе и художественной культуры и традиций, которые его окружают, и это своего рода зависимость не может не отразиться и на его духовных потребностях, затем уже на нравственных установках и на личностных качествах. Человек, к примеру, может слушать мировую классическую музыку, музыку различных жанров и направлений, смотреть танцы различных народов мира, но слушая свою национальную музыку, народные песни в нем пробуждается особые чувства восприятия этого произведения, ощущения приближенности к лучшим традициям искусства своего народа, пробуждается особый дух сопричастности к своему народу, к его истории, к его эстетическим взглядам и традициям.

Человек как личность во многом формируется на основе идентификации в сфере отношений «Я» и «Мое родное». Следует заметить, что по отношению к национальной культуре и, в частности, к национальному искусству этот принцип во многом срабатывает тогда, когда человек начинает осознанно чувствовать свою сопричастность и близость к своей национальной культуре и отличать «свое искусство» от «искусства чужого». И благодаря удовлетворению человеком своих этнокультурных потребностей через искусство и его основных элементов, происходит процесс осознания, ощущения человеком принадлежности, сопричастности к той или иной этнической группе, т.е. «срабатывает» так называемый механизм этнической идентификации человека.

Этническая идентификация через национальное искусство способствует формированию в человеке своеобразного этнического психического склада, пониманию духовной и культурной принадлежности к своему народу, воспитанию уважения к лучшим его традициям и богатствам неповторимой своеобразной культуры, любви и уважения к своей малой родине, которые всегда составляли неотъемлемые свойства патриотического и гражданского сознания личности. Рассматривая роль культуры в этнической идентификации человека Ф.С. Файзулин и А.Я. Зарипов отмечают, что: «Культура как общественный феномен неисчерпаема и безгранична. Она, являясь значительной частью бытия людей, оказывала и продолжает оказывать огромное влияние на поведенческие мотивы индивидов. Это большей мере касается духовной культуры, поскольку именно ее воздействие на сознание и самосознание индивидов становится все более и более явственным. И такое влияние становится особенно заметным тогда, когда у индивида формируется чувство принадлежности к определенному этническому единству и культурному пространству» [4, 148].

В глобальном мире, когда поток информации стремительно увеличивается и общество усложняется новыми культурными идеями и вызовами, человек невольно находится под

воздействием и потреблением информации. Сегодня все больше наблюдается, как художественная информация наполняется бессодержательными смыслами и ценностями, что обуславливает формирование качественно иной социокультурной системы на основе новых ценностных ориентаций, идей, принципов и стандартов, которая отвергает прежде устоявшиеся нравственные идеи и моральные принципы общественного развития. Все это приводит к постепенному размыванию и обесцениванию роли культуры как излишней, ненужной, теряющей свойство социальных регуляторов для человека. Навязывание новых культурных стандартов и смыслов, копирование поведения не согласующихся с миром истинных культурных ценностей сегодня могут вызвать опасность разрушения этнической социокультурной идентичности, что может привести к размыванию систем традиций и в целом менталитета этнической общности. Роль национальной культуры как социального института становится все более значимой в свете современного культурного кризиса в обществе, в этой связи человеку необходимо найти свой духовный стрележень и опираться на те истинные культурные традиции и ценности своей национальной культуры, которые возродят его и отгородят от сегодняшней духовно-нравственной «опустошенности».

Содержание национального искусства для любого человека определяется тем, какие ценности оно вырабатывает в виде социальных ориентиров, моральных норм и идеалов, и стремление человека идентифицировать себя с определенной этнической общностью нельзя рассматривать архаичностью, поскольку это есть объективная реальность и потребность индивида и служит фактором культурного прогресса. В современных условиях стимулирование интереса общества к национальному искусству особенно актуально, и оно должно стать приоритетом стратегии культурной политики государства.

Литература

1. Скворцов Н.Г. Проблема этничности в социальной антропологии. -СПб.: Издательство СПбГУ, 1997.
2. Файзуллин Ф.С., Асылгужин Р.Р. Этничность и этническая идентичность. - Уфа: Гилем, 2005.
3. Ирнараров Р.И. Равенство этносов в Республике Башкортостан. -Уфа: Гилем, 1997.
4. Файзуллин Ф.С., Зарипов А.Я. Этнос как субъект общественных отношений. Уфа: Гилем, Башк. Энцикл., 2013.

УДК 372

Допингті қолдану және оның адам ағзасына әсері

Н.А. Умирзаков, З.А. Жангереев, М.К. Умаров

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В настоящее время для профессионального спорта остро стоит проблема применения спортсменами допинга. Решение данной задачи сразу же влечет за собой цепь сопутствующих вопросов: как совершенствовать систему допинг – контроля, какие препараты запретить к использованию, какие меры предъявлять к спортсменам, нарушившим правила.

Nowadays one of the biggest problems of professional sport is taking the doping by athletes. The solution of this problem entails other related questions: how to improve the system of doping-control, which drugs should be forbid to use, which measures make to athletes, who break rules.

Ключевые слова: *физическое воспитание и спорт, здоровый образ жизни.*

Key words: *physical education and sport, healthy lifestyle.*

Допинг кейінгі жылдары спортқа кенедей жабысып, оның ажырамас бөлігіне айналып барады.

Спортшылар медаль, атак, жеңіс, рекорд, ақша үшін белді бекем буып, допинг қолданып, денсаулықтарына зиян келетіндігіне де көңіл аударар емес. Бұл әрі жылдан-жылға қарқынды түрде өріс алып, спорт әлемін кеулеп барады. Допингке деген сұраныстың шектен тыс артуын қалт жібермей, оны үлкен бизнеске айналдырып отырған әккілер де баршылық. Интерпол деректері бойынша, дәл қазір допинг (тыйым салынған препараттар) айналымы наркотик айналымынан да асып түсуде. Осыған орай осы кеселмен күресу үшін дүниежүзілік допингке қарсы агенттік (WADA) құрылған. Содан бері спортты химия мен зұлымдықтан тазартып, спорттық жоғары жетістіктерге тек әділетті жолмен қол жеткізуді қалайтын, көксейтін қызу күрес жүргізіліп келеді. Бір қызығы, допинг қолданғандардың арасында медицина мен химияны аса жақсы білмейтіндіктен, опық жеп жүргендері де баршылық. Мысалы, кейбір спортшылар ауырып-сырқаттанып немесе жарақаттанып қалған кезде тезірек емделу үшін дәрі-дәрмектер қолданады. Осындайда оның құрамында тыйым салынған препараттарда бар екенін білмей, жаза басып, жазықты болып жүргендер де бар.

Бүгінде допинг қолданғандары әшкере болып, жазаларын тартып жатқан, тіпті жеңіп алған медальдарынан айырылып жатқан спортшылар кездеседі. Бұл тұрғыды, Америка сияқты өркениетті елдердің спортшыларының өздері аяусыз жазаға тартылуда.

Допинг түрлері:

- Стимулятор (спортшының ойлау қабілетіне, күш қуатына әсер етеді)
- Есірткелік анальгетиктер(спортшылар мұны шаршағандарын басып, жарақаттарының ауырғандарын білдірмеу үшін қолданады)
- Анаболиктер(спортшылар мұны бұлшық еттерін, күштерін және төзімділіктерін арттыру үшін қолданады)
- Диуретиктер (бұлар салмақ қуу үшін қолданылады)
- Гормондар (жарақаттың тез жазылуы мен жаттығу жұмыстарынан кейін спортшының спорттық бабына тезірек келуіне көмектеседі)
- Қан допингы (мұны қолданудағы басты мақсат-қанның оттегіні игеруін күшейте түсу)
- Фармокологиялық, химиялық және физикалық манипуляциялар (басқа адамның зәрін пайдалану (өткізу), эпитестостерон және бромантан қолдану)
- Гендік терапия (спортшы ағзасынан оның допинг қолданғандығын білдірмеу мақсатында ойланып шығарылған) [1]

Негізі әлемде спортшылардың допинг қолданғанын Халықаралық допингке қарсы күрес агенттігі (VADA) тексеріп отырады. Ал елімізде бұл маңызды шаруамен өткен жылдан бастап Ұлттық допингке қарсы агенттік күресуге бел буды. Одан бөлек 2011 жылдан бастап Қазақстанда Халықаралық допингке қарсы агенттігінің (VADA) аккредитациясына ие болған допингке қарсы зертхана жұмыс істейді.

Мемлекеттік сатып алудың ресми сайты таратқан мәліметі бойынша, жыл сайын ел спортшыларынан допинг-тест алып отыру үшін 400 миллион теңге бөлініп тұрады екен. Алайда, бұл қаржы барлық спортшыны бақылауда ұстап отыруға жетпейді. Себебі, зертханадағы бір ғана құрылғыны сатып алу үшін бөлінген қаржының төрттен бірі кетеді. Сондықтан да бұл зертхана өте қатты бақылауға алынған.

Қазақстанда және шет елде допинг қолданатын спортшылар күн санап көбейіп келеді. Сол үшін де Халықаралық Олимпиада комитеті бүгінгі таңда белең алып бара жатқан бұл проблеманың алдын алу жолдарын қарастырып әлек болып жатыр. Спорт психологтарының айтуына қарағанда, спортшылардың допинг қолдануына бірнеше себеп бар екен. Олардың ең алғашқысы - жеңіске деген жігері. Спортпен шұғылданған соң сөзсіз

әрбір спортшы жеңіске жеткісі келеді. Бірақ, кейбір спортшылардың қабілеті байрақты бәсекелерде жеңіске жетуге жеткіліксіз болады. Сол кезде спортшы еріксіз допинг қолданып, тұғырдың ең биік сатысынан көтеріліп жатады.

Одан кейінгі себеп-бапкерлер мен менеджерлердің спортшыға деген қысымы. Әрине, маңдай терін төгіп, бірнеше жыл бойы жаттықтырған спортшысын биіктен көру әрбір бапкердің арманы екені белгілі. Бұл жерде де спортшының қабілеті нашар болғандықтан бапкер спортшыға еріксіз рұқсат етілмеген дәрумен береді. Спортшылардың допинг қолданғанын психологтар сондай-ақ ережені білмеуімен және психикалық ауруға да байланысты деп те атайды. Бұл негізі басты себептері ғана. Бұдан бөлек спортшылар көптеген себептерге байланысты допинг қолдануы мүмкін.[2]

Баршаңызды қызықтырып тұрған допингті қайдан және қалай сатып алуға болады деген сауал шығар. Енді осы мәселені қарастырып көрейік. Бірден айта кетейік, біздің діттегеніміз спортшыларға допингті қайдан сатып алу керектігін анықтап беру емес. Біз тек қолдағы бар мәліметті айтып отырмыз.

Соңғы мәліметтер бойынша әлемде допинг саудасының айналымынан бір жылда 3 миллиард доллар пайда түскен екен. Рұқсат етілмеген дәрілер әсіресе Еуропа елдерінде, АҚШ және Азия аймақтарында кеңінен тараған.

Допинг дауының алдын алу үшін қазіргі таңда Халықаралық допингке қарсы күрес агенттігі (VADA) әрбір жарыстан кейін спортшылардан допинг-тест алатын болды. Жарысты аяқтаған әрбір спортшы зертханаға келіп қанын немесе зәрін тапсырады. Спортшы бақылаудан өтіп тұрғанда міндетті түрде ол жерде допингке қарсы күрес агенттігінің офицері тұрады. Ол тестің әділ өтіп жатқанын бақылайды. Кейде жарысты аяқтап, күш-қуатының бәрі таусылған спортшылар зәр шығара алмайтын кездер де болады. Допингке күрес агенттігі бұл жағдайды да қарастырып қойған. Спортшы уақытылы тестен өту үшін олар сусын, кей жағдайда тіпті алкогольсіз сыра да береді.

Халықаралық допингке қарсы күрес агенттігі (VADA) бақылауды қанша қатаң етіп өткізсе де, бұл тесте де алаяқтық жасап кететіндер де бар. Мысалы, АҚШ-та кейбір боксшылар өзінің зәрінің орнына басқа біреудің зәрін тапсырып кетеді. Ал кейбірі тіпті жасанды жыныс мүшесін де пайдаланады. Ол үшін спортшы алдын ала зәр құйылған жасанды жыныс мүшесін киіп, бақылау орталығына барып, басқа біреудің зәрін тапсырып шығады. Бірақ, мұндай алаяқтықпен ұсталған спортшылар спорттан өмір бойы шеттетіледі.[3]

Допинг дауы белең алып бара жатқандықтан VADA спортшылардың жазасын да күшейтуге көшті. Енді 2015 жылдың 1-ші қаңтарынан бастап допинг пайдаланған спортшылардың жазасы екі есе ауырлайтын болды. Бұл туралы Алматыда өткен «Бүкіләлемдік допингке қарсы агенттігінің» жиынында белгілі болған еді. Келесі жылдан бастап рұқсат етілмеген дәрі ішкен спортшы бұрынғыдай спорттан екі жылға емес, енді төрт жылға шеттетілетін болады. Сондай –ақ Алматыдағы жиын барысында допинг пайдаланғаны үшін жазаға тек спортшылар ғана емес, оның бапкері және дәрігерлері де тартылатыны белгілі болды. Мұндай шарадан кейін алдағы уақытта допинг қолданатын спортшылардың қарасы да азаяды деп отыр агенттік қызметкерлері.

Спортты жайлаған ұлы дерт. Допингтер алдымен адамның жүйке жүйесіне әсер етеді де, өзін уақытша жақсы сезінуге жағдай жасайды. Алайда шектен тыс пайдалану адам өміріне қауіпті. Бүгінде мұндай допингілерге, негізінен, мына заттар жатады: амфетамин, эфедрин, псевдоэфедрин, кокаин, кофеин, стрихнин, фенотропил, мезокарб (сиднокарб). Осылардың ішінде спортшылардың ағзасында ең жиі кездесетіні - кофеин. Әзірге Антидопингтік агенттік кофеин қабылдауға жарыстар кезінде де тыйым салған жоқ. Өйткені бұл зат күнделікті тамақтанып жүрген шай және кофенің құрамында да болады. **Допингті шектен тыс қолданса:** Еркектер үшін- бүйрекке ззақым келтіреді, көкірек қуысы өседі; шаш түсе бастайды, аталық жұмыртқа қатаяды; белсіздікке (ұрықсыздыққа)

және импотенцияға ұрындырады; безеу басып кетеді; ашушаң болып, төсек қатынасына деген «тәбет» күшейеді. Әйелдер үшін- еркекке тән қасиеттер дами бастайды, тіпті бетті түк басады; дауыс ырғағы өзгереді; ашушандық пайда болады.

Бүкіләлемдік антидопингтік агенттік жыл сайын допингтердің жаңа «тізімін» жария етіп жатады. Бұл дегеніміз – допинг бизнесінің кең етек ала бастағанын көрсетеді. Өз кезегінде жаттықтырушылар мен олардың шәкірттері шеберлік деңгейлерін көтеру үшін жатпай-тұрмай қызмет етуде. [4]

Оларға қойылған талаптың алды - Олимп шыңы. Оны бағындыру үшін олар ештеңеден тайынбайды. Бүгінгі жаңа технология дәуірінде залда төгілген қара термен алысқа жету екіталай. Өйткені, қазіргі үлкен спортымыз - фармакологияға тәуелді болып бара жатқаны шындық. Осыған қарағанда бүгінгі спорт - генетиктер мен химиктердің жарысына айналып бара жатқандай. Ойландыратын бір жәйт, антидопингтік қызмет орындары біле бермейтін супер заманауи дәрі-дәрмектер спортшының қолына қайдан түсіп жүр? Демек, допингтік препараттарды заңсыз жолмен шығаратын дәрігер-биохимиктер «қара базардың» саудасын асырып отыр деген сөз.

Спорт – бүгінгі цивилизациямыздың ажырамас бөлігі десек, оның көлеңке тұстары адамзат баласы үшін үлкен сын.

Әдебиеттер

1. <http://alashainasy.kz/>
2. <http://jasqazaq.kz/>, «Жас қазақ» газеті.
3. <http://www.alaman.kz/>, «Ұлттық спорт» порталы.
4. «Медицинский вестник», выпуск 12, 2012 г.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS

Abbaszade Galib – master of Policy Management, Georgetown University, Washington, DC, USA.

Абилмажинова Баян Собетбековна – доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Агишева Алмагуль Абилкаировна – кандидат химических наук Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г.Актобе, Казахстан.

Айталы Амангелді Әбдірахманұлы – философия ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Алданаева Зарина – студентка 4 курса специальности «Химия», Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Аманалы Гаухар Аманалықызы – тарих ғылымдарының магистрі, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Ахметова Гульнур Жанайқызы – «Химия» мамандығының 4-курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Байбақтина Ақсәуле Тоқтарқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Балтымова Мира Рашидқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Бекниязова Айнұр Ерғазықызы – оқытушы, С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті колледжінің оқытушысы, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Гасанов Эльнур Лятифоглу – PhD in Historical sciences (кандидат исторических наук), Гянджинское отделение Национальной академии наук Азербайджана, город Гянджа, Азербайджан.

Дурегеева Акзада Жолбаевна – магистр технических наук, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, г.Актобе, Казахстан

Евтюгина Алена Александровна – доктор филологических наук, профессор, Российский государственный профессионально-педагогический университет, город Екатеринбург, РФ

Ескалиев Самат Амангелдіұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Жангереев Зиннур Амангелдиевич – преподаватель кафедры физического воспитания, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Жарболганова Салтанат – студентка 4 курса специальности «Химия», Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Жұмабаева Жанар Жұмағазықызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті мемлекеттік басқару және маркетинг кафедрасының магистранты, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Исмоилов Додожон – доктор физико-математических наук., профессор кафедры «Математика и информационные технологии», член-корр. МАН ВШ, Инновационный Евразийский Университет, г. Павлодар, Казахстан.

Кафтаева Маргарита Владиславна – доктор технических наук, доцент, зам. директора по науке ТОО «Базальт-А», г. Кандыгааш, Актюбинской область, Казахстан.

Когисов Сейт Мухамедярович – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Куантай Айдана Салимкереевна – К. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Тау-кен ісі» мамандығының 4 -курс студенті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.
Куспаев Нургалий Джумагалиевич – инженер-строитель РГП Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Куспаева Венера Нургалиевна – зав. отделением Актюбинского колледжа нефти и газа, город Актобе, Казахстан.

Курбатов Владимир Леонидович – доктор экономических наук, директор Северо-Кавказского филиала Белгородского государственного технологического университета им. В.Г. Шухова, город Белгород, Россия.

Кусаинов Халел Хаймуллиевич – доктор экономических наук, профессор, академик Евразийской экономической академии наук, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Құлнияз Серік Сағынұлы – техника ғылымдарының докторы, «Металлургия» кафедрасының профессоры, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Мартынов Ливон Михайлович – доктор экономических наук, профессор кафедры «Менеджмент» МГТУ им. Н.Э. Баумана, город Москва, Россия.

Мәден Асылбек Төреханұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Мосаков Борис Степанович – доктор технических наук, профессор Сибирского государственного университета путей сообщения, город Новосибирск, Россия.

Мынжасаров Рахимбай Исатаевич – кандидат технических наук, доцент кафедры «Менеджмент» МГТУ им. Н.Э. Баумана, город Москва, Россия.

Rakhimbayev Igor Sharkovitch – PhD, Research Engineer, High Technologies Center, FSEI NPE «Belgorod State Technological University named after V.G. Shukhov», Belgorod, Russia.

Сартабанов Жайшылык Алмагамбетович – доктор физико-математических наук., профессор, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, г.Актобе, Казахстан

Сегізбаева Ақсырға Болатовна – №21 орта мектеп-гимназиясының тарих пәнінің мұғалімі, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Султамуратова Задагуль Болатбековна – кандидат химических наук, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Тайпақова Назерке Болатқызы – филология ғылымдарының магистрі, Ақтөбе облыстық ғылыми-тәжірибе орталығы, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Тойшыманова Маржан Кенешбаевна – тарих пәнінің мұғалімі, №21 орта мектеп-гимназиясының директоры, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Тұрғанбаев Мұқанбетқали Әбдіқадірұлы – экономика ғылымдарының кандидаты, «Мемлекеттік басқару және маркетинг» кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Умаров Малик Капенович – преподаватель кафедры физического воспитания, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Умбеткулова Айнагуль Конысовна – заместитель декана факультета естествознания, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Умирзаков Нурлан Адилжанович – преподаватель кафедры физического воспитания, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Хусаинов Берик Мерғалиевич – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент Западно-Казахстанский агро-технический университет им. Жангир хана, город Уральск, Казахстан.

Шәтенова Гүлмира Төребайқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Информатика» мамандығының 4-курс студенті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Ысқақ Қуаныш – кіші ғылыми қызметкер, «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы РМҚК, Түркістан қаласы, Қазақстан.

Юсупов Ильшат Фаритович – кандидат социологических наук, научный сотрудник центра социокультурного анализа Института стратегических исследований, город Уфа, Республики Башкортостан.

**«Қ.ЖУБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік мемлекеттік
УНИВЕРСИТЕТІНІң ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1,25 см. Сондай-ақ мынадай жиіктік өлшемдері сақталған болуы шарт: жоғарғы және төмен- 2 см. және сол жағы мен оң жағы-2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

ӘОЖ (12 қаріп өлшемімен).

Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -100 әріп белгісінен артық емес).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б.,) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 7.14-84. МЖСТ бойынша рәсімделуі керек, мысалы:

- 1) Автор. Мақаланың атауы//Журналдың атауы. Шыққан жылы. Томы. (мысалы, Т.2) Нөмірі (мысалы, №3).-Беттері (Б.34. немесе Б.15-24.)
- 2) Автор. Кітаптың атауы. Басылған жері. Баспа атауы. Шығарылған жылы. Беті.

3) Автор. Диссертацияның атауы. Қорғалған қала және ел атауы. Жоғары оқу орны атауы. Жылы.

*Мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Журналдың тақырыптық аядарлары

Физика-математика ғылымдары

Жаратылыстану ғылымдары

Техника ғылымдары

Филология ғылымдары

Тарих, философия және әлеуметтану

Экономика және құқық

Педагогика және психология

Өнер, мәдениет және спорт

Порядок приема статей в научный журнал «ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля: верхнее, нижнее – 2 см; левое, правое – 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

УДК (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем не более 100 знаков)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивым)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивым) В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивым.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Список использованных источников должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84.

Например:

- 1) Автор. Название статьи//Название журнала. Год издания. Том. (например, Т.26) Страница. (С.34. или С.15-24)
- 2) Автор. Название книги. Место издания. Издательство. Год издания. Страница.
- 3) Автор. Название диссертации. Название города и страны. Название ВУЗа. Год.

*Номера литературных источников указываются в квадратных скобках.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки
Естественные науки
Технические науки
Филологические науки
История, философия и социология
Экономика и право
Педагогика и психология
Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL STATE UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indentation -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- *UDC (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- *Place of employment (font size 12, light italic)
- *Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 100 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- *The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The list of the sources used is to be issued according to National State Standard 7.1-84.

For instance:

- 1) Author. Name of article//Name of the magazine. Publication date. Volume. (for example, V.26) Page. (P. 34. or Page. 15-24)
- 2) Author. Name of the book. Publication place. Publishing house. Publication date. Page.
- 3) Author. Name of the thesis. Name of the city and country. Name of Higher education institution. Year.

- * Numbers of references are specified in square brackets.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences

Natural Sciences

Technical Sciences

Philological Sciences

History, Philosophy and Sociology

Economics and Law

Pedagogics and Psychology

Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Актобе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu14@mail.ru

Жауапты редактор: Қараша Г.Д.

Корректор: Жукетаева С.Е.

Шығарылған күні 20.09.2016

Форматы А4. Көлемі 21,5 баспа табақ. Таралымы 300 дана.

Тапсырыс № 379 Бағасы келісім бойынша.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
баспа орталығында басылды.

Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбановтар көшесі, 263

Дата выхода 20.09. 2016

Формат А4. Объем 21,5 п.л. Тираж 300 экз.

Заказ № 379 Цена договорная.

Отпечатано в издательском центре

Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова

Адрес: г. Актобе, ул.Бр.Жубановых, 263

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.

За содержание статьи ответственность несут авторы.